

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1985:2

Bolet og agerlandskiftet i markbøgerne 1682–83

Af Poul Rasmussen

Indledning

I markbøgerne 1682–83, der er et forarbejde til matriklen 1688, er så godt som alle bymarker i kongeriget beskrevet indgående. I Bol og By 2 har jeg redegjort for en række metoder, ved hjælp af hvilke man med benyttelse af markbøgernes beskrivelser kan påvise forskellige former for regelbundet agerlandskifte¹. Nedenfor diskuteres de metoder, man har til at bestemme en bys bol og brøkdele af et bol bl.a. ved at analysere byens agerlandskifte. Landskifteanalyser er et stort arbejde og specielt er bestemmelsen af størrelsen af gårdgruppernes agertilliggender meget tidkrævende. Det er derfor vigtigt, at det metodiske grundlag er så sikkert som muligt.

Vange – fald – agre – gårdgrupper

Næsten alle analyser af agerlandskifterne vedrører byer på øerne og i Østjylland. Som det fremgår af oversigtskortet i Karl-Erik Frandsens bog Vang og tægt s. 259, var agerjorderne i dette områdes landsbyer i 1682–83 almindeligvis delt i nogle få, gerne to eller tre, vange. Hver vang bestod af en række som oftest rektangulære stykker, der kaldtes fald, åse, skifter m.v. Faldene var igen delt i flere som regel lange smalle

Poul Rasmussen, fhv. arkivar ved landsarkivet i Viborg, f. 1909, har bl.a. skrevet Mål og vægt og Ebeltoft købstads historie indtil år 1800, har udgivet Århus domkapitels jordebøger 1313–1663, lensjordebøgerne for Århusgård og Åkær len 1544 og for Silkeborg len 1586, udtog af Viborg landstings dombøger 1616–18 m.m.

agre. Hver enkelt gård havde sædvanligvis en eller flere agre i de forskellige fald, og den rækkefølge, hvori gårdenes agre fulgte efter hinanden, kunne være rent tilfældig. I nogle byer var gårdene imidlertid inddelt i grupper, hvis agre som regel lå sammen og fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller øst. Samme gård kan indgå i to eller flere gårdgrupper, og de agre, der tilhørte de enkelte gårdgrupper fulgte efter hinanden i tilfældig orden.

Forudsætter man eksempelvis, at de 13 gårde i en by indgik i gårdgrupperne I = 2-7-8-12, II = 10-3-5-9, III = 11-13-1-4-2 og IV = 4-7-3-1, og antager man, at gårdgruppernes rækkefølge i et fald var I-IV-II-III og i et andet II-IV-I-III, bliver agerfølgen i det første fald altså (2-7-8-12) - (4-7-3-1) - (10-3-5-9) - (11-13-1-4-2) og i det andet (10-3-5-9) - (4-7-3-1) - (2-7-8-12) - (11-13-1-4-2), alt regnet fra syd eller øst. I eksemplet er agerfølgen normaliseret lidt. I virkeligheden vil der forekomme enkelte overspringelser og ombytninger.

Boltal og antallet af gårdgrupper

Der eksisterer byer, i hvilke *antallet af gårdgrupper i et regelbundet agerlandskifte som det ovenfor omtalte er identisk med byens boltal ifølge middelalderlige eller senere kilders oplysninger*. På Århuseggen er dette således tilfældet med f.eks. Ølsted by, Ølsted sogn, Vester Lisbjerg herred. Af de oplysninger Sognejordebogen på landgilde, udsæd og avling 1661-62² giver om byens mark guldtal³ kombineret med jordebogen 1313's oplysninger om mark guldtallet for byens bol fremgår det nemlig, at Ølsted var på 5 bol. Dette stemmer overens med, at en analyse af agerlandskiftet i markbogen 1618 viser, at byens gårde var delt i 5 gårdgrupper med regelbunden agerfordeling.

Byens bol var lige store

Med tilslutning til Poul Johs. Jørgensens Dansk Retshistorie s. 180 gør C.A. Christensen s. 4 gældende, at medens bolene i den ene by ofte var væsentlig større end bolene i den anden, var *bolene i samme by altid lige store eller regnedes for at være*

det. De vigtigste belæg for denne påstands rigtighed er landskabslovenes rebningsregler⁴ f.eks. Anders Sunesens parafrase kapitel 26, der fastslår, at de dele af en landsbys mark, som ikke var fællesjorder, ved rebningen skulle deles i lige store lodder, som kaldes bol, og kapitel 34, der handler om afhjælpningen af klager over, at bolene i en by var af forskellig størrelse. I øvrigt forudsætter de fleste middelalderlige kilders udsagn, hvori ordet bol indgår, at bolene i samme by var lige store. Det giver således ingen mening at konstatere, at en mand eller en institution ejede så og så mange bol eller bolsparter i en by, hvis der var betydelige forskelle på størrelsen af byens bol. Når jordebogen 1313 s. 16 konstaterer, at en fjerdedel af hvert bol i Tilst er vurderet til en mark guld, regnes der ligeledes med, at alle byens bol var lige store.

Bolets størrelse i de forskellige byer

Det antal tønder land i matriklen 1688, der svarer til et bol i byer, hvis boltal kendes, kunne ifølge C.A. Christensen s. 3 variere fra 30 til 370. Størrelsesforskellen kunne altså være betydelig, og så tør C.A. Christensen s. 22, note 66 endda ikke udelukke, at bolet i Følle, Bregnet sogn, Øster Lisbjerg herred svarede til 640 tønder land.

Bestemmelse af byers ukendte boltal

Hvis det af markbogens beskrivelse fremgår, at (A) en bys gårde var inddelt i grupper, hvis agre lå sammen og fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller øst, hvis (B) gårdgruppernes agertilliggender var lige store, og (C) hvis de lå mellem 30 og 370 tønder land, har man, lige siden Henrik Larsen i Årbøger for nordisk Oldkyndighed 1918 som den første offentliggjorde analyser af agerlandskifterne i en række byer, antaget, at *gårdgruppernes antal var identisk med byens boltal*, selv om dette ikke kendes fra kildernes direkte opgivelser, og at gårdgruppernes marktilliggender var byens bol. Om andet end en formodning kan der selvsagt ikke blive tale. Andre forklaringer er også mulige.

Når det siges, at gårdgruppernes agertilliggender var lige

store, betyder det ikke, at de havde nøjagtig samme, men kun, at de havde omtrent samme areal. Dette skyldes først og fremmest, at rebningen ikke var en matematisk korrekt gennemført fordeling, men står bl.a. også i forbindelse med fejl i markbøgernes opmålinger og arealberegninger, med forkerter skøn over, hvorvidt en uregelmæssig agerfølge hørte med til et bol eller ikke, og med ændringer, der havde fundet sted mellem sidste rebning og landmålingen. Vedrørende rebningen se i øvrigt Poul Meyer Danske bylag specielt s. 298–342, Ole Widding i Bol og By 5 s. 85 ff og C.A. Christensen s. 12–14 med henvisninger.

Som et eksempel på formodede bol påviste ved analyse af agerlandskiftet kan nævnes de 8 bol i Hasle, Hasle sogn og herred. Arealerne af gårdgruppernes agertilliggender var 71, 69, 74, 67, 74, 74, 73 og 73 tønder land.

I de såkaldte solskiftede byer var der kun én gårdgruppe, som omfattede alle byens gårde, således at agerfølgen i samtlige fald var den samme. Hvis størrelsen af disse byers agertilliggender lå mellem 30 og 370 tønder land, foreligger altså den mulighed, at byen bestod af et enkelt bol.

Ændring i bolinddelingen

S. 23 f. omtaler C.A. Christensen et tilfælde af forandring i en bys bolinddeling, som han mener ingenlunde er enestående. Jævnfør Svend Gissels afhandling om Selsø sogn i Bol og By 5 s. 10 f. Hvis antallet af de bol, man har bestemt ved analyse af en bys landskifte 1682–83, afviger fra det boltal, kilder fra tiden før 1680 opgiver, foreligger den mulighed, at de førstnævnte bol er fremkommet ved en sådan omlægning af bolinddelingen. Også når byens boltal ikke kendes fra ældre kilder, må man selvsagt regne med, at de ved analyser bestemte bol ikke er de oprindelige.

Brudte boltal

Af Svend Aakjærs udgave af Kong Valdemars jordebog s. 44 l. 28 og s. 47 l. 12 fremgår det, at Bellinge og Tingsted på Falster kun var på et halvt bol hver. På samme måde oplyser jorbebo-

gen 1313 s. 26, at bebyggelsen Ræthæbøl var blevet nedlagt og dens mark fordelt mellem Årslev og Lyngby, Årslev og Lyngby sogne, Hasle herred. Den del af marken, der var lagt til Årslev bymark, hed Rætæbol og svarede efter udsæden at dømme til omved halvdelen af et af byens oprindelige bol. Bemærk, at medens byens navn endte på bøl, endte navnet på den nytillkomne del af Årslev mark på bol. I den oversigt over de sjællandske byers boltal, Svend Aakjær giver i ovennævnte udgave, kommentaren s. 510–526, er der langt flere tal, hvori der indgår brøker og ofte mere sammensatte brøker som $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{5}{12}$ og $\frac{5}{24}$. Svend Aakjærs oversigt er hovedsagelig udarbejdet på grundlag af Roskildebispens jordebog 1370 og præsteindberetningerne 1651 og 1657 til Danske Kancelli⁵. Nogle af boltallene i jordebogen 1370 var imidlertid næppe byernes, men bispegodsets i de pågældende byer, ligesom der i Ødegårdsprojektets Hornsherredsundersøgelse s. 252 f. gøres opmærksom på, at præsteindberetningerne ikke omfatter tiendefri jord. Præsteindberetningernes tal må i øvrigt bygge på bøndernes næppe altid pålidelige oplysninger om gamle enheder, som sikkert var gået af brug i mange byer. Endelig skal det omtales, at man kender antallet af ottinger i en del byer i Åbenrå amt. Omregnes ottingerne til bol efter ligningen 1 otting = $\frac{1}{8}$ bol, får man, som det fremgår af C.A. Christensens tabel s. 9, også her i mange byer boltal, der indeholder en brøk. I sin afhandling *Das Otting in Amt Apenrade* i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* bd. 105 s. 137 ff. regner Wolfgang Prange dog med, at ottingen i nogle byer havde revet sig løs fra forbindelsen med bolet og var blevet et selvstændigt mål. Denne opfattelse stemmer godt overens med den, Folke Dovring i *Attungen och marklandet* gør gældende til forklaring på den svenske attung. Selv om man må sætte spørgsmålstegn ved flere oplysninger om byer med brudte boltal, er der ingen tvivl om, at sådanne byer har eksisteret.

Princippet om, at alle en bys bol havde lige store andele i bymarkens agerjord, står ikke i strid med forekomsten af brudte boltal. Det forudsætter kun, at f.eks. et halvt bol havde halvt så stor en andel af agerjorden som et helt bol, og at halvandet bol havde halvanden gang så stor en andel. Rebningsteknisk gav de brudte boltal ikke større problemer, end det gav at anvise de enkelte gårde de parter af bolene, som tilkom dem. Der-

imod forudsætter det antagelse af forskellige underforståelser, hvis eksistensen af brudte boltal skal bringes til at stemme overens med kapitel 26 i Anders Sunesens parafrase, som bestemmer, at man ved en bymarks rebning skal dele den i lige store lodder, der kaldes bol.

Påvisning af brudte boltal

I Ødegårdsprojektets Hornsherredsundersøgelse s. 253 og hidtil vist kun der er antallet af en del byers bol beregnet ved analyse af agerlandskifterne sammenstillet med deres antal i henhold til opgivelserne i en historisk kilde, i dette tilfælde præsteindberetningerne 1651. Begge rækker indeholder brudte boltal; men for ingen bys vedkommende er det de samme.

Ikke desto desto mindre vil det være naturligt at formode, at hvis man ved analyse af en bys agerlandskifte kan påvise en række grupper af gårde, hvis agertilliggender som regel havde omtrent samme areal, men for enkelte gårdgruppers vedkommende var væsentligt større eller mindre, var førstnævnte gårdgruppers agertilliggender et helt bol, medens sidstnævntes var en brøkdel af et bol eller et bol plus en brøkdel af et bol. I Skejby, Skejby sogn, Hasle herred, er der således tre gårdgrupper, hvis agertilliggender er på 120, 121 og 123 tønder land, og én med et agertilliggende på 96 tønder land, nogenlunde svarende til henholdsvis tre hele bol og 6 ottinger eller $3\frac{3}{4}$ bol, altså $3\frac{3}{4}$ bol i alt. På samme måde er der i Åby, Åby sogn, Hasle herred to gårdgrupper, hvis agertilliggender er på 176 og 188 tønder land, og én med et agertilliggende på 119 tønder land, svarende til henholdsvis to hele bol og $\frac{2}{3}$ bol eller $2\frac{2}{3}$ bol i alt. Om andet end formodninger kan der dog aldrig blive tale. Det er f.eks. ikke helt udelukket, at det i Åby var agertilliggendet på 119 tønder land, der udgjorde et bol, medens agertilliggenderne på 176 og 188 tønder land hver udgjorde $1\frac{1}{3}$ bol, altså $3\frac{2}{3}$ bol i alt.

Når en række af en bys gårdgrupper har agertilliggender, som er omtrent lige store, medens enkelte gårdgruppers agertilliggender er væsentlig større eller mindre, kan agerlandskiftet som omtalt benyttes til påvisning af brøkdele af et bol. Mere komplicerede agerlandskifter som f.eks. det i Brabrand, Brabrand sogn, Hasle herred (se note 6), kan næppe anvendes

til bolbestemmelse uden støtte i andet kildemateriale end markbøgerne.

Hvorfra stammer de brudte boltal?

Går man ud fra, at de hele boltal er de oprindelige, kan de brudte tal forklares på flere måder. S. 15 antager C.A. Christensen således, at Lunderup og Dybvad i Rise sogn og herred var på henholdsvis 21 og 3 ottinger, fordi de er opstået ved deling af en by på 24 ottinger eller 3 bol. Omvendt kan årsagen til andre brudte boltal være den, at et hidtidigt ornum blev lagt til et af bolene, eller at en by blev forøget med en nedlagt bebyggelse, hvis bolsystem skulle tilpasses hovedbyens, eller med en del af en nedlagt bebyggelse. På det sidste er den ovenfor omtalte bebyggelse Ræthæbøl, af hvilken halvdelen blev lagt til Årslev by, et eksempel.

Hvorfra stammer de uregelmæssigt skiftede landsbymarker?

S. 21 anfører C.A. Christensen, at »de uregelmæssigt skiftede landsbymarker« kan være fremkommet derved, at bønderne ved udligning af opståede uligheder i deres landsbymark har ladet deres sunde skøn være rådende. Udviklingen i Følle by, Bregnet sogn, Øster Lisbjerg herred viser en anden måde, hvorpå et regelbundet agerlandskifte kan blive uregelmæssigt. Som omtalt i Bol og By 2 s. 47 f. viser en jævnføring af markbogen med matriklerne 1664 og 1688, at de gårde, som i registeret til markbogen har nr. 11 og 13, er opstået ved deling af en gård. Som det fremgår af tabellen s.45—47, foregik denne deling i regelen ikke på den måde, at A's agre blev delt i to stykker, af hvilke gård nr. 11 fik det ene og gård nr. 13 det andet, men på den måde, at gården A's agre i deres helhed snart tilfaldt gård nr. 11, snart gård nr. 13. På samme måde er de næste gårde i agerfølgen nr. 8, 9 og 10 opstået ved deling af en gård B, der i regelen ikke foregik på den måde, at gården B's agre blev delt i tre stykker, af hvilke det ene tilfaldt gård nr. 8, det andet gård nr. 9 og det tredje gård nr. 10, men på den måde, at B's agre blev delt i to stykker, der snart tilfaldt går-

dene nr. 8 og 9, snart gårdene nr. 9 og 10 og snart gårdene nr. 8 og 10. Der skal ikke foretages mange sådanne delinger og tilsvarende sammenlægninger, før alle spor af en regelmæssig agerfølge forsvinder.

Ældre tiders markstrukturer

Landsbyernes agerjord har ikke altid været delt i vange, fald og agre således, som det var tilfældet i 1682–83, da den store landmåling fandt sted. Poul Meyer i Danske bylag s. 246 og C.A. Christensen s. 16 f. har således påvist, at der henholdsvis i 1298 og mellem 1247 og 1273 var sogne, hvis bol bestod af et eller nogle få sammenhængende stykker af marken. Det forekommer også, at bolet, undertiden med navne, som endte på bøl eller bølge, blev udskilt som selvstændige bebyggelser (se C.A. Christensen s. 20 f.).

I nogle skånske og sønderjyske byer var marken delt i en indmark, som tilsædes årlig, og en udmark, i hvilken der blev ryddet løkker, som dyrkedes 2–3 år og derefter hvilede i 5–10 år eller mere. Poul Meyer antager i Danske bylag s. 121, at denne driftsform har været meget udbredt i ældre tid.

Jordebogen 1313, der kender både bol og vange, omtaler i tre byer nogle dele af bymarkens agerjord, som benævnes divisiones eller partes (se udgaven s. 67 f.). Starreklinte, Vallekilde sogn, Ods herred var således delt i to partes, Sønderfang og Nørrefang, der hver gennemsnitlig svarede til 145,2 tønner land 1688. Antallet af divisiones i Forsinge, Udby sogn, Ars herred opgives ikke, men benyttelsen af ordet *alia*, ikke *altera*, tyder på, at der var flere end to. To giver gennemsnitlig 171,9 tønner land 1688, og tre giver 114,6 tønner land til hver division. I Kolt, Kolt sogn, Ning herred var der tres partes *æquales*, (dvs. tre lige store dele), hver svarende til 90,5 tønner land 1688. Efter deres størrelse at dømme kunne divisiones og partes have været enten bol eller vange, men var ingen af delene, eftersom Starreklinte og Forsinge var delt i bol og Kolt i vange. Da udsæden i kannikernes andel af Kolts østervang og vestervang er næsten proportional med størrelsen af de dele de ejede af henholdsvis *pars orientalis* (den østlige del) og af *pars occidentalis* (den vestlige del), er der i øvrigt noget, som taler for, at hele *pars orientalis* er indgået i østervangen og hele

pars occidentalis i vestervangen. Om partes i Starreklinte hedder det, at de oprindelig var selvstændige bebyggelses tilliggender. Det er muligt, at det samme har været tilfældet med Forsinges divisiones og Kolts partes.

I alt fald i Starreklinte er det danske ord for jordebogens pars åbenbart fang, som senere hen betød tilliggende jord, der var fælles for alle byens mænd. Derimod er det ikke, som man vel ville finde det naturligt ordet deld, der, som det fremgår af Jyske lov (se Peter Skautrups udgave s. 234 med henvisninger), jævnfør Svend Aakjær i Bidrag til bondesamfundets historie II s. 135 og Ole Widding i Bol og By 5 s. 98, betyder den del af vangen, der ellers kaldes fald, skifte eller ås, og som var betydeligt mindre end jordebogens pars og divisio.

Medens hver mand i henhold til Jyske lov 3. bog kapitel 58 skal rejse vangeærde, som han har guldvurdering, bestemmer loven i kapitel 57, at han skal rejse sine gærder i forhold til, hvad han ejer i byen og i bolet efter ret rebning. Som Annette Hoff i sin afhandling om middelalderlige gærder og hegn, Fortid og Nutid XXXI s. 85 f., nævner, kan kapitel 57 fortolkes på flere måder. Da bolinddelingen givetvis er ældre end guldvurderingen, er det muligt, at kapitlets gærder var hegn om de ovenfor omtalte løkker eller om de bol, der udgjorde sammenhængende, mere eller mindre selvstændige stykker af bymarkerne. De kan også have været gærder om ovennævnte partes og divisione, før de pågældende byer blev vangedelte.

Hvad kan analysen af agerlandsskifter bruges til?

I det foregående er der gjort et forsøg på at opstille en række betingelser, der må opfyldes, for at man ved en analyse af de oplysninger, markbøgerne 1682–83 giver om agrenes fordeling på en bys gårde, kan påvise byens bol og dens brøkdele af bol. Desuden er berettigelsen af de opstillede betingelser undersøgt. Var f.eks. alle bol i en by lige store, og eksisterede der brøkdele af bol? Påvisningen af en bys bol kan ikke foretages ved en analyse af byens agerlandskifte alene; men denne må kombineres med *en beregning af størrelsen af gårdgruppernes agertilliggender*. Derfor er den hævdevundne betegnelse bolskifte ikke benyttet.

Ved at analysere agerlandskifterne i mange byer får man et indtryk af udbredelsen af de forskellige former for agerlandskifter. Endvidere opnår man ofte at finde nogle enheder, som er identiske med eller har relation til de gamle bol, der almindeligvis antages at gå tilbage til slutningen af vikingetiden. Endelig får man, hvad enten undersøgelsen resulterer i en påvisning af byens boltal eller ikke, en hel del oplysninger om gårddele og gårdsammenlægninger og om husloddernes herkomst samt om ændringer i bebyggelsens struktur. På det første er der flere eksempler i talfigurerne i Bol og By 2 s. 28–32, og på det sidste kan Stautrup, Kolt sogn, Ning herred tjene som eksempel⁶.

Noter

1. Agrenes fordeling på byens gårde. Kaldes også agerskifte, landskifte eller markskifte.
2. Rigsarkivet, Rentekammerarkivet 311.67–70.
3. Antallet af byens mark gulds jord. Guldvurderingen er en værdiansættelse af jorden, som er yngre end bolinddelingen, men kan være ældre en 1168.
4. Reglerne for, hvorledes man ved måling skulle anvise gårdene deres retmæssige anpart af den del af bymarken, som hverken var ornum eller fælles for alle gårde.
5. 1651 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere og 1657–58 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og huse (Rigsarkivet, Danske Kancellis arkiv B 121 og 124).
6. Et andet eksempel kan være Brabrand, Brabrand sogn, Hasle herred, som enten havde 4 gårdgrupper, hvis agertilliggender var på 93, 140, 34 og 132 tønder land, eller to gårdgrupper 93 + 140 dvs. 233 og 34 + 132 dvs. 166 tønder land. Dette komplicerede landskifte står antagelig i forbindelse med, at der lå en hovedgård, Brabrand Hovgård, i byen, og at den nedlagte bebyggelse Sindrups jord var indlemmet i byens mark.

Forkortelser

C.A. Christensen s. ... Dvs. C. A. Christensens afhandling Begrebet bol, et vidnesbyrd om vikingetidens storbondesamfund, Historisk Tidsskrift bd. 83 s. 1–34.

Jordebogen 1313 s. ... Dvs. Århus kannikebords jordebog 1313, der er udgivet af Landbohistorisk Selskab i udgaven af Århus domkapitels jordebøger III s. 11–72.

De illustrerende eksempler er taget dels fra ovennævnte jordebog 1313, dels fra analyser af agerlandskifterne i byer på egnen omkring Århus, over hvilke der er givet en oversigt med kildehenvisninger i Bol og By 8 s. 7-21, specielt tabellen s. 8-11.

En vestfynsk fæstebonde

Peder Madsen, Munkgårds optegnelser 1744–98¹

Af *Karl Peder Pedersen*

Indledning

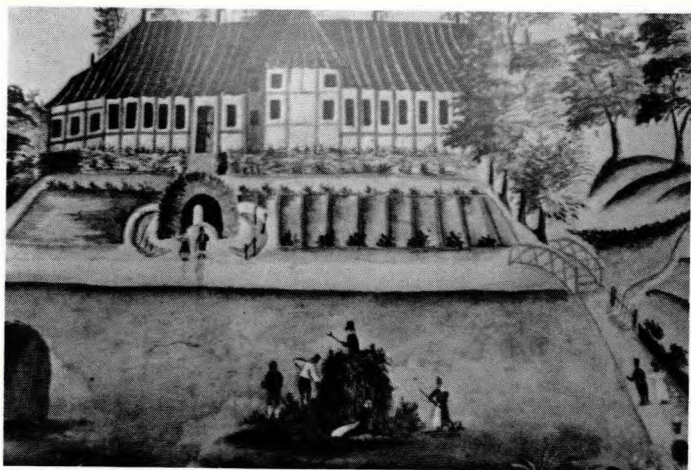
Fra Fyn findes yderst få bondeoptegnelser fra 1700-årene. I 1984 blev den lille samling forøget med en til, idet der dukkede nogle hidtil ukendte notater op. Det drejer sig om optegnelser fra fæstegårdmanden Peder Madsen i Munkgårde (Rørup sogn, Vends herred) under Stamhuset Erholm-Søndergårde².

Indtil 1664 ejedes de 3 Munkgårde af Sct.Knud Kloster i Odense, – deraf kommer navnet! 1664–82 tilhørte de landsdommer Jens Lassen, der fik sit gods konfiskeret i begyndelsen af 1680'erne pga. bedragerier. Fra 1682 til 1720 var Kroen ejer, hvorefter Frederik d. 4. i forbindelse med omlægningen af det fynske rytterdistrikt solgte gårdene til Jens Lassens søn, kaptajn Frederik Lassen, der samtidig købte herregården Jerstrup på Nordfyn. Munkgårde lå imidlertid alt for langt væk fra Jerstrup til, at der kunne gøres hoveri, og derfor solgtes de i 1729 til amtmand Hans Simonsen, der ejede den nærvedliggende herregård Erholm. Dermed kom gårdene til at indgå i et gods kompleks med vokseværk, og først ved overgangen til selveje i 1850'erne ophørte forbindelsen til det, der da var blevet til Stamhuset Erholm-Søndergårde³.

Hvem var Peder Madsen?

Optegnelsernes ophavsmand blev født på gården i 1715, som søn af dens daværende fæster Mads Pedersen og hustruen Maren Nielsdatter. Han var yngste søn i en flok på 5. Om opvæksten i 1720'ernes og 1730'ernes kriseår ved vi intet, men

Karl Peder Pedersen, f. 1952, cand.mag. 1981 (historie og geografi), p.t. ansat ved Kunstakademiet (Tranquebarprojektet). Har publiceret *Vestfynske fæstebønder*. Odense 1984.

Erholm omkring 1800.

han må i de år have lært at læse og skrive hos degnen i Rørup. Disse færdigheder gjorde han senere i livet god brug af, og formentlig var det noget han satte pris på. I hvert fald lovede han ved skifterne efter sine to første koner (1755 og 1766) at give børnene »Klæde og Føde samt Skoelegang og anden Christlig Fremdragelse og Education«.

Da moderen døde i 1749 var den ældste søn skovfoged i Ueberud på Ryttergodset, og den anden bror, Jesper, havde netop året før ægtet sognefogedens enke i Dybmose, og derved var han blevet gårdmand på en ret stor gård. Faderen Mads Pedersen, der i 1749 var 66 år gammel, overdrog derfor fæstet til Peder, der tjente hjemme. Fæstebetingelserne gik ud på, at han skulle betale $\frac{1}{2}$ tønne (65 kg) smør og 12 skæpper (24 pund) humle i landgilde; gøre fuldt hoveri; betale et vist antal rigsdaler i indfæstning; og ellers forholde sig hørig og lydige, som en god fæstebonde. D. 7. april 1750 beseglede Peder Madsen med sin underskrift dette, og som mand på gården kunne han nu gifte sig.

I de næste 50 år styrede han gårdens drift, og døde 87 år gammel i 1802. Han tilhørte en sejlvet slægt; faderen blev også 87 år (død i 1770) og sønnen Anders Pedersen levede i 94

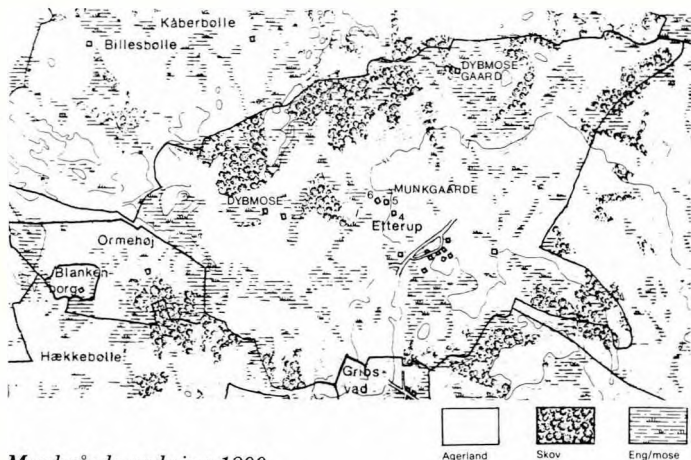
år, inden han forlod denne verden. Først i 1793 begyndte den da 78-årige Peder Madsen at tænke på pension. Der blev indgået en fæsteakkord med godsejeren på Erholm til fordel for sønnen Anders, som dog først skulle overtage gården, når faderen var død eller ønskede at afstå. Det skete først i slutningen af 90'erne⁴. Allerede inden Peder Madsen blev gårdmand, var han begyndt at gøre notater. Hvad der satte ham i gang, kan vi ikke vide, men meget tyder på, at det var chokket over den aldræbende kvægpest, der i 1745 med ét bortrev gårdens store besætning på 15 kreaturer. Særlig det, der angik livet som bonde, optog ham. Dårligt vejr, hårde vintre, misvækst og kvægpest truede gang på gang udkommet, og næsten hver gang skrev han om det. I denne artikel vil jeg udfra optegnelserne skildre Peder Madsens liv som bonde, og dermed prøve at opridse et billede af en vestfynsk bondes eksistensbetingelser i sidste halvdel af det 18. århundrede.

Munkgårdes beliggenhed og landbrugsressourcer

Munkgårde var ikke nogen selvstændig landsby, men en gårdgruppe på 3 i den nordvestlige ende af Etterup. Området er en del af det dødisprægede landskab, som er karakteristisk for Vissenbjergområdet (Se kortet). Kuperede former med mange huller og dale, samt meget varieret jordbund er typisk her, hvor skoven har bredt sig til ret sent op i middelalderen. Etterup med Munkgårde og Dybmose er en sådan *skovbygd*. I 1682 var 51% af jorden opdyrket, resten var skov, eng, mose og overdrevarsarealer. Opdykningsprocenten var høj for en skovbygd, og det viser, at bønderne havde gjort en stor indsats for at udnytte agerbrugsressourcerne i tiden forud.

De tre Munkgårdebønder dyrkede en mark for sig selv, her var der 100 agre; desuden havde de lod i Etterups bymarker på lige fod med de øvrige bønder. I alt havde bønderne i Munkgårde hhv. 86, 82 og 68 agerstrimler at holde styr på, foruden eng- og skovarealerne samt humle- og frugthaverne.

Jordbunden var ikke særlig god; det meste blev i Matriklen af 1688 takseret til middelmådig boghvede- og blandkornsjord, som lå langt nede på boniteringsskalaen. I 1769 noteres om Peder Madsens gård, at kornudsæden var 15 td; høavlens 20 læs, og græsningsskapaciteten 6 heste og 6 køer samt ungvæg

Munkgårde omkring 1800

Kortet viser Etterup ejerlav, rekonstrueret ud fra udskiftningskortene.

Peder Madsen boede på gården matr.nr. 6.

Kilde: Historiske forhold i Årup Kommune, side 109. Fyns Amtskommunes landsbyregistrering, 1983. Gengivet med Amtskommunens til-ladelse.

og får. Desuden fandtes god gærdselsskov og tørveskær, således at gården var forsynet med alle nødvendige landbrugsressourcer⁵.

Munkgårdeområdet var ikke et sted, der var velegnet til kornproduktion i stor målestok, dertil var jorden for dårlig og fugtig. Derimod egnede det sig fortrinligt til kvægavl. Denne kom sammen med humlen til at spille en særdeles vigtig rolle. Et synligt udtryk for dette var den landgildeændring, som blev foretaget i 1730'erne. Indtil da havde fæsteren udover $\frac{1}{2}$ td. smør ydet 1 fodernød (1stk. kvæg, som ejes af godsejeren, men fodres hos fæsteren), 2 td. havre og 21 skilling. Det ændredes til 24 pund humle. Munkgårde var altså mere en »kvæg- og humlegård« end en korngård.

Vejret

Peder Madsen beskæftigede sig tit med agerbruget, og det er kun naturligt, for det var herfra det daglige brød skulle

komme. Nu afgang udbyttet desværre ikke alene af hans egen ihærdighed. Tit kunne dårligt vejr true kornet på marken og vanskeliggøre såning og høst. I sådanne vanskelige år fulgte Peder Madsen omhyggeligt vejret, og noterede ofte, når der skete forandringer.

Om vinteren 1769/70 skriver han:

»til tilstundende aar 1770 kom et stort sneefog anden Juledags aften, og Varede i to ganske døgen, at mange Mennesker blev Paa Marcken.«

Fra begyndelsen af marts 1770:

»i same dage kom saa sterk en Vinter med frost og snee, at baade Brød og øl frøes, at mand Maate læge det intil kackelovnen, og Vi kunde icke uden lidet begynde at Pløye d. 6. april, det Var det allerførste Vi kunde begynde, enda laa sneen høyt Ved gierderne, og dalene var fulde.«

Vinteren 1770/71 var også hård. Peder Madsen fortæller:

»samme aar blev Vinteren stese Varende med frost og nogen snee, og Var ikke toe dages tøveyr fra Nytaars dag og intil Palme søndag, da der kom et stort sneefog, og Varede i 3 dage og frøes sterckelig, og Vi kunde icke Pløye inden d. 19. april, det Var ikuns lidet Ved Ryckene, enda laa sneen i alle dale og gierter. frosten Var icke af Jorden at mand kunde Pløye allestes inden 8tende Mayi, og d. 8. May saaede ieg 7 tdr og 2 skp. hafre en dag i kircke marken.«

– og om 1772:

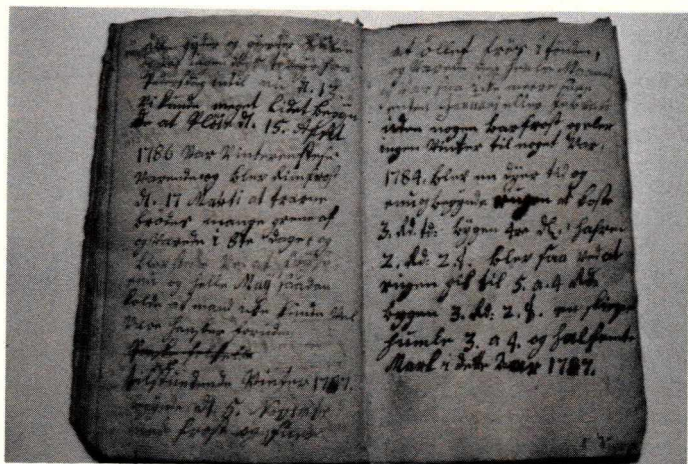
»1772, d. 1. Marti, som Var fastelavens Søndag om aftenen, da torende og lysnede det og Noget derefter kom en sterk Vinter med frost og snee.«

Vinteren 1774/75 beskrives således:

»tilstundende Vinter til 1775 begynde d. 5. November med nogen snee og frost, at øllet kunde frys i tønden i en elleve a tolv dage, Var saa ligesom tøveir to dags tid, begynde saa igien at snee og fryse til en 8te dage efter hellig trekongersdag, kom saa Nogle dages sterk frost, blev siden tõe Væir indtil d. 25. Martius; begynde saa med nogen store snee-Kugle og saa lidet frost ogsaa temmelig megen snee gik saa straxen af igien.«

Vinteren 1781/82 omtaler Peder Madsen, fordi han om foråret skulle opføre et nyt stuehus, og derfor skulle han helst starte med skovningen så tidligt som muligt.

»Nu begynde Vi at huke d. 6. Martius, som var 1782, kom

Peder Madsens optegnelser s. 26–27.

saa Vinter, Vi maate holde ope i otte dage, og blev stese Ved at snee og fryse intil d. 28. *marts*, som var skiertorsdag.«

Den kolde vinter 1785/86 får en lang omtale:

»1785 kom Vinteren en 3 uger før Juul og frøs meget lemfældig og ievnt snee indtil efter kyndelmise; blev saa i sterker og sterker med frost og snee indtil d. 2. April, da kom et stort sneefog og fylde alle gyder og gierder fulde, og Var ingen dags tøveyr fra Pedersdag (22. februar) intil nu d. 13. Vi kunde meget lidet begynde at pløie d. 15. April.

1786 Var Vinteren steseVarende og blev Rimfrost d. 17. Marti, at træerne brødes mange grene af, og Varede i 8te dage, og blev stese Ved at fryse enu, og helle May saadan kolde, at mand icke kunde Vel Være handsker foruden.«

– og om vinteren 1787/88:

»tilstundende Vinter 1787 begynde d. 5. November med frost og snee, at øllet frøs i tønden og Varede den heele Maa-net, og Var saa icke meere snee enten Januari eller Febvari uden nogen barfrost, og eler ingen Vinter til noget Var.«

Endelig omtaler Peder Madsen et uvejr i 1792:

»1792 Noget før Juul kom saa sterk et Veyr, at træerne brødes op med Rode helle hualter i skovene, og laa som slagtede faar.«

Agerdyrkningen

Udover vejriagttagelserne findes, som allerede bemærket, spredte notater om markarbejdet og kornavlens, og også her må man gå ud fra, at der på en eller anden måde er tale om noget ekstraordinært, f.eks. enten usædvanlig sen eller tidlig høst.

Om 1757 skriver Peder Madsen:

»Aar 1757 hafde Vi alt Vort Korn inde undtagen bogVeden d. 16. Augusti ... Korn af 1757 med tinden er 32 tønnder rug, 5 tønnder byg, 32 tønnder havfre, 14 tønnder bogV.«

Dette høstresultat er det eneste Peder Madsen fortæller om. Er det nu fordi, det er særligt stort eller særligt lille? Det siges nogle steder, at 1757 var et misvækstår; og ifølge forvalteren på Vemmetofte skyldtes det, at juli blev meget varm og tør, og dermed spolerede det, der tegnede til en rig høst. I Munkgårde kan tørken ikke have nået at skade kornet, for den samlede avl på 83 td. korn ligger langt over det, der i 1791 oplystes at være en middelhøst (57td.). 1757 må altså have været et rekordår⁶.

Høstudbyttet kan sættes i relation til dels de udsædstal, som synsforretningen i 1769 oplyste, og dels den fordrede såsæd i skiftet efter Peder Madsens første kone i 1755. Foldudbyttet bliver da:

Rug	:	5,3 fold	(mangler)
Byg	:	5,0 fold	(2,5 fold)
Havre	:	5,3 fold	(3,8 fold)
Boghvede	:	14,0 fold	(4,7 fold)
Gennemsnit	:	5,9 fold	(3,9 fold)

(Tallene i parantes er beregnet udfra skifteoplysningerne)

Kunne 1757-høstresultatet dække gårdens nødvendige kornudgifter? Fra de indhøstede 83 td. fragik en tiendedel til tiende, 2-3 td. til skattekorn, 15 td. til såsæd og omk. 40 td. til fødekorn⁷. Det bliver ialt 65 td; - der har altså været et overskud på knap 20 td. Blev alt solgt, ville det kunne indbringe 30-35 rdl. i 1757-priserne.

I 1762 noteres:

»i dette samme aar lagde (*skal være: hafde*) Vi ecke Vor bogVede føren 5 dage efter Michelsdag (29. september).«

Om 1778/79, 81 og 94 berettes:

»1778 hafde Vi Vor Rug tilsaad d. 17. october, om andet aaret hafde Vi Rugen tilsaadet d. 15. october ...

1781 begynde Vi at høste d.3. Augusti ...

1794 havde Vi alt Kornet inde d. 13. Augusti undtagen Bogveden.«

I 1794 var det bemærkelsesværdige ikke høstens størrelse, men et enkelt boghvedeaks. Kammerjunker Cederfeld de Simonsen på Erholm fortæller 20 år efter:

»I 1794 havde Gaarmand Peder Madsen i Mongaarde 900 boghvede Korn paa et Ax, allene ved Guds allernaadigste forsorg og forsyn.«⁸

Peder Madsens notater lader os ane gårdens dyrkningscyklus. I oktober sås rug, i slutningen af april byg og havre, og høsten falder i august. Pga. manglende dræning gik der om foråret lang tid, før jorden var tilstrækkelig tør. Vårsædens væksttid blev derfor ofte kort. Regnvandet forsvandt dengang ikke så let som nu, hvor det i rør ledes væk fra jorden og tilbage til havet. Overalt fandtes der derfor vandfyldte huller og enge, og jorden var i sig selv meget vandholdig. Det resulterede i, at den om vinteren blev meget kold, hvilket betød en forsinkelse af foråret. Vandproblemet var centralt i datidens landbrug, og man prøvede derfor også, så godt man kunne, at slippe af med vinterhalvårets overskudsvand. De højryggede agre, hvor dalene (renene) mellem dem tjente som afvandingsrender, var helt uundværlige. Den største ulempe ved dem var, at de gav uensartede vækstbetingelser. Peder Madsen omtaler problemet flere steder, mest tydeligt i 1771, hvor han kunne begynde at pløje på ryggen d. 19. april, mens jorden ud mod renene først var tjenlig til ploven d.8. maj. Det er ikke så sært, at foldudbyttet under disse forhold, ikke blev særlig stort!

Udskiftningen

I slutningen af 1700-årene blev der foretaget omfattende ændringer af landbruget. En af de vigtigste var udskiftningen, hvorved den eksisterende markstruktur med de mange små agre blev ophævet, og i stedet fik hver bonde sin jord samlet på

få steder. Peder Madsen fik i stedet for de knap 100 småagre jorden samlet på 4 steder. Det var på længere sigt en kæmpe fordel, men i øjeblikket kostede det penge. Først skulle hele bymarken opmåles af en landmåler:

»1782, d. 14. Augusti begynde Vi at Maale Jord til Etterup og Muncgaarde, og Ieg har nu givet 2 Rdl, d. 19. Augusti, og atter 2 Rdl.«

Nu gik der nogle år, hvor der ikke skete mere, især fordi man måtte vente på linieføringen af den projekterede hovedvej over Fyn.

I 1787 syntes bønderne, at de havde ventet længe nok, og anmodede i et brev om, at vejføringen snart måtte blive udstukket, så de kunne få deres udskiftning afsluttet. Henvendelsen synes at have sat skub i tingene, for året efter noterer Peder Madsen:

»Nu 1788 blev det alvore, og Ieg gav til lankommisægere 2 Rdl. 2 Mk. 9 sk; skriver toe Rixdaler, toe marck og ni skiling, og til langmaaleren 25 Rdl og 3 Mk; og var afdeelt en fire ugers tid før Juul, og kom saa sterk Vinter.«

Efter at høsten var overstået, blev den nye markfordeling gennemført, og skellene markeret med pæle i marken, hvorefter indhegningen kunne begynde. Dermed indledtes en ny epoke i Munkgårdes historie.

Priser på Landbrugsvarer

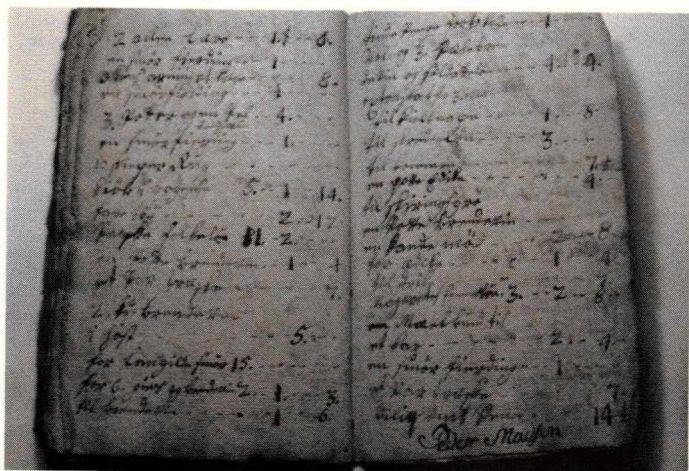
Kornpriser har altid interesseret bønder. I Peder Madsens notesbog kan vi dog kun læse om dyrtiderne.

Det første dyre år han omtaler er 1758:

»samme aar koste en skepe Rug 3 Mark, en skiepe byg 2 Mark og 2 sk, en skepe hafre en rix Mark, en skiepe bog Vede 2 Mark.«

Næste gang priserne steg usædvanligt meget var i 1770'ernes begyndelse:

»1770 begynde den dyre tid, at en skepe Rug koste haltrede, 3, halvfierde og 1 4re Marck, og Bygen 28 sk; 2 M; 2 M og 4 sk; og 2 M og 8 sk. en skiepe hafre 16 a 20 a 28 sk; og Bog hvegryn 5

Peder Madsens optegnelser s. 42-43.

M; og varede endnu 1773. Nu 1774 kunde Vi (sælge/købe) Rugen for 24 sk. skp; og bygen for 16 sk; hafren 8 a 10 sk. Bog-Veden for 10 a 12 gryn.«

Igen høje priser i 1784-7:

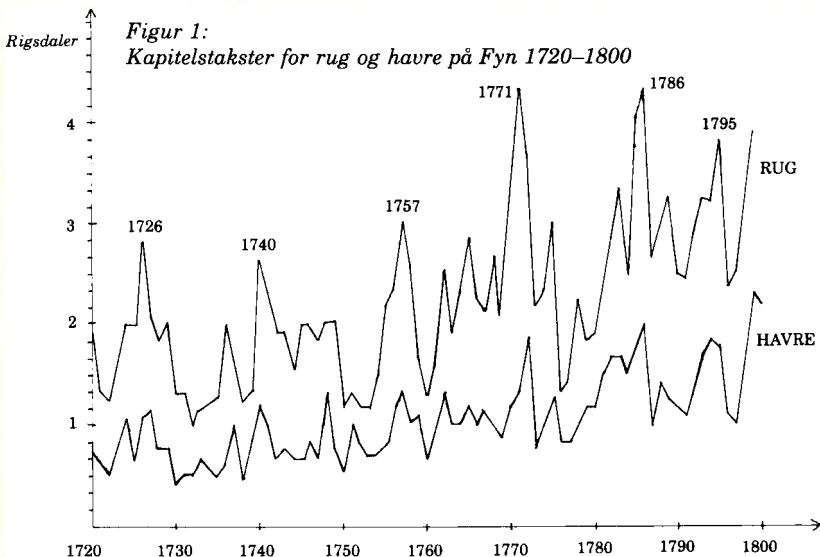
»1784 blev en dyster tid og enu og begynde rugen at koste 3 Rd. td. bygen 4re Rd; hafren 2 Rd. 2 mk; blev saa Ved at rugen gik til 5 a 4 Rd; bygen 3 rd. 2 mk; en skiepe humle 3 a 4 og halfemte Mark i dette Aar 1787«.

I Figur 1 (s. 28) er de fynske kapitelstakster for rug og havre afbildet, og her ses ogsaa de dyrtider, Peder Madsen omtaler.

Humleavl

Flere steder på Vestfyn blev der dyrket humle, bla. i Munkgårde og Dybmose. »Paa Hommerlhaver legger Bonden meest Fliid, som nest hans Gressning giver ham sin beste Interesse, dog feyler de ofte«. Sådan skrev ejeren af den nærliggende herregård Billesbølle i 1743⁹.

Humle er en sart plante, som kræver omhyggelig behandling. Det er særligt vigtigt at beskytte den mod de kolde nor-

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. rk., 15. bind. 1904.

Note: Kapitelstaksten var den pris, som fastsattes af stiftøvrigheden efter indberetninger fra bl.a. præsterne i januar det følgende år. D.v.s. 1757-kapitelstaksten er fastsat i januar 1758, og afspejler prisniveauet på det tidspunkt.

den- og vestenvinde, og bedst var det, hvis humlehaven kunne anbringes på en sydskråning, der lå godt i læ. Disse betingelser kunne i vid udstrækning opfyldes i Munkgårde og Dybmose.

I 1682 havde de 3 Munkegårdebønder hhv. 20, 50 og 100 humlestænger i deres humlehaver. I Peder Madsens gård stod 50 stænger. Omk. 1730 blev humlen, som før omtalt, landgildeydelse, og det kunne tyde på, at dens rolle i gårdenes økonomi var blevet vigtigere¹⁰.

Især Brenderupegnen var kendt for sin humle. Kærsgårds ejer fortæller i 1743, at i de år, hvor humlen svigtede, var mange bønder ikke i stand til at betale skat, og nogle kunne ikke engang levere landgilde. I frugtbare år var indtjeningen derimod så god, at restancerne kunne bringes ud af verden.

Humleavlens betydning for bondeøkonomien var noget mindre i Rørup sogn, fordi haverne her var mindre¹¹. Peder Madsen fortæller kun lidt om humleavlens. Første gang er i 1761:

»1761 Regnede det KyndelMisNat, og siden i Februari Maa-net, hvorom siges, at icke skulde blifve humle.«

Senere føjede han til:

»og er icke sant.«

Peter Madsen forholdt sig åbenbart kritisk til vejrvarsler!

Først 18 år senere er der igen nyt fra humlehaven:

»1779 den 6. September begyn Vi at Pluke humle; om andet aaret begynde Vi at Pluke den 18. og var afluket d. 22.«

Humleavlens størrelse skriver Peder Madsen desværre ikke noget om, men et sted oplyser han; at humleprisen steg fra 3 mark i 1784 til 4½ mark i 1787, dvs. fra 2 til 3 rdl. pr lispund¹².

Ifølge Begtrup kunne humlehaver i Rørup sogn i et *godt år* producere 30–40 lispund, det giver med en pris på 2 rd. 60–80 rd. Herfra skal trækkes 15–20 rd. til landgilde, tiende, humlestænger og eget forbrug, men tilbage bliver alligevel et pænt overskud på 45–60 rd.

Begtrups høsttal giver et indtryk af den bedst tænkelige situation. Nu var humlen, som før nævnt, en sart sag, der krævede god pleje og først efter 3 år bar frugt. Gennemsnitsindtægten er derfor mere interessant, men den kan være sværere at få fat på. Til hoveriefterretningen i 1791 oplyste Peder Madsen, at han årligt solgte humle og gærdsel for 14 2/3 rd. Dette tal er uden tvivl en hel del lavere end den virkelige indtægt. Derfor er der al mulig grund til at tro, at humleindtægten har udgjort mindst 15–20 rdl. om året i begyndelsen af 1790'erne¹³.

Kvægpesten 1745–49

I 1744 havde Mads Pedersen en stor besætning på 15 kreaturer. Men den skulle han ikke få lov til at beholde længe. I 1745 kom den frygtede kvægpest til Fyn, og den gik ikke udenom Munkgårde!

Kvægpesten var en meget voldsom infektionssygdom, som gav betændelse i slimhinderne. Dyrene fik høj feber, der kom et pusagtigt udflod fra næse og øjne, og senere stødte tarmbetændelse og diarre til. I løbet af 3–8 dage døde de syge dyr, for dødelighedsprocenten var 95. Sygdommen gjorde med Holbergs ord »rent bord«.

Pesten udbredtes kun ved direkte berøring, og derfor var den ikke så smittefarlig, som mund- og klovsygevirus, der jo

som bekendt kan transporteres af luften over store afstande. Når kvægpesten alligevel blev så katastrofal skyldtes det, at man om efteråret satte alle kreaturer ud på fællesgræsning på stubmarkerne, og dermed fik smitten fri bane¹⁴. I 1744 hærgede pesten Nordtyskland og i begyndelsen af 1745 nåede den Hertugdømmerne. Med indførselsforbud, sundhedspas og strandvagt prøvede man at hindre, at sygdommen kom over Bæltet, men forgæves! I maj blev den konstateret på Brahetrolleborg, og den bredte sig i løbet af de følgende måneder over hele øen. 21.000 fynske kreaturer døde i 1745, og året efter led 34.000 samme skæbne. Om efteråret nåede kvægpesten til Rørup sogn. Peder Madsen skriver herom:

»1744 Var seet en stor kommeet, som lod sig see en to ugers tid først i aaret, og nedgik i NordVest, og Aaret der efter 1745 begynde qwæg Sygen her i fyen; Vi miste alt Vort og beholde ingen af 15, som Vi hafde lagt paa Vinter, og Vor Nabo icke heller, som hafde 17; det gav sig saa ynckelig at Jamer var at høre, og stinkede slemmelig; lidet før Juul begravede Vi 7 en dag; hen Ved Kyndelmise fik Vi et par køer fra Dybmose; en fra le (*endelsen mangler*); en Ryche Mosse, og Vi kiøbte en i Væde; disse hafde Vi en fire ugers tid, saa døde de ogsaa, saa hafde Vi intet igien før Christi himmelfarts dag, da gav Niels Jespersen os en i hofhavren, og vi fik en at leye af anders mickelsen i Dybmose; Jens Nielsen i skralen gav os en liden sortspieylet Qvikalf, Christian peder sen i Bremmerod gav os en sorthielmet dito 1748. sygen kom saa om igien og Vi miste en sortRycket Qvie, som Vi hafde kiøbt ved Vissenbiereg kirke, da hand var en kalfQui, og døde alle helgens da 1749.

Vi miste en om andet aaret 1751, dette varede i 6 aar, og på 7de.«

Den sekshalede komet

Først kan man bemærke, at Peder Madsen også har set Klingenberg's komet, som kom tilsyne på himlen i dec. 1743 og forsvandt i februar 1744. Den var meget stor, og ydermere havde den 6 haler, som gjorde den til 1700-tallets mest omtalte. Holberg omtaler den »forfærdelige« komet i sin betænkning over kvægsygen, men afviser at den skulle være et varsel om kom-

mende tiders ulykker. Allerede før den lod sig se, florerede kvægsygen nemlig i Holland og Tyskland, så med mindre man ville hævde, at kometen havde taget fejl af sin marschrute, eller at den havde forestillet sig vejen længere end den var, måtte enhver sammenhæng mellem komet og kvægpest afvises. Holberg stod nok relativt alene med det synspunkt¹⁵. Præsterne og almuen så anderledes på den sag. Biskop Brorson opfattede helt klart pesten som Guds straf. I sin landeplagesalme fra 1745 siger han: »Herren vil nu til at slaae, Luften er det første Riis(v.6)«. Mon han her hentyder til den 6-halede komet? Peder Madsen skriver ikke direkte at kometen er Guds varsel, men det har han sikkert ment.¹⁶

Kreaturhold og kvægpest 1749–71

Ved kvægpestkatastrofen havde Mads Pedersen ikke alene mistet en besætning, hvis værdi svarede til omk. 60 rd; men han gik også glip af en årlig indtægt på 25–35 rd. fra smørsalget alene¹⁷. Det er derfor ikke overraskende, at genetableringen af kvægbesætningen måtte blive det vigtigste mål for Peder Madsen, da han overtog gården. Og det gik egentlig ret hurtigt; allerede i 1755 stod der 12 kreaturer i stalden, men en truende skygge lurede i horisonten, for selvom kvægpesten var forsvundet fra Fyn, var den langtfra udryddet, og den ventede kun på, at en tilstrækkelig stor bestand af ikke-immune kreaturer skulle fremkomme, så ville den igen, »ligesom en Støver udi alles Vraaer og Vinkler efterleede alt det Qvæg, som den tilforn ikke har angrebet.« (Holbergs epistel 468)

Det skete i 1762!

Peter Madsen beretter:

»same aar kom qvægsygen her til landet igien, og begynde i skrilling og paa bileshafve; Vort blev sygt nogle dage før høst og døde saa i høsten det alt sammen uden en liden sort Ryc-ket Qvie.«

Endnu engang stod Peder Madsen på bar bund, og det var han ikke ene om. Alene på Erholm-Søndergårde godser døde 800 kreaturer¹⁸.

Et par år efter vendte sygen tilbage. I juli 1765 rapportere-

des det første døde kvæg på Krengerup, og i marts det følgende år fik Peder Madsens få kreaturer sygen:

»(Marts 1766), og samme dage kom Qvægsygen til os i gien, og Vi miste toe kiør og en aarings kalf, og en Vi kalve Qvie 1 aar, en sort Rycket dito 2 aar, disse to stoe sygen igiennem i 1766.«

I 1770 ødelagde sygen for sidste gang besætningen. Peder Madsen var ellers stærkt på vej til at komme sig over tabene, og havde 10 kreaturer. Kun 3, som havde klaret sygdommen i 1766, og derfor var immune, overlevede.

»1769 kom Qvægsygen her til landet igien, og begynde Ved Midelfart, blev saa Ved at udbrede sig, at Mange Miste Reent ud alt det de hafde, og Vi miste 7 kiør og kalfve, og Vi beholde 3, som hafde ustaae sygen forhen, og nu blev icke syg ...

den ofvenstaaende Qvægsyge indfalt os først i fasten 1770 ... Nu 1771 Miste Vi en fulkommen stor Vid koe 6 aar gamel, som hafde udstaaet sygdommen 1766, hund føde en levende sort Qviekalv en otte dag før Kyndelmise, stod saa til tredie dag og føde saa et stort Purgans¹⁹, som de kalde en harrekalve²⁰, og døde hun saa strax.«

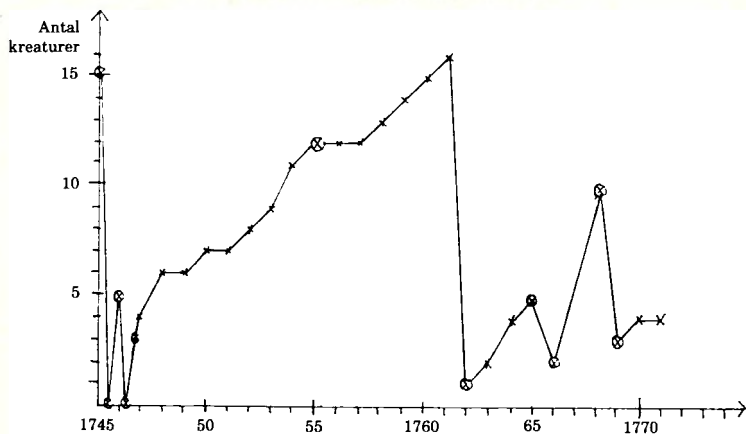
1770 blev sidste gang kvægsygen hærgede Fyn alvorligt. Da den dukkede op igen i 1778–9, lykkedes det ved hjælp af nedslagtninger, effektive afspærringer og langt større veterinær indsats at bremse den i opløbet²¹.

Overfor kvægpesten stod man de mange første gange hjælpeløs. Alle mulige og umulige råd blev prøvet, ofte kun med det resultat at forøge dyrenes lidelser. Peder Madsen fortæller om et middel:

»Naar Qveget dør, tag Svamp af Linge eller Ved Linge, leg dem i driken, og lad dem drike der af, saa skal ingen Kiør eller noget Creatur død; og Naar Noget qvæg bliver syg, saa gjør et Pulver af same svamp og giv Qveget at drike udi vand, saa kommer det sig igien.«

Det gode råd med lindetræets svamp var ikke Peder Madsens opfindelse; det anbefales allerede af Peder Syv²².

Figur 2: Peder Madsens kvægbesætning 1745-71

Forklaring:

⊗: Faktiske tal.

×: Rekonstruerede tal. Til grund for beregningen ligger et tillæg på 1 kreatur pr. år (bortset fra 1753, 1756-7 og 1763).

Kilder: Peder Madsens optegnelser. Kirsten Larsdatters skifte, 3/3-1755.

Ud fra optegnelserne og kreaturregistreringen i skiftet efter Peder Madsens kone i 1755 kan man rekonstruere kvægbesætningens størrelse i de skæbnesvangre år. Dette er gjort i Figur 2.

Fire gange på 25 år slog kvægpesten benene væk under Munkgårdebondens kvægavl, og dengang var der ikke noget, der hed erstatning! Ikke alene repræsenterede kvæget en stor kapital, men det leverede også den helt uundværlige gødning til agrene, mælk til smørproduktionen, samt vigtige fødemidler til den ellers ensformige bondekost. Gødningsmangelen kunne hurtigt blive katastrofal, og derfor måtte der relativt hurtigt anskaffes en ny besætning. Med kvægsygen rasende i landet var det dog sin sag at sætte penge i kvæg; man kunne alt for hurtigt miste dem igen! 1745-9 kom kvægpesten to gange til Munkgårde, men så havde den også gjort det så grundigt, at den døde af det. I løbet af 1750'erne opbyggedes en ny besætning, som gik til grunde i 1762. I resten af 60'erne ud-

gjorde pesten en konstant trussel, og det er derfor ikke så sært, hvis Peder Madsen skulle have mistet lysten til kvæg, og beslutter sig til at satse mere på heste. Siden 1745 førte han bog over *hestefødslerne* på gården, og ifølge denne liste var hestetillægget i 1745-9: 3; 1750-9: 5; 1760-9: 12; 1770-9: 10; 1780-9: 7; 1790-9: 8. Tallene tyder på stærk stigende hesteavl i 1760'erne og fremefter. Om kvægbesætningen nogensinde nåede omfanget fra før 1745 er højst tvivlsomt. Efter 1770 findes ingen oplysninger om besætningsstørrelse førend i 1805, hvor et skifte opregner 8 køer, 2 kvier og 1 kalv²³.

I 1786-regnskabet ses det, at Peder Madsen det år købte 5 fjerding- og 3 halvottigstønder til smør. Omk. 1800 mente landøkonomen Gregers Begtrup, at der skulle 4 køer til at dække en gårds eget forbrug af mælk og smør, samt at en ko kunne producere $1\frac{1}{2}$ fjerding smør om året. Hvis man vover at gøre den måske lidt dristige antagelse, at tønderne repræsenterer *netop* 1 års salgsproduktion, så svarer de $5\frac{3}{4}$ fjerding til 4 køer, og en samlet besætning på 7-8 køer. I 1786 kunne $5\frac{3}{4}$ fjerding smør indbringe omkr. 45 rd.²⁴.

Ægteskaber og børnefødsler

Peder Madsen var gift 3 gange, og blev far til 10 børn, hvoraf de 8 blev voksne.

Om det første ægteskab med Kirsten Larsdatter er han tavs²⁵. Hun døde i marts 1755, og næppe var hun begravet, før han giftede sig igen:

»(I 1775)(1 ord mangler) ieg i ægteskab med en Pige tiende i gribsvad Ved Nafn Anne Madtz Daatter, fød i Brenderup i gudbiery Sogn, af Christelig forældre, nemlig Madtz Pedersen og Mette lauritz datter, og hafde brylup her paa stedet d. 27. Junius 1755 i hindis 3 eller 24 aar.«

Børnenes fødsler noteres også:

»Kirsten Peders datter fød d. 24. Martius en onsdag formidag hen Ved 9 slet 1756.«

- og 4 år senere:

»min daatter Kirsten Pedersdatter døde 1760, d. 28. Januari i sit alders 4re aar Mindre en to Maaneder.«

Samtidig blev den første indførsel streget over med et stort kryds.

»Maren Peders datter fød d. 31. May 1758 en onsdag klokken 8te om eftermidagen.«

»Rasmus Pedersen, fød 1761, d. 12. Julius kl. 9 om aftenen, en søndag.«

»Jesper Pedersen, fød 1764, d. 17. September en Mandag klokken Ved 9 slet om aftenen.«

Jespers fødsel kostede moderen livet:

»Nu døde min anden hustrue Anne Madtz daatter, d. 18. September 1765 i hindis alders 34. aar, da hun hafde Været her i 10. aar og 3 Maaneder, siden kom ieg i ægteskab med en Pige Ved Nafn Bodil anders datter 1766 i hendes alders 37. aar, fød i Dybmohse af ærlig, skikkelige forældre, Nemlig anders mickelsen og anne hans datter, og Vi hafde troløvelse d. 3. Januri 1766 ... Vi hafde brylup d. 20. Martius i 1766.«

og snart så det første barn dagens lys. Det blev en dreng!

»Anders Pedersen fød 1766 anden jule Nat klokken 4 om Morgenen.«

»Anne kirstine Pedersdatter fød 1768, d. 24. Martius en torsdag klokken 1 qvarter til 7 om eftermidagen«

Anne Kirstine blev kun 1 år, så døde hun. Peder Madsen krydser også hendes fødselsnotat over, som for at slette hende helt ud af bevidstheden, og skriver:

»min datter ann kirstine Pedersdatter døde d. 7. Martius Ved solens opgang 1769, et aar mindre en 17 dage.«

»Niels Pedersen fød 1770, d. 8. september en løfver dag kl. Ved 9 slet om aftenen.«

og endelig i 1774:

»1774, d. 29. october en løverdag Morgen ved 5 slet Var hans Pedersen fød.«

Børnene som voksne

Børnenes opvækst og senere udvikling satte sig kun få spor i optegnelserne. I 1773 står der om den da 20-årige søn Peder:

»1773, d. 23. Marti blev Peder Pedersen fra sin forstan, at Jeg Maatte hafve 2 a 3 karle til at Vare hannem i to uger, og varede saa aftil om Kyndelmise tide 1774.«

Mon det skulle være tyfus, Peder er blevet ramt af?

Om datteren Maren ved vi fra folketællingen i 1787, at hun var åndsvag og invalid.

Kun Rasmus får en fyldigere omtale:

»Rasmus Pedersen fød 1761, d. 12. Julilius, kl.9 en søndag aften, og Var hiemme til han Var 16 aar gamel; kom saa ud at tienne, og tiende Niels Lauritsen i Hechebøle et aar, kom saa der fra og til hans hansens Encke i Muncgaarde, og Var et og $\frac{1}{2}$ aar, kom saa der fra til Jørgen Knusen ibidem, og Tinte hannem $\frac{1}{2}$ aar; kom saa til Ormehøy og tiende der et og et $\frac{1}{2}$ aar; kom så der fra til gribsva, og tiende Niels Iebsen et halt aar; kom saa der fra til Niels lauritsen i Hækkebøl, og tiende der et halt aar, siden kom hand til Sletten at lære at Væve; kom saa i ækteskab med den dyelskende Encke Anne giertru Jensdatter i Sletten 1783.«

Mon det er faderens øjesten, vi her følger, fra han forlader hjemmet, og til han kun 22 år gammel falder til ro hos den dydige gårdmandsenke på Sletten?

Sønneren Anders af 3. ægteskab overtog i 1790'erne fæstet efter faderen. Godsejer Cederfeld de Simonsen kaldte ham en brav mand, og giver børneflokket det skudsmål, at de alle var »gode Mennesker«. Flere af dem kom i hans tjeneste. Den ældste søn Mads blev ladefoged på Søndergårde, og var i Cederfeld de Simonsens øjne »en fortreffelig karl«. Han fæstede senere Blankenborgstedet ved Rørup.

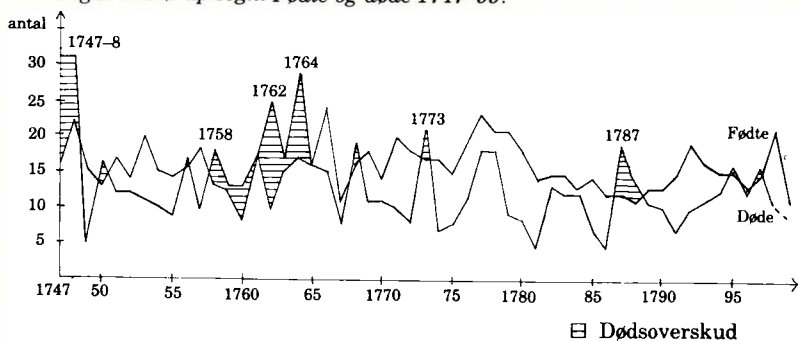
Den yngste søn Hans blev dragon ved det Fynske Dragonregiment, og ansattes derefter som ladefoged og senere skovfoged på Erholm.

De sidste 3 sønner blev husmænd på egnen; bortset fra Rasmus gjorde ingen af dem gode partier, som kunne bringe dem op i gårdmændenes rækker²⁶.

Liv og død i Rørup sogn

Livet og døden på gården var det centrale tema i Peder Madsens optegnelser, men ind imellem blev der også plads til andet. Man fornemmer en interesse for sognelivet, selvom det der mest noteres er dødsfald. Dem var der også en hel del af, for det var dengang en noget risikabel fornøjelse at være dan-

Figur 3. Rørup sogn: Fødte og døde 1747-99.

Kilde: Rørup kirkebog 1747-1814.

sker. Dødeligheden, især blandt børnene, var uhyggelig høj, og overfor epidemier fandtes ingen effektive forholdsregler. Der- til kom sulten, som navnlig i dyrtider, var de fattiges daglige følgesvend, og som kunne nedbryde selv det bedste helbred. Jeg har i Figur 3 vist antallet af fødte og døde i Rørup sogn fra den ældste kirkebog, og her ses meget store svingninger fra år til år.

I 1747-48 hærgede en voldsom koppepidemi Fyn. Peder Madsen fortæller herom:

»1747 døde her i Rørup sogn 40 mennesker unge og gamle af Hvilke ieg Vil Nevne nogle særdellis; af aalsbooe: Niels Lauritzen og hustru og datter, Peder Jensen, Stæffen Jørgensen (Jens Nielsen og Hustru i skralen, Lauritz Knudsen i hecke- bøle, Lorentz byger i gribsvad, disse fire blefve begravede en dag); af dybmosse: Anders mickelsen og en Søn; af Etterup: hans Madtzen og Mogens pedersen; af Heckebole: Christian Johansen, Niels Mickelsen, Niels iebsen. de døde af 1748 er 31.«

I kirkebogen nævnes kun 31 dødsfald i 1747, og det samme i 1748. Det er ikke så sært. Kopper var en meget frygtet sygdom, for den smittede let, og dødeligheden var høj (20-35%)²⁷.

Udover massedødsfald påkaldte også mærkelige dødsfald sig interesse. Peder Madsen omtaler i 1755 en gårdmand fra Hæk-

kebølle, der faldt død om, netop som han på herredstinget var ved at aflægge ed på Bibelen (bogs-ed). Peder Madsen noterer:

»Rasmus sørensen i Dybmose gaar døde først i May 1755; hans gormmsen døde i bogsæd same aar.«

I 1760 døde Mette Madsdatter. Hvem hun var ved vi ikke, måske en slægtning. Han fortæller om hende:

»Mette Madtz dater døde saa strax der efter d. 11. Februari, som icke hafde hafdt enten rest eller Rolighed af Brud og Verk fra Mickelsdag 1758 og til i dag 1760, d. 11. Februri om middagstide.«

Kromandes død omtales også:

»Rasmus Lauritsen Langø i gribsvæe døde den 10. Feburi 1761.«

I 1769 gik en nabo i Dybmose samme vej:

»hans jørgensen i Dybmose døde 1769, lidet for Mickelsdag.«

Og året efter den gamle far i Munkgårde:

»Min fader døde 1770, d. 12 Marti klokken 2 formidag i hans alders 87 aar og 3 Maaneder.«

I 1777 døde:

»Degnen Jacob bug Ved Røyrup kirke, og hans hansen i Muncgaarde døde d. 25. Julius 1777.«

Rørup kirke

I sit lange liv sad Peder Madsen i hundredvis af gange på sin bæk i Rørup kirke, og nysgerrigt fulgte han med i alt det nye, der skete, da kirken i 1750'erne blev bygget om, så den kom til at se ud, som en rigtig herremandskirke, der kunne konkurrere med Wedellsborggrevernes i Husby. Peder Madsen noterer:

»1754 blev grunVolden sat af Røirup taarn; 1755 blev det muret halt op; 1756 blev spiren ferdig; 1757 blev orgeverget bygget og stolene i Kirken ; 1758 blev tavlen insat og Kirken anstrøgen inden til.«

Et par gange noteres rekorddeltagelse ved altergange:

»1773 Var til guds bord i Røyrup kirke den 4de Søndag efter Paaske. 6 duge fulde af folk, som icke mange kand mindes før ... 1773, d. 1. December blev holdet en høj hellig dag udi Dannemark og Norge.«

»1778 d. tredie søndag efter Paaske Var til guds bord i Røyrup Kirke, 7 duger fulde, som ingen kand mindes før.«

At Peder Madsen var en god lutheraner er der ingen tvivl om, han noterer:

»Doct. Morten Luther fød i Eisleben, 1483 d. 10. November, og død 1546, d. 18. Februri.«

Rørup sogn var ikke et selvstændigt pastorat, men hørte sammen med Gelsted, hvor sognepræsten boede. Her skete en ulykke:

»1771 d. anden Martius om morgenen klokken Ved 4 a 5 afbrende gelste Præstegaar Reent af, da Qvinderne Var oppe at bage og hede ovnen med foer«²⁸.

En mindre dramatisk – men lige så sjælden – begivenhed var den tidlige fastelavn i 1761:

»dette aar var fastelavns søndag før Kyndelmise, d. 1. Februri.«

Det skete kun denne ene gang i det 18. århundrede.

Jordskælv i 1759

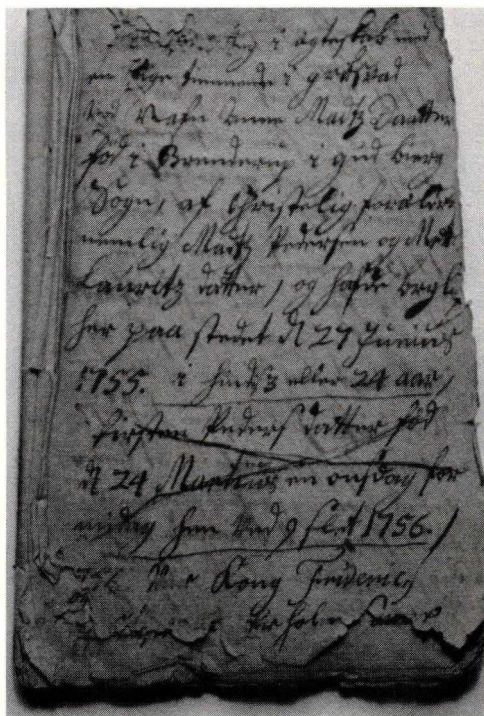
En anden usædvanlig begivenhed var 1700-tallets kraftigste danske jordskælv i december 1759.

Peder Madsen fortæller:

»1759 kom et stort Jordskielf imellem d. 1 og 22de December, at Huusene Rystede og sengene ligesom de hafde Vugget paa bølger allesteds, hvor mand hørde.«

Jordskælvscentret lå i det sydlige Sverige og rystelserne registreredes mange steder i landet. I »Kjøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger« fra d. 24. december kunne man læse, at rystelserne fandt sted mellem kl. 0⁴⁵ og 1⁰⁰ den 22. december, og varede 3 minutter. Såvidt avisen var underrettet, var der dog ikke sket skader.

Denne, for vore breddegrader, sjældne begivenhed, gjorde uden tvivl stort indtryk. I 1819 omtaler den gamle godsejer på Erholm, at der for 60 år siden var et jordskælv, hvor »Vinduerne rystede med deigne Truget og Hønsene skrege.«²⁹.

Peder Madsens optegnelser s. 1.

Erholm-Søndergårde godser

Peder Madsen var fæstebonde på Erholm gods, men det bruger han ikke meget blæk på. Han fortæller intet om hoveri, landgilde eller forpagtere. Om Hans Simonsen, der ejede godset 1733–68 noteres kun hans død:

»Amtmand simonsen Paa Erholm døde i Odense d. 13. april 1768, og blev begravet i Røyrup Kircke ope Ved Alteret d. 21. dito.«

Umiddelbart efter omtales forvalterkonens død:

»Maria Dancvart Møllers døde iligeledes Paa Erholm d. 23. april 1768.«

Politiske begivenheder

Peder Madsens beskrivelse af politiske begivenheder tager næsten altid udgangspunkt i det, han direkte har kunnet iagttage eller høre.

Om Frederik den 5. noterer han:

»1756 Var Kong Frideric (2 ord mangler) Erholm (1 ord mangler) efter Pinseugen (2 ord mangler) kom tilbage ...

1759 Var Kong Frideric den 5te Paa VædelsBorg...

Kong friderig d. 5. døde d. 11. Januari 1766.«

100-året for enevælden blev fejret i 1760:

»1760, d. 16. october holde Vi en Jubelfæst for Enevolds-Magten.«

Munkgårde lå tæt ved hovedlandevejen, og derfor kunne Peder Madsen let iagttage troppebevægelser:

»1758 Reyste Vore Krigsfolk til holstein.«

Om den truende situation i 1762 beretter han:

»1762 Reyste de øvrige Krigsfolk ud, skulle strax værret i slag med Muskovitzerne, blev saa strax forligt, og De kom tilbage igjen om Mickelsdag«.

Struensees fald i januar 1772 var noget af en gyser, som optog sindene – også Peder Madsens. Han fortæller:

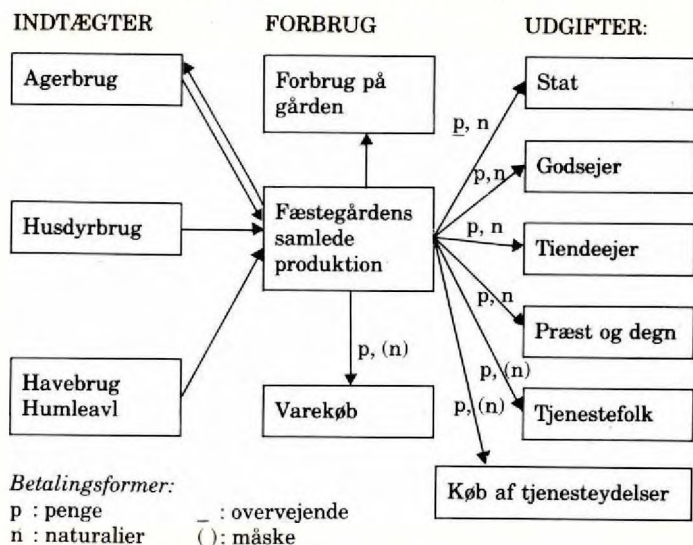
»1772 d. 17. Januari var det stoer Mirackel skeede i Kiøbenhavn, at Kong Christian d. 7. skulde hafde været bragt af dage, og deres forset lykedes dem icke, og alle hore husene Nebrudt, og et, var det yperste i Østergaade, der Var 300 oxehoveder fulde af Viin og bleve alle sønderslagne, at gaden flød med Viin.«

De mange rygter om, at Struensee havde planer om at udråbe sig selv til vicekonge, og myrde Christian den 7, hvis denne skulle gøre modstand, er åbenbart blevet troet, og sikkert også brugt af enkedronningens folk til at legitimere kuppet og den senere brutale henrettelse af Struensee og Brandt³⁰.

Fæstegårdsøkonomien

Udover optegnelserne rummer Peder Madsens notesbog også nogle regnskaber. Det drejer sig dels om et regnskab over pen-

Figur 4: Fæstegårdsøkonomien – en skitse

geudgifterne i forbindelse med opførelsen af stuehuset i 1782, og dels om et pengeudgiftsregnskab for 1786.

Inden disse gøres til genstand for en analyse, vil jeg præsentere en model, der viser de økonomiske sammenhænge på en fæstegård (Figur 4).

Det er karakteristisk for fæstegårdsøkonomien, at den er en blandingsøkonomi; man betalte både med penge og produkter (naturalier). 1786-regnskabet er kun et pengeregnskab. Derfor omfatter det kun en del af gårdens samlede udgifter, idet naturalierne mangler. Det drejer sig om: 1. korntiende (hver 10. neg); 2. kornskat (omkr.3 td. korn); 3. varebytte med købmænd; 4. naturaliebetaling til håndværkere; 5. naturalieløn til tjenestefolk. De sidste 3 betalingsformer synes at have været af et meget beskedent omfang, f.eks. får man indtryk af, at købmandshandelen har været 100% pengebaseret.

Inden regnskabet gennemgås vil det være vigtigt at vide om 1786 var et godt eller dårligt år.

1786 – hvordan var året?

Høsten 1785 havde været meget dårlig, og derfor var der ikke noget stort overskud at gå vinteren i møde med³¹. Efter en mild januar 1786 gik vinden i øst, og i februar frøs det hårdt. Omk. 1. marts var Bælterne tilfrosne, og d. 10 vovede oberst Molkte pelsen, og kørte i karet over isen fra Nyborg til Korsør. Noget sådant var ikke sket siden den store isvinter i 1709. Først i april tøde isen op, og i maj var det stadig så koldt, at man, ifølge Peder Madsen, måtte gå med handsker³².

Lille høst og hård vinter måtte give høje kornpriser. Allerede i januar 86 meldes om »overdrevne« høje kornpriser på især havre i Svendborg. I marts var situationen mange steder alvorlig. Avisen fortæller:

»Bondens nød i Aar er i vores ellers saa frugtbare Fyen overmaade stor. Mangelen paa foring har siden midt i forrige Maaned nesten været almindelig. Paa mange steder har Bonden ikke indhøstet saa meget, som han behøver til Brød og Sædekorn, og til at oprette det Manglende til nødtørfdig Underholdning for sig og Familie, er det lidet ikke tilstrækkeligt, som han inddrager for fede Vare.«³³.

D. 17. marts nævnes det, at

»Rug kan paa mange Steder i Fyen næsten ikke faaes for Penge, og mange Bønder maae brække deres gamle Straaetage af til Føde for kreaturerne.«³⁴.

Trods sent forår blev høsten 1786 nogenlunde god³⁵. Dyrtiden forsatte dog året ud. En rejsende, der d. 30. august kom til Odense fortæller til avisen:

»Min Vært klagede, at alt var saa dyrt i Fyen, Høet, Kornet, Smørret, alt dyrt og næsten ingen Frugt at faae for Penge.«³⁶

Senere fortælles det, at Fyn havde importeret byg fra Jylland, hvilket var meget usædvanligt; samtidig gemte de folk, der havde korn, dette i håb om endnu bedre priser.³⁷

Helhedsindtrykket af 1786 bliver derfor et år med *ret ugunstige klimatiske betingelser for agerbrug, en høst lidt under middel, og dyrtid*. Hvordan klarede gårdmanden Peder Madsen sig i den situation? Det skal vi nu kigge nærmere på.

Peder Madsens pengeudgifter i 1786

	Rd.	Mk.	Sk.
1. <i>Skatter</i>	20	2	8 (17%)
nemlig			
kvartalsskat	10	2	5
ekstraskat	3	2	8
fourage	2	4	13
folkeskat		5	0
tinghus- og bropenge		4	7
skattekornspenge		3	12
soldaterpenge		3	4
herredsfogedpenge		2	10
vejpenge		1	2
delinkventpenge		1	2
told (konsumption)		1	
mønstringspenge			9
2. <i>Landgilde</i>	19	0	0 (16%)
½td. smør afløses med	15	0	0
24 pund humle afløses med	4	0	0
3. <i>Tiende, offer og skoleløn</i>	2	1	12 (2%)
bla. offer	1	3	7
tiende for 2 kalve		1	
4. <i>Løn</i>	14	4	8 (13%)
nemlig			
Påske folkeløn	11	2	0
Pigens sommerløn	3	2	8
5. <i>Husholdningsudgifter</i>	4	3	14 (4%)
bla. 5 skæpper salt	1	1	14
3 pund fisk		1	8
ål		1	11
4 skæpper kul		1	0
6. <i>Husholdningsartikler</i>	2	5	15 (3%)
bla. jydepotter			11
smørtønder (5 fj. og		5	14
3½ ottingtønder)			
7. <i>Brændevin</i>	7	5	2 (7%)
nemlig			
30 pottes (29 l) brændevin	7	3	14
1 kande mjød til høstgilde		1	4 (anslået)
8. <i>Tobak</i>		3	6 (½%)
9. <i>Tøj og fodtøj</i>	3	1	11 (3%)
bla. 7 par træsko		2	3
2 alen lærred		1	6
kjoleknapper		1	8

	Rd.	Mk.	Sk.
10. <i>Vedligeholdelse og reparation</i>	5	0	4 (4%)
bla. teglsten		3	12
1 bimbel ($\frac{1}{2}$ anker) tjære	1	2	0
jern og stål	1	2	2
11. <i>Håndværksløn</i>	4	2	5 (4%)
nemlig:			
væver	1	4	11
skrædder/syløn		5	12
smed		4	0
farver		2	12
garver		1	12
rokkedrejer		1	6
12. <i>Kreaturkøb</i>	5	4	8 (5%)
nemlig:			
1 ko	5	4	8
13. <i>Korn, ærter og frø</i>	23	4	2 (20%)
nemlig:			
10 skp. byg om foråret	3	2	4
2 skp. ærter om foråret	1	1	0
2 td. havre om foråret	4	4	0
hørfrø		3	0
2 td. byg om sommeren, købt i Assens	8	4	0
10 skp. rug om sommeren, købt i Bogense	5	1	14
14. <i>Gaver</i>	2	0	14 (2%)
nemlig:			
bryllup i Gelsted		2	8
do. i Hønnerup	1	1	6
barsel i Dybmose		3	0
15. <i>Diverse</i>	1	0	13 (1%)
bla. almisse			11
1 par briller (glarøyen)		1	0
ornepenge			6
<i>Samlet pengeudgift</i>	117 Rd.	5 Mk.	10 Sk.

Note: En del gange har Peder Madsen slået flere ting sammen til et beløb. De fleste steder har det ved sammenligning været muligt at finde ud af, hvad hver enkelt ting har kostet, men nogle gange har jeg været nødt til at foretage en skønsmæssig fordeling. Da det kun drejer sig om småbeløb kan det ikke påvirke den samlede udgiftsfordeling. Procenttallet i parantesen angiver postens andel af totaludgiften.

Hen på efteråret foretog Peder Madsen en sammentælling: »Nu er tilsamen foruden handpenge: 85 rd. 1 mk. 6 sk.« Regner man efter kommer man til 110 rd; derfor må de 85 rd. kun omfatte de faste, nødvendige udgifter³⁸.

Skat, landgilde, tiendepenge, offer og penge til korn, eddike, salt, tjære, jern og kul beløber sig til 84 rd. 1 mk. 7 sk; det er 71% af de samlede udgifter. Ikke alle udgifter blev betalt med lige stor glæde. Vejskatten kaldes »plusterpenge«. Pluster betyder »plyndre, snyde, og nare«. Peder Madsen har åbenbart ikke syntes, at han fik noget for de 18 skilling!.

Flest penge blev givet ud til *korn*. Noget af det må have været importeret såsæd, men behovet for købekorn har givetvis været meget stort netop i 1786 pga. den dårlige 1785-høst. Ialt 6½ td. købt. I 1786 har Peder Madsen hverken købt, – eller for den sags skyld, – fået noget korn fra godset, selvom man her solgte meget korn til bla. bønderne³⁹.

Ifølge fæstebrevet skulle Peder Madsen levere 24 pund humle og ½ td. smør årligt. Disse naturalier kunne dog efter aftale erstattes med penge. Det skete i 1786, hvor Peder Madsen, som vi har set, gav 15 rd. for smørret, og 4 rd. for humlen. Afløsningstaksten for smør var således 7 rd. 3 mk. pr fjerding. Pga. kraftige prisstigninger på smør var markedsprisen en hel del højere. Allerede i august kostede en fj. 8 rd. 4 mk (Svendborg), og det har derfor kunnet betale sig for Peder Madsen at sælge smørret⁴⁰.

Mht. regnskabet som helhed må man sige, at Peder Madsen har brugt penge på overraskende mange ting, de dårlige år taget i betragtning. Han kunne betale de faste udgifter uden resistance, og derudover har han haft råd til at købe en ko, holde håndværkere, og endda købe for 1½ mark kjoleknapper. Udgiftsregnskabet vidner ikke ligefrem om stor nød i Munkgårde!

Peder Madsens indtægter

Desværre førte Peder Madsen intet indtægtsregnskab. Alligevel vovede jeg forsøget, og prøver at bestemme hans salgsindtægter, ud fra hvad der tidligere er beregnet. Resultatet ser sådan ud:

Kornavl:

Godt år (1757):	Høst	: 63 td.
	Tiende	: 8 td.
	Skattekorn	: 3 td.
	Såsæd	: 15 td.
	Fødekor	: 40 td.
	OVERSKUD	: 17 td. indbringer ca. 30 rd.

Middelår (1791):	Høst	: 57 td.
	Tiende	: 6 td.
	Skattekorn	: 3 td.
	Såsæd	: 15 td.
	Fødekor	: 40 td.
	UNDERSKUD	: 7 td.

Humleavl:

Middelår (1791):	Salgsindtægt:	Mindst 15–20 rd.
Godt år (ca. 1800):	Høst	: 30–40 lispund
	Tiende	: 3–4 lp.
	Landgilde	: 1½ lp.
	Forbrug	: 2 lp.
	Stænger	: 1 lp.
	OVERSKUD	: 22½–31½ lp. indbringer 45–63 rd.

Kvægavl:

Smørproduktion :	
10 køer (1744)	: 25–35 rd.
8 køer (1786)	: 43 rd.
Kreatursalg	: ukendt

Hestesalg: ukendt.

Fåresalg/uldsalg: ukendt.

Havesager: ukendt.

Gærdselssalg: formentlig 1–5 rd.

Peder Madsens indtægter

Selvom kun en del af Peder Madsens indtægter kan kvantificeres, fremgår det med al tydelighed, at det var husdyrproduktionen og humleavlen, som skabte gårdens overskud. Kornhøsten kunne nogenlunde dække gårdens fødevarebehov og de påhvilende kornafgifter, men noget overskud til salg har der sjældent været. Situationen i 1786, hvor Peder Madsen købte 6½ td. korn, er sikkert ganske typisk i den henseende.

Begtrups beskrivelse af bondegårdsøkonomien i dette område er således, ud fra, hvad vi har set i Munkgårde, ganske dækkende, når han skriver:

»I Sognene (*mellem Billesbølle og Vissenbjerg*) avles ikke meget mere Korn end til eget Forbrug. Landmandens vigtigste Indtægter drages af hans Skove, Gjerdsel, Tørveskjær, Humle, Qvægavl, Fedevare, unge Heste m.v.«⁴¹.

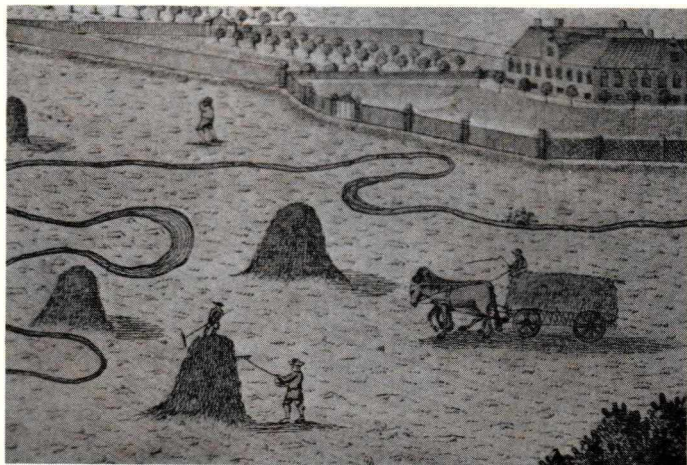
Peder Madsen som fæstebonde

Det er tidligere bemærket, at Peder Madsen næsten ingenting fortæller om det at være fæstebonde. Regnskabet afslører, at han i det ret vanskelige år 1786 kunne betale både skat og landgilde, og hoveriet har han sikkert også passet, som han skulle. Men var det nu typisk for ham?

I 1750'erne havde Peder Madsen kun et enkelt år en *restance* på 1 fj. smør, men den blev betalt inden næste års regnskab blev afsluttet. Værre blev det i 1764, hvor kvægpesten betød, at han ikke kunne levere ret meget smør. I løbet af 1765 blev restancen bragt ud af verden, men kun for en kort tid. I 1766 skyldtes 11 pund humle, og i 1767 8 rd. af korntiendepengene samt 1 fj. smør. Året efter var smørret leveret, og i 1769 var Munkgårdebonden igen restancefri.

Kun én gang til kneb det med at betale til tiden. Det var i det dårlige høstår 1772, hvor hele landgilden udeblev; den blev dog leveret i løbet af 1773, og fra nu af var Peder Madsen restancefri⁴².

Munkgårdebønderne ydede *helgårdshoveri* til Erholm, og det omfattede i 1792 59 spand- og 208 gangdage om året. Det var ret meget, og en hel del mere end Søndergårdebønderne. I 1791 blev det påbudt, at der skulle indgås hoveriaftaler mel-

Detalje med hoveribønder, her fra Bidstrup gods ved Randers (1757).

lem godsejer og hovbønder. Det gik nemt med Søndergårdebønderne; i maj 1792 var aftalen her i hus. Længere tid tog det på Erholm gods, hvor halvdelen af hovbønderne, – og deriblandt Peder Madsen, – krævede en nedsættelse af hoveriet. Først i februar 1794 bøjede bønderne sig, og accepterede gods ejerens hoverikrav⁴³.

Fra et godsejerssynspunkt var Peder Madsen en fæstebonde, som godsejeren på Erholm kunne være godt tilfreds med. I 1769 fik han da også skudsmålet; »stræbsom, ædruelig. kan betale, hvad han skal«⁴⁴.

Et andet vidnesbyrd om Peder Madsens gode økonomiske kår er det, at han i 1782 byggede et *nyt stuehus*. Det gamle var på 17 fag, og det blev nu erstattet af et nyt på 18 fag. Alt egetømmeret til bindingsværket fik Peder Madsen lov til at hugge i Erholms skove. Træhugningsarbejdet startede d. 6. marts, men måtte indstilles pga. vinter i 8 dage. D. 26. marts begyndte man at rejse huset, og i løbet af foråret stod det færdigt. Peder Madsen bogførte alle byggeudgifter, for han var meget interesseret i at vide, hvor meget det nye, moderne stuehus stod ham i. Egetømmeret fik han, som nævnt, gratis, men han måtte betale savløn (14 rd.). Spær, lægter og loftsbjælker

måtte han selv købe; det kostede ialt 38 rd. Af håndværkerudgifterne lå tømmeren på førstepladsen; han fik 15 rd. for sit arbejde. Peder Madsens samlede byggeudgifter beløb sig til 118 rd; »saa meget som ieg hogse (*husker*)«.

I det gamle stuehus fandtes kun 5 rum: øverste-, mellem- og vinterstuen (køkkenet), bryggers og kælder. I det nye var der *udover* disse et lille kammer ved mellemstuen, sengekammer og ølkammer. Stuehuset blev opført med egebindingsværk og mursten til gårdsiden, og ellers med en blanding af sten og lerklining. I stuerne lagdes stengulv, og alle rum fik fjælleloft. Desuden forsynedes huset med 2 ildsteder og 14 fag blyvinduer. Det var således et efter datidens forhold meget nyt og bekvemt hus, Peder Madsen lod bygge. Det var i brug i 101 år; i 1883 erstattedes det af gårdens nuværende stuehus⁴⁵.

Slutbemærkninger

Peder Madsen var, som bonde, helt afhængig af naturen. Årets gang, – denne stadig gentagne rytme, – prægede hele hans livsopfattelse og forestillingsverden. I dette univers kom dog nu og da kometer tilsyne, som varslede undergang. Én hed dyrtid, én anden udskiftning. De fortalte om tider, hvor naturen ikke længere var bondens herre, men tværtimod hans slave, som kunne presses til det yderste.

Peder Madsen levede i en tid præget af omvæltninger. Det danske bondesamfund blev mere og mere integreret i den begyndende kapitalistiske markedsøkonomi, og de stigende priser efter 1750 gjorde både godsejere og gårdmænd rigere.

Selvom det ikke har været muligt at følge denne velstandsudvikling hos Peder Madsen år for år, er der ingen tvivl om, at den har fundet sted til trods for, at det tog mange år at komme over kvægpestens tab. Peder Madsens notatbog bekræfter på sin vis ganske godt dette forløb. Optegnelserne beretter om livsbetingelserne i det gamle selvforsyningslandbrug, mens pengeregnskaberne fra 1782 og 86 indvarsler det nye markedsorienterede landbrug.⁴⁶

Noter

1. Jeg vil gerne takke Peder Madsens 3 × tipoldebarn Jørgen Bækholm og hans kone Mette Bækholm, Munkgårde, i hvis besiddelse disse optegnelser er, for stor gæstfrihed og for tilladelse til at benytte optegnelserne og det øvrige historiske materiale, der opbevares på gården.

Tak også til lektor Inge Lise Pedersen, Institut for dansk dialektforskning, Københavns Universitet, for megen velvillig hjælp til løsning af sproglige problemer.

2. Peder Madsens optegnelser er indført i et lille hæfte (10,5 × 10,0 cm) på 54 sider, som formentlig opr. har været brugt som skatte- eller tiendekvitteringsbog. (4 sider er nemlig klippet ud). Hæftet omfatter:

1. Optegnelser fra årene 1744 til 1794 (34 sider)
2. »Om beste fødsel« (hestefødsler 1745–98)(4 sider)
3. Pengeudgiftsregnskab for stuehusbyggeriet 1782, (3 sider)
4. Pengeudgiftsregnskab for 1786, (8 sider)
5. Uddrag af pengeudgiftsregnskab, ukendt år (sandsynligvis 1782)(1 side)

En fotokopi af optegnelserne findes på Institut for europæisk folkelivsforskning i Brede.

I denne artikel citeres samtlige 34 sider optegnelser uden udeladelser.

3. Kilderne til ejendoms historien:
Markbog for Rørup sogn, 1681–3, nr. 542. Rentekammeret, RA.
Skøde- og Panteprotokol, nr. 13, 1716–22, fol. 525. Fynbo Lands-
tings Arkiv. LAF.

Auktionsskøde, 9/2–1729 på 3 gd. i Munkgårde og 2 i Dybmose.
2/6. 1671–1847. Adkomster. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
Danske Slotte og Herregårde, bd. 9 (Jerstrup).

Historiske forhold i Årup Kommune, s. 104. Landsbyregistrering i
Fyns amt, Fyns Amtskommune 1983.

4. Kirsten Larsdatter, skifte 3/3–1755. Munkgårde, privateje.
Anna Madsdatter, skifte 8/1–1766. Munkgårde, privateje.
Fæstebrevet til Peder Madsen er udstedt 7/8–1749. 7/1. 1689–
1768. Fæsteprotokol. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF. Det
originale fæstebrev findes i 7/11. 1723–1801. Annulerede fæste-
breve. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF. Mads Pedersens fæ-
stebrev er udstedt 30/3–1710. Indfæstningen var 10 rd. Fæste-
protokol 1704–11. Det fynske ryttergodsarkiv. LAF. Fæsteakkord til
Anders Pedersen, 9/2–1793. Indfæstning 120 rd. 7/5. 1692–1795.
Fæstebreve og kontrakter. Først i 1808 fik A.P. det endelige fæ-
stebrev. 7/2. 1768–1834. Fæsteprotokol for Erholm. Erholm-Søn-
dergårde godsarkiv. LAF. De slægtshistoriske oplysninger er hen-

- tet fra H.J. Jørgensens slægtshistoriske undersøgelser, der findes på Munkgårde.
5. Markbog for Rørup sogn, 1681–3, nr. 542. Rentekammeret. RA. Synsforretning 1769. 14/12. 1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF. Historiske forhold i Årup kommune, s. 99–110.
 6. Brasch: Vemmetoftes Historie, bd. 3, s. 150, Khb. 1863. Hoverieretretning 1792. 7/22. 1770–1860. Hoverisager. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
 7. Udsæden angives i 1769-synsforretning til 15 td. Forbruget af fødekorn findes intetsteds oplyst, men på en gård på 6–7 td. htk. og for 5 beboere synes forbruget at have været omk. 40 td. korn årligt. (Klestrups normalregnskab 1782 i Bryld og Hau: Det agrare Danmark, Herning 1982 s. 107–9; og Fleischers regnskab fra 1786 i Hansgaard: Landboreformerne i Danmark, Kbh. 1981, s. 188–90, og K. Schousboe: Foldudbytte og bondeøkonomi, Fortid og Nutid 1979, s.45f.)
 8. Cederfeld de Simonsens bemærkninger på omslagsarket til udskiftningssagerne fra Etterup og Munkgårde. 5/6. 1780–1819. Udskiftnings- og landvæsenssager. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
 9. P. E. Braes' indberetning 1743. Fra Fyens Fortid, bd.3, Kbh. 1921, s. 166.
 10. Om humlens vækstbetingelser mm.:
F. C. Jensen: Dansk Havebog, s. 121f. Kbh 1864, og Joh. Trolle: Havebrug paa Fyn i gamle Dage. Aarb. f. Hist. Samf.f. Odense og Assens Amter 1926, s. 68-120.
Markbog for Rørup sogn, 1681–3, nr. 542.
 11. »Udbyttet af humleavl kunne svinge fra år til år, men humlen gav som oftest en god indtægt«. Hans Jørgensen om humleavl omk. 1900 i hæftet Humleavl- og handel, s. 10. Publikation nr. 9, 1979. Lokalhistorisk Arkiv for Ejby Kommune.
C. F. Gersdorffs indberetning 1743. Fra Fyens Fortid, bd. 3, s. 182. G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, bd. 3, s. 209. Kbh.1806.
 12. Frd. af 1/5–1683 påbød, at humle skulle sælges efter vægt, og ikke måles i skæpper. Ikke desto mindre angives humleydelsen ofte i skæpper i jordebøger og landgildelister, og herudfra fremgår det, at 1 skæppe = 2 pund humle.
Humleafløsningsstaksten på Erholm-Søndergårde godser var indtil omkr. 1770 1 rd. pr lispund, derefter 2 rd. frem til 1787, hvor det hævedes til 2½ rd. 18/1–20. Årsregnskaber. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
 13. Humlehøsten i *godt år*: 30–40 lispund, hvorfra fragår tiende (3–4 lp), landgilde (1½ lp), egetforbrug (2 lp) og udgift til vedligeholdelse

(1 lp). Tilbage bliver $22\frac{1}{2}$ – $31\frac{1}{2}$ lp, der med en pris på 2 rd. lp. kan indbringe 45–65 rd.

I hoveriefetterretningen angav Jørgen Knudsen, der havde lige så meget skov, som de 2 andre Munkgårdebønder, at han alene solgte humle for $11\frac{2}{3}$ rd. Hoveriefetterretninger 1791, Rtk. 2485. 115. Hoveriefetterretninger. RA.

14. P. Hansen: Kvægsygen paa Fyen i det 18de Aarhundrede. Fynske Aarbøger 1941, s. 355f.
Folmer Nielsen (red.): Husdyrsygdomme, Kbh. 1941.
15. Klingenberg's komet omtales i Peter L. Brown: Comets, Meteorites and Men, s. 68, 82, foto nr. 5. London 1973.
L. Holberg: Korte Betænkning over den nu regierende Qvægsyge. Videnskabernes Selskabs Skrifter 1745, s. 393–4.
16. H.A. Brorson: En Psalme mod den begyndte Landeplage, 1745. Opfattelsen af kvægpesten som Guds straf, førte mange steder til en »laden stå til«- holdning. Hans Gram fortæller i et brev fra 1745 om grevinde Schach, der prøvede at få sine bønder på Giese-gård til at bruge et, efter hendes mening, nyttigt middel mod sygen. Det nægtede de, idet de hævdede, at »hvad Vor Herre vil tage bort, faaer de at miste. Hvad hand vil spare, beholder de vel foruden Menneske-Hielp.« Grevindens bønder på Gram gods i Sønderjylland viste sig lige så vrangvillige, da sygen ramte dem, så hendes Nåde blev nødt til at rejse derover. Gram siger om bøndernes holdning, at den reformerte »kong Wilhelm III kunne ikke være større Prædestinationianer end disse bønder.« (H. Grams brev til C. A. Plessen, 31/7–1745, brev nr. 134 i: »Breve fra Hans Gram«, udgivet af Herman Gram, Kbh. 1907, s. 269–72).
17. Det antages, at 10 af de 15 kreaturer i 1744 var køer. Værdien af en ko sættes til 5rd; og prisen på en fjerding smør til 4 rd. 4 køer forsyner gården, de resterende 6 producerer fra 1 til $1\frac{1}{2}$ fjerding smør årligt. Det giver en indtægt på 25–35 rd. Se iøvrigt note 24.
18. Kopibog 1742–68, fol. 368, nr. 8. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv. LAF Kvægpesten på Erholm-Søndergårde godser har jeg beskrevet i »Vestfynske fæstebønder«, s. 94f. Odense 1984.
19. purgans (latin) = urenhed, skarn.
20. Harrekalv er en betegnelse for kødklumper, der bliver tilbage i koen efter kælvningen. Klumperne dannes ved afsnøring af børslimhinden. (Børen er koens »livmoder«) K. Boers: Dansk veterinær folkemedicin, s. 257f. (Dansk Veterinærhistorisk Aarbog, 6. årgang, 1939).
21. P. Hansen: Kvægsygen paa Fyen ... ; s. 372.
22. K. Boers: Dansk veterinær folkemedicin, s. 154f. Lindetræssvampen anvendtes også mod andre kvægsygdomme (Se Boers, s. 154, 213, og 266).

23. Skifte efter Kirsten Jensdatter, 29/8–1805. K. J. var Peder Madsens svigerdatter. Munkgårde, privateje.
24. Begtrup: Beskrivelse ... s. 215.
E. Helmer Pedersens smørydelsestal på 28 kg pr. ko fra bla. Frederiksgave i 1773 er lidt mindre end Begtrups 1½ fjerding, der svarer til 36 kg. (E. Helmer Pedersen: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede, s. 63, Landbohistorisk Tidsskrift, 2. rk. 5. bd. 1983)
Den senere kgl. forvalter F. W. Trojel var i 1760'erne forvalter på Billeskov på Vestfyn. I 1768 indsendte han et forslag til Landvæsenkommisionen, og i de foretagne beregninger gik han ud fra, at en ko kunne producere 2 fjerdinger smør om året. (F. W. Trojels forslag, 27/6–1768. Rtk. 432. 36. Journaliserede forslag, afhandlinger, ... RA).
Smørpris 8 rd. pr fjerding.
25. I ægteskabet var 2 børn: Mads, f. 9/2–1751, og Peder, f. 26/5–1753.
26. Cederfeld de Simonsens udaterede notat ved årsregnskabet 1780/1. 18/11. Årsregnskaber 1780/1–1781/2. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
27. H. C. Johansen: Næring og bystyre, s. 34f, 274f. Odense 1983.
28. foer = foder, der på Fyn var en alm. betegnelse for halm.
29. I. Lehmann: Danske jordskælv, Meddelelser fra den danske geologiske forening, 1956, s. 88–103.
Københavns Adresse-Contiors Efterretninger, nr. 56, 24/12–1759.
29/17. Familieefterretninger, bd. 2, s. 1031. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
30. En norsk bonde omtaler de samme mordplaner, som oven i købet skulle gå ud på at give kongen gift. (En norsk bondes optegnelser om Struensee og Katastrofen, 17. Januar 1772, Historisk Tidsskrift, 6. rk. 1. bd. 1877–8, s. 799).
31. Cederfeld de Simonsen skriver i begyndelsen af oktober 1785 om høstresultatet: »Afgroden her af alle Sorter har været slet og især af Erter og Vikker næppe Sæden.« Indberetninger om høsten 1785. Rtk. 352.162. RA. F. Mikkelsen: Klimaændringer og samfund ca. 1500 til 1850, s. 35. (Landbohistorisk Tidsskrift, 2.rk. 5. bd.).
Kun få frø nåede til fuldkommenhed i »afvigte vaade og kolde Sommer«. Salgsannonce for importerede frø i Odense Adresse-Contiors Efterretninger, 1786, nr. 27,4. april.
32. Fyens Stifts Journal 1786, 3. februar.
33. Odense Adresse-Contiors Efterretninger 1786, nr. 23,21. marts. I 13. marts udgaven fortæller avisen, at »den kiere Rug« koster 26–27 mk. pr. tønne i Svendborg, og så er den endda delvis fordærvet.

34. *Fyens Stifts Journal* 1786, 17. marts.
35. *Indberetninger om høsten 1786*. Rtk. 352. 163. RA.
Forvalter Møller påtegner d. 5/9-1786 cirkulærebrevet med en bemærkning om, at tilstanden på Stamhuset svarede til den, der blev skildret på Brahesborg. Her skrev forvalteren: »Kornavlen her ved gaard og gods af Rug er temelig god ..., Byg, Havre og Boghvede derimod er meget Ringe af vext og til Traven, og staar det meste endnu paa Markerne«.
36. *Fyens Stifts Journal* 1786, 25. oktober..
37. *Fyens Stifts Journal* 1786, 10. og 17. november.
38. Peder Madsen røber ikke, hvordan han er nået til 85-1-6.
39. I begyndelsen af 1787 købte Peder Madsen 1 td. rug hos gods-ejeren. Kornregskab for Søndergårde. 1/10-1786 til 11/6- 1787. Bilag til årsregnskabet. 18/14. Årsregnskabet 1786/7-1787/8.
40. *Fyens Stifts Journal* 1786, 14. august.
August Hennings, der efteråret 1786 rejste gennem Fyn, skriver: »Prisen paa Smør i Fyen var kun ringe. Tønden gialdt 32 Rdlr. Man angav mig, som Aarsag, at Accorderne var sluttede i For-aaret, og Priserne altsaa bestemte, førend man forudsaae denne nærværende Mangel. Formodentligen var der altsaa intet Smør meer at faae for denne Priis«. (Minerva, marts 1787, s. 362.)
41. *Begtrup: Beskrivelse ...*, s. 29-30.
42. Restancelister i div. årsregnskaber.
Peder Madsens far havde i årene 1743-49 kun restance i 1747-8 (1 fj smør). Restanceproblematikken på Stamhuset har jeg behandlet i »Vestfynske fæstebønder«, og her kan forløbet fra år til år følges. (s. 102f).
43. 7/22. 1770-1845. Hoverisager. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
44. Synsforretning 1769. 14/12. 1769-1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
45. *Det gamle stuehus*:: Kirsten Larsdatters skifte 1755, Munkgårde, privateje.
Det nye stuehus: Kirsten Jensdatters skifte 1805, Munkgårde, privateje. Bilag J. Specifikation paa egetømmer leveret til bønder »til Bygninger deels af nye at opføre og deels at reparere«. Regnskabet 1782/3. 18/12. Årsregnskaber 1782/3-1783/4. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
Brandtaksation 28/8-1801. 15/5. Brandtaksationsprotokol 1792-1866. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
46. Jvf. Martin Zerlang, m. fl: En selvskreven historie, s. 24ff. Kbh. 1982, og Karen Schousboes indledning i En fæstebondes liv, Kbh. 1983.

Landbrugets systemskifte 1870–1914 belyst gennem dagbøger og regnskaber fra en enkelt gård

Af *S. P. Jensen*

Det er velkendt, at dansk landbrug i tiden ca. 1880 til 1914 gennemløb en – også i international målestok – rig og særpræget udvikling. Denne proces er oftest blevet betegnet som et systemskifte eller en omlægning fra salg af korn til forædling af husdyrprodukter. I samtiden brugtes ofte udtrykket »det fremadskridende landbrug,« eller man talte om en nødvendig overgang fra »rovdrift« til »erstatningsdrift« for så vidt angår jordens næringsstoffer.

Der var tale om en meget sammensat proces, en dynamisk fortløbende tilpasning til økonomiske og teknologiske vilkår, som var under stadig forandring. Som almene drivkræfter kan peges på industrialiseringen, fremgangen inden for naturvidenskaberne, ændringer i handels- og transportforholdene, øget befolkningstilvækst og stigende velstand. Denne udvikling berørte landbruget i mange lande, men dansk landbrugs tilpasning til ændrede økonomiske relationer og nye tekniske muligheder fik dog et klart særpræg.

Som særlige forudsætninger for dansk landbrug må nævnes den gode udskiftning af jorden, de relativt store bedrifter, den vide udbredelse af selveje og arvefæste, samt et højt alment op-

S. P. Jensen, f. 1918, lic. agro. (landbrugsøkonomi), fhv. afdelingschef i De danske Landboforeninger. Mange skrifter og artikler om landbrugsøkonomiske og -politiske emner. Desuden: Den teknologiske udvikling i landbruget, i Tidsskrift for Landøkonomi 1982. – Dansk Landbrug 1882–1982, udgivet af Kreditforeningen Danmark 1983. – Landbrug og landsbyliv på Stevns i 1700-tallet, i Landsbyer på Stevns – før og nu, bd. 3. Stevns Museum 1983. – Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914, i samme serie bd. 4, 1985. – Lindencrones landboreformer på Gjorslev gods 1767–71, i Årbog 1984, Historisk Samfund for Præstø Amt.

lysningsniveau. Disse faktorer havde allerede gjort sig gældende i tiden fra udskiftningen til 1880. Gennem afvanding, mergling, mere effektiv jordbehandling og bedre sædskifter var udbyttet og kvaliteten i kornavlens bragt på højde med de bedste landbrugsområder i Vest-Europa. Den bedre jordkultur havde trukket foderproduktionen og dermed husdyrholdet med opad. Allerede i 1870'erne lå Danmark højest i Europa med hensyn til antal husdyr i forhold til befolkningen. Men avl og fodring var endnu ret ringe.¹

Den særegne danske udvikling fra 1880 til 1914 kom kvantitativt til udtryk i form af en vækst i produktionen, som var langt kraftigere end før, og som var uden sidestykke i andre lande på dette tidspunkt. Med næsten uændret arbejdsstyrke øgedes landbrugsproduktionen med næsten 3% om året og blev derved mere end fordoblet i de godt 30 år frem til 1914.² Det havde bl.a. til følge, at landbruget eksportkvote – den andel af produktionen, som blev eksporteret – sprang op fra under 1/3 til næsten 2/3. Samtidig blev anvendelsen af importerede råstoffer øget stærkt. Dansk landbrugs skæbne blev uigenkaldeligt knyttet til »verdensmarkedets« vilkår med hensyn til både afsætning og indkøb.

Udviklingen på mikroplan

Den forstærkede vækst var ledsaget af – eller betinget af – en række dybtgående ændringer på den enkelte bedrift. Det gjaldt produktionens og salgets sammensætning, omkostningsstrukturen, arbejdsformerne (teknik), grundlaget for driftsledelsen (viden og kapital), selvforsyningsgraden i husholdning og bedrift m.v. Til disse ændringer i de enkelte bedrifter føjede sig opbygningen af et lokalt net af fælles aktiviteter vedrørende indkøb, forarbejdning, husdyravl, kontrol og faglig vejledning, finansiering m.v. Også i grundlaget for disse aktiviteter finder man et markant dansk særpræg – et omfattende lokalt selvstyre hvilende på foreningsprincippet.

I det hele taget var forløbet jo i ingen henseende centralt styret, men fremstod som summen af de talrige driftslederes beslutninger, individuelt i deres egen bedrift og gruppevis for så vidt angår de lokale fælles aktiviteter. En dybere forståelse af udviklingen – dens retning, drivkræfter og faser – kræver der-

for udnyttelse af samtidigt kildemateriale, som belyser arbejdet, beslutningerne og resultaterne i de enkelte bedrifter og lokale samfund.

Optegnelserne fra Porsager

Selv for denne nyere periode er dagbogs- og/eller regnskabs-optegnelser fra bøndergårde sjældne, og som oftest er der kun tale om brudstykker, som dækker kortere perioder. Et nyt fund af større omfang betyder derfor en anselig tilvækst til det kendte materiale af denne art.

Fra en gård i Holtug på Stevns, Porsager, er i foråret 1984 fremdraget et materiale, som med hensyn til omfang, pålidelighed og detailrigdom må være ret enestående. Det drejer sig om fyldige dagbøger ført af samme person næsten ubrudt gennem 50 år, nemlig fra 1867 til 1917-18, samt penge- og mængderegnskaber fra en betydelig del af samme periode. Dagbogsføreren Hans Christian Sørensen (HCS) begyndte på optegnelserne som 20-årig søn på gården og fortsatte dem som ejer fra 1878. Hans yngste søn og efterfølger på gården, Hans Sørensen, døde i 1957. Der var ingen børn. Gården blev senere solgt og fraflyttet af hans enke. Det var hendes broder, gårdejer Johannes Jeppesen, Holtug, som efter hendes død fandt det værdifulde materiale og sikrede det for eftertiden. Johannes Jeppesen, som har stor viden og interesse for de gamle tider og slægter i sognet, har gennemgået hele materialet og har ikke blot stillet det til rådighed, men også bidraget til forståelsen af mange af oplysningerne om driften på gården og forholdene i byen.³

Optegnelsernes form og indhold

De daglige optegnelser er gennem de mange år ført i uindbundne notesbøger af format $18 \times 10\frac{1}{2}$ cm. Der findes 120-140 sider pr. år, d.v.s. at dagbøgerne alene rummer over 6000 sider. På hver side a 26-28 linier findes i gennemsnit optegnelser for tre dage. Bøgerne er skrevet med en smuk, let læselig håndskrift og i et ligefremt sprog med kun svagt dialektpræg.

Indholdet omfatter først og fremmest det daglige arbejde på

*Dagbogsføreren
Hans Christian
Sørensen som
ung.*

gården, ofte med angivelse af, hvad hver enkelt har været beskæftiget med formiddag og eftermiddag. Dog mangler det daglige rutinearbejde med fodring og rensning i staldene, som blev udført af en tjenestedreng, samt malkningen, som blev varetaget af pigerne. Ind imellem kommenteres problemer med ukrudt og skadedyr, jordens og afgrødernes tilstand, sygdom blandt husdyrene m.m. Vejrforholdene er anført hver dag. Noteret er de mange kørsler i forbindelse med salg af gårdens produkter og indkøb af driftsmidler, samt kørsler for familie, husmænd, håndværkere og »det offentlige«.

Familiebegivenheder og samkvem med slægt og naboer spiller en betydelig rolle, og tillige er anført, hvad der foregår i sognet og omegnen i retning af gilder, fester, folkelige og faglige foredrag, dyrskuer, politiske møder m.v. Hertil kommer de mange møder og opgaver, som vedrører HCS's hverv gennem

15/6. Klære Paul og Louyse Gørding med
paa det øverste Stykke og tykke 3 Læs
Gørding ind og thro flæddig, laade
med at pløie og brænde.

Der er nu Lult indkjøbt 111 Læs Gørd-
ning paa et 2 Stykker Græsjord
jeg var i Beredninge efter 14500 Kr.
til etjevint, som jeg stalle ind i
Stolen. Overskudet var 14% eller 2 1/2
øre pr. Skæde. Veiret vedvarende
koldt med V. N. V. Blerk.

16/6. Begynde Paul og Louyse at
slaa Græs paa det øste med Kædes
Alpin, som skal være Brakjord
jeg sluede 3 Teh Skraa til Kædet
som jeg var til etjolle med og
heide det i ejen som lunde forøvrigt
passer jeg Skraaler. Veiret vedvarende
koldt med en skarp.
V. N. V. Blerk. sketke hore. —

17/6. Lave jeg Rivene i Skæde som lunde
den lunde gjorde jeg og lunde Pedersen
Boringsforvæjningsøgenskab af.
Paul og Louyse alag lunde Græs til

En side af dagbogen fra juni 1887.

tiden i sogneråd, andelsmejeri, brugsforening, landboforening og avlsforeninger.

En del af gårdens salg og køb er noteret i dagbøgerne, ofte med mængde og pris anført. Et mere komplet billede af gårdens omsætning fås gennem regnskabsmaterialet, som omfatter forskellige sider af driften. For de fleste år findes opgørelse af kornhøstens størrelse samt register over salget af korn og kreaturer og de opnåede priser. Fra 1880 findes kassebøger over alle udgifter til driften, husholdningen og privat forbrug. For en del år findes også oplysninger om de modtagne indtægter fra mejeri og slagteri, således at der kan konstrueres et fuldstændigt årsregnskab.

Betydning og repræsentativitet

Der er nok enighed om »systemskiftets« skelsættende betydning, men der er i tidens løb fremsat meget varierende opfattelser af, hvornår skiftet for alvor satte ind, og hvad der var de afgørende drivkræfter. Optegnelser som de foreliggende må kunne uddybe forståelsen af forløbet.

På denne gård kan man gennem 50 år nøje tidsfæste ændringerne i markdrift, bygninger og besætning, anskaffelsen af nye redskaber og maskiner samt i det hele indførelsen af ny teknologi. Ligeledes kan følges såvel bortfaldet af de gamle, husflidsmæssige sysler som ændringerne i produktionens og salgets sammensætning og i omkostningsstrukturen. Impulserne til ændringerne kan ofte øjnes, og virkningerne på produktivitet, økonomi og opsparing kan følges i store træk.

Men hvor stor en del af landbruget – eller blot bondebruget – var denne bedrift repræsentativ for? HCS var naturligvis atypisk i den forstand, at de færreste bønder førte regnskab end sig dagbøger. Men i alle andre henseender var han typisk for den ret store gruppe af yngre landmænd – generationen født ca. 1845–60 – som var de egentlige bærere af det nye landbrug og foreningsdannelsen.

Man kan også anlægge det synspunkt, at alle landbrug i løbet af kortere eller længere tid gennemløb den samme proces. Målt med den mest relevante målestok, foderroedyrkningens indførelse og omfang, var de dristige foregangsmænd – i

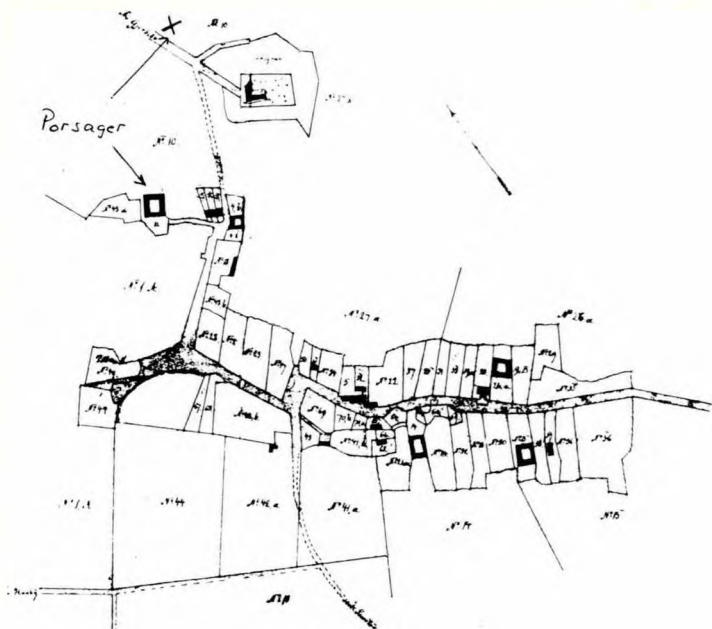
Stevns herred vel 4–5 landmænd – allerede langt fremme midt i 1880'erne, medens flertallet først omkring 1910 var nået frem til at have et helt skifte med foderroer. Da ændringernes karakter og slutstillingen i store træk var ens for alle ejendomme, så kan et nøje kendskab til forløbet på blot nogle få bedrifter bidrage ganske meget til forståelse af den generelle udvikling. HCS var iøvrigt på nogle områder tidligt på færde med nye ting, men lå på andre felter, bl.a. roedyrkningen, nærmest i midten.

Egnens landbrugsforhold

Holtug sogn ligger i den nordøstlige del af Stevns herred, med en lang kystlinie ud til Køge Bugt. I perioden 1680–1743, da området var krongods og ryttergods, kom alle gårde i sognet ind under herregården Gjorslev. Kronen solgte i 1743 godset til købmand Chr. Lintrup (adlet Lindencrone). Han gjorde meget for at bedre vilkårene og gennemførte tidligt reformer. I årene 1767–71 afløste han hoveriet og skænkede bønderne arvefæsteskøder på lempelige vilkår. Hver gård, som var på ca. 8 tdr. hartkorn (thk), skulle i al fremtid svare i penge 5 rdl. i fæsteafgift og 12 rdl. i hoveripenge samt udføre et par kørsler og vedligeholde nogle gærder. Disse reformer blev senere skildret som ødelæggende for både bønder og godsejer, men nye undersøgelser har vist, at følgerne langt fra var så slette, som ofte beskrevet.⁴

Før udskiftningen bestod sognet af den store kirkeby Holtug med 32 gårde og 25 huse samt den mindre landsby Raaby med 9 gårde og 12 huse. I sognet ligger herregården Gjorslev med ca. 1000 tdl. ager og 400 tdl. skov. På bekostning af 8 bøndergårde og præstegården blev i løbet af 1800-tallet dannet to proprietærgårde, Bredeløkke med ca. 300 tdl. og Holtuggaard med ca. 180 tdl.

Ca. 3 km fra Holtug by lå udskibningsstedet ved Gjorslev Bøgeskov. En halv snes bådførere sejlede korn og andre produkter til København og bragte driftsmidler og andre varer tilbage. Det skete dog endnu omkring 1870, at man kørte til København med korn. Fra Holtug var der 4 km til Store Heddinge. Efter åbningen af Rødvig havn i 1860 og af Den østjællandske Jernbane i 1879 blev den lille købstad i højere

Holtug by formentlig ca. 1870. Der er angivet Porsager på gamle plads i byen samt det sted (med ×), hvor den nye gård blev opført i 1907.

grad egnens handelsby, hvor man købte foderstoffer, finere kolonialvarer, tøj m.v.

I sognets østlige del begynder Stevns klint at hæve sig. Ud-savede kridtsten, som efter 1850 blev egnens og især landbrugs-gets foretrukne byggemateriale, blev hentet fra Sierslev, Tom-mestrup eller Højerup klint.

Den gode jord

Synsforretninger og skifter viser, at Holtug i 1700-tallet var en af de bedst stillede byer under Gjorslev. Byens udskiftning i 1796 blev godt gennemført med udelukkende rektangulære lodder. Kun otte af de 32 gårde blev liggende i byen.

Fra ryttergodstiden var gårdene i Holtug inddelt med 8 thk.

til hver. Det var erkendt, at Holtug – og de andre byer langs kysten – var ansat for højt i den gamle matrikel i forhold til deres ganske vist gode, men ret små arealer. Ved udskiftningen af Holtug ejerlav blev der kun 47 tdl. pr. gård, varierende fra 44 tdl. omkring byen til 53 tdl. til de yderste lodder. Ved vurderingen til den nye matrikel, som her fandt sted omkring 1810, fik man en nedsættelse fra 8 til $6\frac{1}{2}$ thk. pr. gård.

Trods nedsættelser i de fleste byer i 1844-matriklen er Stevns fortsat blandt de højest boniterede områder i landet, på linie med det nordlige Falster, det vestlige Lolland samt nogle sogne sydvest for København. Stevns herred som helhed har $7\frac{1}{2}$ tdl. til 1 thk. og Holtug ejerlav 7,4 tdl. til 1 thk.

I det meste af Stevns herred kan jorden karakteriseres som middelsvær, dyb lermuld på underlag af ler, mergel eller kalk. De overvejende flade jorder var i gammel tid ofte stærkt vandlidende, og den gode bonitet kom først til sin ret, da afvandingen blev forbedret fra 1830'erne og fremefter.

Arealbenyttelse og udbyttensiveau

Straks efter udskiftningen begyndte man på egnen at dyrke hvede, og den gamle avl af ærter tog et stort opsving. Hveden var langt dyrere end andet korn, og den gav et godt udbytte, når den kom lige efter helbrak og gødskning. I amtsbeskrivelsen fra 1839 anfører Lütken, at Stevns herreds kornvarer anses for at være af særdeles god kvalitet og ualmindelig vægtige, især dets hvede og ærter.⁵

Det lange kobbølbrug med 9–11 skifter, som i slutningen af 1700-tallet var indført på egnens herregårde og i nogle landsbyer under nabogodserne, viste sig snart mindre velegnet på den ret svære jord. Allerede i 1830'erne var det typiske på Stevns en 7-marks drift med helbrak, vintersæd (mest hvede), byg, bælgssæd, havre med frøudlæg samt 2 års græsleje.⁶

Det normale foldudbytte i Holtug sogn blev i 1837–38 angivet til 8 for byg, 7 for hvede, havre og ærter og 5 for rug. De virkelige tal lå nok noget højere, måske på 8–9 fold eller op imod det dobbelte af udbyttet før udskiftningen.⁷

I de følgende årtier blev jorden bedre afvandet. Med svingplov og svenskharve kunne jorden behandles dybere og mere effektivt. Megen jord blev merglet i 1850'erne. Ved taksationer af en del gårde på egnen i 1870'erne er foldudbyttet (tdr. pr.

tdl.) anført til 12–16 fold, men det typiske var nok 11–13 fold. Ærter sættes dog kun til 7–8 fold, de deltog hverken nu eller senere i fremgangen.⁸

Udlæg af kløver- og græsfrø blev almindeligt, og jordens bedre kultur har også gavnet græsmarkerne. Det ses af, at man trods øget antal køer – og vel også højere ydelse – kunne klare sig med kun to marker af syv til græsning og høslæt.

Husdyrholdet

Husdyrholdet i Holtug sogn er tydeligt påvirket af særlige bevægelser på de to store gårde, som vejer tungt. Det har navnlig interesse, hvornår der kan spores øget vægt på husdyrholdet i bondebruget. Derfor er tallene for 20 helgårde med uændret areal under Holtug ejerlav uddraget for de fem tællinger mellem 1861 og 1881, hvor materialet er bevaret for de enkelte ejendomme.⁹

Tabel 1. Det gennemsnitlige husdyrhold på 20 helgårde i Holtug

	1861	1866	1871	1876	1881
Køer	7,0	7,0	6,8	7,8	8,1
Ungkvæg	2,0	2,7	3,4	2,7	3,5
Svin	2,5	2,7	3,2	3,6	4,4
Får	9,4	9,7	8,5	7,2	6,9

Antallet af malkekøer stiger først efter 1871 og kun med ca. én ko mere pr. gård. Antallet af svin stiger mere i procent, men det absolutte antal pr. gård er endnu i 1881 så lille, at det spiller ringe rolle ud over eget forbrug.

En vis stigning i kvæg- og svineholdet og i mælkeydelsen kan ikke uden videre fortolkes som udtryk for en begyndende omlægning. Inden for de snævre grænser, der endnu midt i 1870'erne er tale om, må det snarere ses som en nødvendig følge af, at jordens bedre kultur og den øgede kornavl blev ledsaget af større mængder foder – græs, hø, halm, frarensset småkorn, skummet- og kærnemælk – som kun kunne udnyttes gennem kvæg- og svineholdet. Fåreholdet var allerede for nedgående.

Slægten på Porsager

På fædrene side tilhørte HCS ansete nordstevnske bondeslægter, men man finder også en møller, en sognedegn og en præst blandt hans aner. På Porsager finder vi slægten i lige linie fra slutningen af 1600-tallet. HCS's tipoldefader, Hans Pedersen Væver, modtog som de andre bønder i Holtug arvefæsteskøde på sin gård i 1769. I 1789 overdrog han skødet til sin yngste søn Jacob Hansen. Om denne vides, at han i 1784–85 efter tilladelse fra herskabet tjente i 14 måneder hos en købmand i Næstved. Jacob Hansen var sognefoged i mange år og en broder var gårdmand og sognefoged i nabosognet Magleby.

Jacob Hansen havde tre sønner. Hans Jacobsen (f. 1790) blev gift i 1817 og købte arvefæstet på en gård øst for byen. Poul Jacobsen (f. 1800) fik i 1829 ved giftermål med en yngre enke en gård i den sydlige ende af byen. Jens Jacobsen (f. 1795) bestyrede gården for sine gamle forældre og skulle med tiden overtage den. Han blev i 1830 gift med den 19-årige Ane Kirstine Frederiksd., datter af en husmand i Raaby.

Jens Jacobsen og Ane Kirstine fik fem børn, HCS' halv-søskende, nemlig Hans (1830), Jacob (1834), Margrethe (1836), Jens (1839) og Marie (1841).

Jacob Hansen døde i 1834. Hans enke blev siddende i uskiftet bo. Så døde Jens Jacobsen i 1841, og kort efter døde også hans moder. Ane Kirstine sad nu som enke med fem små børn og uden adkomst til gården. Medarvinger var hendes to svogre Hans og Poul Jacobsen. Skiftet blev ordnet, så hun kunne beholde gården på rimelige vilkår. Gården blev vurderet til 2750 rdl., hvilket højst var halvdelen af handelsværdien, men typisk for de lave priser, hvortil de gamle arvefæstegårde blev overdraget inden for slægten.

Ved skiftet i 1841 var gården godt besat. Der var 6 gode heste og 7 køer. Blandt inventaret anføres en svingplov til 10 rdl., en hjulplov til 5 rdl. og en blæsemaskine til 12 rdl. samt flere gode vogne. Der er 4 kakkellovne ude på leje. Til gården hører såvel to lejehuse til beboelse som et udlejet smedjehus.

Ane Kirstine blev i 1842 gift igen, nemlig med svogeren Hans Jacobsens ældste søn, den 21-årige Søren Hansen. Gården fortsatte således i lige linie i slægten. Søren Hansen og Ane Kirstine fik fire børn, nemlig Ane (1843), Hans Christian, dagbogsføreren (1847), Poul (1849) og Maren (1854).

Søren Hansen var en driftig mand. Der blev anskaffet tærskemaskine til hestekraft allerede i 1853 og hele lodden blev merglet i løbet af 1850'erne. Men Søren Hansen døde allerede i 1859, kun 39 år gammel. Ane Kirstine blev som 48-årig enke igen, nu med 9 børn. Hun gav ikke tøjlerne fra sig, men beholdt skødet på gården lige til 1878, da kun de to yngste sønner, HCS og Poul, var tilbage som »uforsørgede«. Ved folketællingen i 1860 var kun den 26-årige Jacob fraværende. De andre fire sønner og alle fire døtre var hjemme på gården. I løbet af 1860'erne blev de tre ældste døtre gifte og kom hjemme fra. De to blev gift med bådførere ved Bøgeskoven. Forbindelsen med sejlslægterne spiller en stor rolle i dagbogen. De første 15–20 år gik de fleste af gårdens salgsvarer denne vej til København.

HCS's moder Ane Kirstine er de første 25 år en hovedperson i dagbogen, selv om hendes gøremål sjældent omtales direkte. Det skinner tydeligt igennem, at hun omfattes med både kærlighed og respekt af den store børneflokk. Det er hende, der både styrer og samler familien.

Ane Kirstine var født i Magleby sogn i 1811. Hendes fader var et af de mange opfostringsbørn, som var i pleje på gårdene ved folketællingen i 1787. Frederik Christian (Hansen) var i 1787 plejebarn på en gård i Klippinge, 11 år gammel. Senere tjener han på herregården Søholm under Gjorslev. Her bliver han gift med Birthe Mathisd., hvis fader var vægter på Gjorslev. Senere boede han i mange år i Raaby i Holtug sogn som husmand og daglejer.

Ane Kirstine havde mange søskende. Tre søstre var gift med henholdsvis en handelsmand, en lærer og en væver i nabobyen Sierslev. To brødre blev forretningsfolk i København, formentlig hjulpet i gang af en morbrøder, den i sin tid meget kendte restauratør Lars Mathiesen i Allégade på Frederiksberg. Den ene af Ane Kirstines brødre, høker Lars Frederiksen, var fader til den i datiden bekendte pædagog og forfatter, professor H.C. Frederiksen (Ordrup gymnasium), om hvem der er skrevet at »blot han viste sig, strømmede småbørn sammen om ham.¹⁰ H.C. Frederiksen og andre fætre og kusiner fra København omtales ofte i dagbogen, når de om sommeren besøgte Porsager og andre slægtninge på egnen.

Den gamle drift 1867–84

Familieforholdene

Da HCS begynder på dagbogen i 1867, er alle fem voksne sønner hjemme. Det er den ældste søn Hans – nu 37 år – og/eller moderen, der træffer de større beslutninger. Samarbejdet går fredeligt, vel i kraft af moderens myndighed. I dagbogen spores dog nu og da en vis kritik af broderens dispositioner.

Det tynder snart ud. Jens bliver i 1868 gift med en yngre enke på en gård i Magleby og flytter derhen. Jacob bliver i 1872 gift med en enke på et husmandssted ude ved klinten. Hans jordlod bliver lige til hans død i 1912 drevet med heste fra fødegården. Han betaler med kontant »pløjeløn« og med arbejde.

Den ældste halvbroder Hans køber i 1873 en halvgård (3 thk.) ude ved klinten for 26,000 kr. HCS noterer, at det er det dyreste, der er købt til her på egnen. Han bemærker også, at moderen kører med Hans op til familiens sagfører Ovesen i Store Heddinge »vistnok for at ordne nogle pengesager«. Han er altså ikke blevet indviet i, at der blev optaget et lån i fødegården på 10,000 kr., vel til udbetaling på Hans's gård.

Tilbage er nu moderen og de tre yngste helsøskende, HCS, Poul og Maren. Det fremgår klart af dagbogen, at disse tre søskende bevarede et meget nært forhold til hverandre livet igennem, medens kontakten med de ældre halvsøskende blev svagere, især efter moderens død i 1893.

Nu bliver HCS, 26 år gammel, den ledende. Han bemærker næste forår, at sæden er blevet sået for tyndt »fordi jeg ikke var øvet som sædemand«. Dette ansvarsfulde arbejde har været forbeholdt de ældre. Han noterer også, at det er første gang, han er til skovauktion. Han købte intet, »det var for dyrt«. Den nøje vurdering af prisforholdene var et typisk træk.

Gårdens overdragelse og vurdering 1878

1878 blev et bevæget år. HCS skriver 7/3, at »sagfører Ovesen var her tillige med sognefoged Peder Jensen og lærer Bau for at ordne vort arveanliggende. Gården blev tilskrevet mig og Poul.« 22/3 noterer han, at »moder har afstået gården til Poul og mig for 28,000 kr., vor egen arv iberegnet.«

I april blev gården takseret, og der blev optaget et lån i Kreditkassen på 20,000 kr. til en årlig ydelse på 5% (rente 4%). Det gamle lån og resterende arveparter blev udbetalt. Pengene slog ikke til, lidt senere fik man et lån på 3500 kr. i brugsforeningen, der fungerede som spare- og lånekasse – et af lærer Baus mange initiativer. Lærer Bau kom til Holtug i 1855 og virkede her som lærer i over 50 år.

I oktober blev den yngste datter Maren, 24 år, gift med Hans Andersen, som bestyrede sin fødegård øst for byen for sin moder, som også var enke. Maren blev boende hjemme et par år endnu. HCS' anden helsøster Ane, gift med bådfører Niels Christiansen, døde samme år i december af tyfus, kun 35 år gammel. Det er en af de få gange, hvor HCS lader sin følelser skinne igennem i de knappe ord i dagbogen.

I taksationen 1878 oplyses, at gårdens jorder på 47½ tdl er særdeles gode, med en mulddybde på 12–16 tommer på lerunderlag. Vandet er afledet ved grøftning, hvor det er nødvendigt. Jorderne er moglede for en snes år siden, i god gødningskraft og indhegnede med topstævnede pil.

Jorden drives i 6 marker, og foldudbyttet (tdr. pr. tdl.) angives til 16 for hvede og rug, 14 for byg, 8 for ærter og 18 for havre. Besætningen består af 5 heste, 11 køer, 6 får og 4 svin. Mælkeydelsen er 1800 pottes pr. ko. (1 pot = 1 kg)

Den gamle gård – som ligger på sin ældgamle plads i byen – består af 4 længer med bindingsværk og stråtag. Vægfelterne er murede af kridtsten fra klinten. Stuehuset lå som sædvane mod nord. I den østre længe er bryggers, portrum og kostald. I den søndre er indrettet maskinlo med tærskemaskine og skærelø med hakkelsemaskine, samt hestestald. Der er tilbygget en overdækket maskingang på 11 × 11 alen. Her står hesteamgangen til drift af maskinerne.⁸

På basis af den påbudte normalkalkule blev gården med løseøre vurderet til 45,000 kr. Porsager stod i 1844-matriklen til 6 tdr. 5 skp. hartkorn, d.v.s. at der gik kun 7,1 tdl. på 1 tdh., altså en høj bonitering, men dog lidt under andre indlodder.

Det gamle landbrug og bondeliv

I de første år efter 1867 møder vi det gamle bondeliv under opbrud. Bagning af brød er ophørt, men der leveres egen rug til byens bager og modtages brød året igennem. Hjemmebryg-

ning af øl vedvarer noget endnu. Der lægges malt til tørring på kjørnen (malkøllen), som er fælles for flere »aktionærer«. Humlen købes på en anden gård.

HCS noterer de første år, når hørren ruskes, knevles, bredes, brydes, skættes og hegles. Hans kusine, Sofie Petersen, Raaby, skriver i sine erindringer, at »den blomstrende hør var et smukt syn, men tænk hvor mange gange den hør skulle gå gennem hænderne, førend den blev til lærred.«¹¹ På Porsager slutter hørberedningen med honnør i 1874. Der er sået 1 skæppe russisk hørfrø, og i oktober er man 6 mand om at bryde gårdens egen hør fra to år og nogle husmænds hør. Der er lånt ekstra hørbrager hos to naboer, og der sluttes som altid med brydegilde. Fruentimmerne skætter og hegler derefter hør i tre uger. Så har man åbenbart hørgarn nok til den sidste dat-ter Marens udstyr, og dyrkningen ophører.

Beredningen af uld til garn fortsætter et 10-år endnu. Hvert forår og efterår er noteret i dagbogen, når fruentimmerne vasker og klipper får. Senere holdes kartegilde, somme år 2–3 gange, og de unge er til kartegilder på andre gårde. Efter 1883 sælges vist ulden af de stadig færre får.

Også i gårdens drift står man midt mellem gammelt og nyt. Endnu dyrkes de gamle landsorter af korn, f.eks. den brune hvede, men der nævnes også fra starten Kolbehvede og »hvidhvede«, og i 70'erne prøves nye sorter af havre, rug og ærter.

Kvæget bærer endnu spor af gammel sjællandsk landrace, det fremgår af den brede farveskala. De gamle køer, som sælges – ofter 12–16 år gamle – er hvide, gule, grå, røde og brogede.

Hjulploven er for længst væk, men nye jernplove fås fra byens smed. Af harver findes i begyndelsen kun svenskharven og den gamle danske foldharve, men der kommer snart andre. Også trætromlen synger på sidste vers. 1880 købes sammen med naboen en moderne ringtromle for 80 kr. Plejlen er ikke helt hængt til side, husmanden tærsker endnu nogle år rug til langhalm med plejl. De første år bruges kløver- og græsfrø af egen avl – fra marken og/eller fra høloftet.

De gamle skikke skal kun strejfes. Talrige gange køres for moderen, når hun skal ud med mad til barselskvinder, det være sig døtrene, tidligere piger på gården eller nære venner. Da Maren i 1879 får sit første barn hjemme, strømmer maden ind. Senere kan det være vin og søsterkage, eller sågar penge-

beløb »til mad«, hvis vedkommende bor langt borte. En anden smuk skik: når gamle venner dør, bliver moderen ofte bedt om at komme ud og være med til at klæde den døde.

De mangeartede gilder og fester holdes om vinteren endnu omkring på gårdene, om sommeren oftest i Bøgeskoven. Hvert år omkring fastelavn spillede HCS på harmonika til »hønsebal« for de gamle (voksne). Fra 1880 arrangerede sangforeningen ofte dilettantkomedie til fordel for syge- og alderdomskassen. Da det i januar 1882 foregår på Porsager, får vi et indblik i teknikken. Et par uger før kom nogle af byens håndværkere og tog mål af ladelængen og fjernede de indvendige træskillerum. Senere kom de og lagde gulv i laden og satte scenen op. Et par aftener før kom skuespillerne og pynkede med grantop. Så blev der holdt generalprøve med adgang til nedsat pris »for børn og husmænd«, hvortil blev solgt 204 billetter. Næste aften opføres »Jeppe på Bjerget« første gang, med over 200 tilskuere og efterfulgt af dans til kl. 3 morgen. Stykket blev opført to gange mere med 117 og 163 tilskuere, og der indkom ialt over 400 kr. Så holdt sangforeningen en aften koncert med dans, inden håndværkerne igen fjernede gulvene og satte skillerummene op.

Markdriften på Porsager

Ved taksationen i 1878 oplyses, at marken drives i kun 6 skifter. Afgrødernes rækkefølge var den samme, som ved egnens typiske 7-marks drift (se side 64), men sluttede med kun én græsmark mod normalt to. Hvordan klarede man det, når besætningen var fuldt så stor, som på andre gårde? Det fremgår af dagbogen – og af arealtællingen i 1876 – at halvdelen af brakskiftet blev benyttet som halvbrak, d.v.s. at denne del af den græsmark, som skulle brakkes, lå upløjet vinteren over og i forsommeren blev afgræsset eller slået til høg, inden den blev »sommerbrakket«. Desuden blev 2–3 tdl. af ærteskiftet hvert år tilsået med vikker, som alt efter sommerens græssituation kunne bruges til aftøjring/grønfoder, eller stå til modenhed.

Den ande halvdel af brakskiftet blev »vinterbrakket«, d.v.s. at denne del af græsmarken blev pløjet om sent om efteråret og næste sommer behandlet som helbrak (renbrak), med 3–4 pløjninger og harvninger, indtil vintersæden skulle sås.

Der blev anvendt stor omhu på jordens behandling. HCS

Tabel 2. Arealbenyttelse 1876 på Porsager og andre gårde i Holtug

	Porsager, tdr. land		Procentisk fordeling 1876	
	Taksation 1878	Tælling 1876	Porsager	20 andre helgårde
Hvede	5,0	5,0	10,6	11,4
Rug	2,5	2,0	4,2	4,2
Byg	7,5	7,0	14,8	14,6
Havre, blandsæd	7,5	8,0	16,9	14,1
Korn ialt	22,5	22,0	46,5	44,3
Ærter	7,5	5,0	10,6	9,1
Vikker		2,0	4,2	1,4
Grønfoder iøvrr.		-	-	2,2
Græsn. og høslæt		11,0	23,3	28,7
Halvbrak		4,0	8,5	1,5
Helbrak		3,0	6,3	12,2
Andet		0,3	0,6	0,6
Samlet areal		47,3	100,0	100,0

indfører ofte en oversigt over, hvordan jorden dette år er blevet behandlet med de forskellige harver og tromlen før og efter, at sæden blev udsået. Bearbejdningen blev nøje tilpasset efter forholdene i de enkelte år og på de enkelte stykker af marken. HCS noterer, når jorden om foråret begynder »at skinne hvid«, senere om den ser særlig frugtbar ud eller er knoldet eller asketør. Man måtte samle sine egne erfaringer. I 1876 skriver han, at det er første år de selv har svensket hveden ned (nedbragt den udsåede sæd dybere med den kraftige svenskharve), fordi andre har brugt det i en årrække og befundet sig godt derved.

Men den tid var i sigte, da man kunne hente mere brugbar viden ude fra. Netop omkring 1870 begyndte P. Nielsen sine berømte planteavlsforsøg på Ørslev skolelod. 1871 oprettede E. Møller-Holst verdens næstældste virksomhed for kontrol af markfrø og 1872 stiftedes »Kontoret for fælles indkøb af undersøgt Markfrø« (Markfrøkontoret), som både formidlede

kontrolleret markfrø og indførte nye kornsorter. Samtidig kom der bedre faglige tidsskrifter.

HCS benyttede sig af de nye muligheder. Sammen med en nabo holdt han i 1870'erne det faglige ugeblad »Landmandsblade« og senere »Landbovennen«. Han prøvede en række nye kornsorter, begyndte forsigtigt med 1–2 tdr. såsæd, vurderede resultatet, og var det tilfredsstillende, udvidede han andelen med egen udsæd. I 1875 begyndte han at købe kløver- og græsfrø fra Markfrøkontoret. Det foregik gennem lærer Bau og brugsforeningen, men iøvrigt havde kontoret annoncer i det lokale dagblad.

Trods det lille græsareal høstedes ret meget hø, en snes læs om året, men meget varierende fra år til år. Med 6-marks driften kom kløveren lidt for hyppigt, men det synes at være gået godt. HCS kendte problemet. I foråret 1872, da græsvæksten var særdeles god, bemærker han, at til jordens såkaldte kløvertræthed mærkes intet.

Al staldgødningen blev i forsommeren udkørt på braskiftet, altså til vintersæden. Det drejede sig om ca. 200 læs, hvilket var en meget stærk gødskning på 7 tdr. land, men der blev også kun gødsket denne ene gang i omdriften. Men man havde både ærter, vikker og kløver som kvælstofsamlende afgrøder. Der blev meget ofte lejesæd, ikke blot i hvede og rug, men også i byggen, som var anden afgrøde efter gødskningen. Trods mange års ret stort kornsalg mærkedes intet til den i datiden så stærkt diskuterede udpining af jorden. Der blev i denne periode kun købt kunstgødning en enkelt gang, nemlig 500 kg superfosfat i 1880.

Driften på Porsager var på sin vis mere fremskreden, men også hårdere og vanskeligere, end den sædvanlige drift med helbrak og 2 års græsleje. Den gav også problemer. I en tør sommer kunne det være svært at få den hårde græsmark pløjet op og få jorden bekvem til vintersæden, og man havde ofte betydelige vanskeligheder med ukrudt især i hveden. Ærterne blev hyppigt plaget både af ukrudt, jordlopper og bladlus og ydede næppe halvt så meget som kornet.

Kornhøsten og dens anvendelse

Kornet er overalt i HCs' optegnelser angivet i tønder. For hvede, rug og ærter lå vægten pr. tønne normalt kun nogle få

procent over 100 kg (1 hkg.), og for byg tilsvarende under. For disse arter er der ikke her foretaget nogen omregning fra tønder til hkg. Derimod er der for havre, som kun vejede ca. 70 kg pr. tønde, foretaget omregning til hkg med faktoren 70, således at havre kommer i niveau med andet korn.

For hvert år fra 1869 til 1891 – og diverse senere år – er det tærskede og det opmålte korn på Porsager optegnet nøjagtigt i tdr. og skp., og endda delt i godt korn (salgskorn) og småt, fra-
renset korn. Udbyttet af havre er dog delvis skønnet, fordi man hvert år fra høst til hen omkring nytår skar utærsket havre til hestene. Fra 1873 er der også ført register over solgt korn af enhver art, med opnået pris og indtægt.

Tabel 3. Kornhøsten og kornets anvendelse på Porsager 1873-80. (Tdr.)

	Hvede	Rug	Byg	Havre	I alt	Ærter
Høst	77	26	97	100	300	40
Udsæd	5	2	8	8	23	5
Salg	64	6	38	9	117	6
Til forbrug	8	18	51	83	160	29

Som det fremgår af tabel 3 blev den gennemsnitlige kornhøst i de 8 år 1873-80 på ca. 300 tdr. Når forbruget til udsæd og salg fratrækkes, bliver til rest, hvad der har været til rådighed til føde- og foderkorn på ejendommen, nemlig ca. 160 tdr. Det er det samme, som man regnede med til disse formål ved taksationen i 1878.

Hvad brugte man dette korn til? Man kan se af tal fra andre ejendomme, at på gårde hvor husstanden normalt var 6-7 voksne, regnede man med 1-2 tdr. hvede og 12 tdr. rug til brødkorn og 10 tdr. byg til mel, gryn og malt, eller ialt ca. 25 tdr. »fødekorn«.

På Porsager har der således været ca. 135 tdr. korn af egen avl til rådighed til opfodring. Det meste af havren – 70-80 hkg – er gået til hestene. HCS bemærker et år, at der skulle være anvendt 24 tdr. havre (ca. 17 hkg) til hver voksne hest, men at der desværre er brugt en del mere, samt nogle tdr. ærter. Til kvæg, svin og høns har der til rest været 60-70 tdr., heraf

25–30 tdr. frarensset småkorn. Det stemmer med, hvad HCS i et par år har opgjort i en møllebog. I 1878 blev der således formalet 42 tdr. skrå til kvæget og 28 tdr. til svinene, og i 1880 henholdsvis 54 og 26 tdr. Det skal tilføjes, at der i de sidste år af 1870'erne blev indkøbt lidt klid og rapskager, men kun svarende til 10–12 tdr. korn. Desuden var til rådighed ca. 30 tdr. ærter, som formentlig blev anvendt til heste og svin.

Hvordan lå foldudbyttet på Porsager sammenlignet med andre? For hvede, rug og byg svarede høstudbyttet 1873–80 til ca. 14 fold (tdr. pr. tdl.). Officielle opgørelser af høstudbyttet begyndte i 1875. For de 6 år 1875–80 blev foldudbyttet for såvel Præstø amt som »Øerne« opgjort til godt 11 fold for de samme kornarter. De officielle tal lå nok i underkanten, f.eks. er der næppe taget fuldt hensyn til frarensset korn, som kunne udgøre 10%. For havre er udbyttet på Porsager angivet til ca. 12½ fold (hkg pr. tdl.), men her er målingen mindre sikker.

Var det rovdrift?

Efter fremkomsten af nye teorier om planternes ernæring omkring 1840 blev rovdrift kontra erstatningsdrift et centralt emne i den landbrugsfaglige debat gennem flere årtier. Det ledende synspunkt var, at gennem afvanding, mergling og mere effektiv jordbehandling øgede man frigørelsen af næringsstoffer, udnyttede jordens »gamle kraft« og opnåede en tid højere udbytter af korn. Men da kornet blev solgt frem for at blive opfodret, og der ej heller tilførtes gødning på anden måde, så fik jorden ikke erstatning for den bortførte næring. Det var rovdrift, en udpining af jorden, som efter alle autoriteters mening snart ville få alvorlige følger – om man ikke hurtigt fulgte deres råd om at opfodre kornet og øge husdyrproduktionen.

Det er karakteristisk, at helt frem til midt i 1880'erne var der som regel tale om trusler om *fremtidige* ulykker, medens det er sjældent at møde konkrete eksempler på nedgang i foldudbytterne – måske bortset fra enkelte store forpagtergårde. I virkeligheden herskede der dengang – og senere, helt op til nutiden – overdrevne forestillinger om kornsalgets omfang. Desuden havde man endnu kun meget begrænset viden om forskellige jorders forråd af næringsstoffer eller om den takt, hvori de blev tilgængelige for planterne. Der var jo ikke i Danmark tale om ensidig korndyrkning som i de lande man hen-

viste til, når man udmalede rovdriftens formodede følger. Selv i de udprægede kornegne var det årlige kornareal under halvdelen af agerarealet og en stor del af kornet blev altid brugt på gårdene til husholdning, udsæd og hesteholdet. Da kornsalget var på sit højeste, udgjorde det for hele landet kun ca. 1½ tdl. korn pr. tdl. Det var større på de bedre jorder, men var det farlig rovdrift?

Stevns må betragtes som en udpræget kornegn. Under den typiske 7-marks drift udgjorde tre kornmarker kun 43% af arealet. På Porsager lå andelen lidt højere, men under 50%. Fra denne gård viser de nøjagtige optegnelser, at 1870'erne blev kun ca. 40% af kornhøsten solgt, og salget beløb sig kun til ca. 2½ tdl. korn pr. tdl. Det var ikke et særtilfælde. Ved alle taksationer er oplyst normalt høstudbytte og forbrug af korn, så salget kan beregnes. Det udgør i 1870'erne på de fleste gårde 2–3 tdr., på nogle enkelte 3–4 tdr. pr tdl.⁸

Under de på Stevns givne forhold m.h. til jordbund, sædskifte og udbyttens niveau kunne kun bortførslen af fosfor (P) eventuelt blive et problem. På Porsager kan den årlige fjernelse af fosfor gennem salg af korn og slagtekreaturer beregnes til lidt over 1 kg P pr. tdl. i 1870'erne, og den kan ikke have været større tidligere. Denne drift havde kunnet fortsætte selv på meget langt sigt.¹²

Myten om rovdrift er ikke holdbar. Det er snarere bemærkelsesværdigt, at det almindelige landbrug viste klogt mådehold ved ikke at udnytte de meget gunstige kornpriser gennem en forøgelse af kornarealets andel af jorden.

En anden synsvinkel kunne være, at gødningsmangel – mangel på tilgængelig næring – alligevel var en flaskehals, som hindrede yderligere fremgang. Heller ikke dette synspunkt holder generelt. Bl.a. den udbredte forekomst af lejesæd tyder på, at om der var en flaskehals, så var det snarere de eksisterende kornsorters ydeevne. De ivrige forsøg med nye sorter, også på Porsager, gik for en stor del ud på at finde mere stivstråede sorter. I de følgende årtier, da tilførslen af gødning steg stærkt navnlig gennem kraftfoderindkøb, var fremgangen i kornfoldene da også meget begrænset, indtil den rationelle planteforædling gav resultater. Den store forøgelse af det samlede høstudbytte blev først og fremmest opnået gennem nye afgrøder, som kunne tåle og udnytte langt mere gødning, nemlig foderroer og grønfoedergrøder.

Tabel 4. Udviklingen i husdyrholdet på Porsager

	Voksne heste	Køer	Andet kvæg	Svin	Moder-får
1743	8	3	4	10	12
1841	6	7	2	10	12
1861	4	8	2	3	10
1866	4	8	2	2	11
1871	5	8	3	4	11
1876	5	10	1	5	6
1881	4	11	3	9	7
1904	5	18	7	50	3
1909	4	20	13	37	—

Udviklingen i husdyrholdet

Tabel 4 viser udviklingen i husdyrholdet på Porsager. Der er medtaget tal fra en synsforretning i 1743 og et skifte i 1841. Så følger de officielle tællinger 1861–81 samt HCS' egne angivelser. Udviklingen er typisk for en helgård på 45–55 tdl. på denne egn, dog ligger stigningen efter 1881 over gennemsnittet.

Indtil 1881 er svineholdet kun til eget brug og til omsætning af mejeriaffald og småkorn. Man har ikke eget sohold, men køber 2–4 smågrise om året, for det meste af »ham grisemanden fra Køgeegnen, som kører om med smågrise«. Der var underskud på Stevns af tillæg af smågrise, men overskud i skovbosognene vest for Køge, et eksempel på regional specialisering. Meh med øget mælkemængde og uro om kornpriserne steg interessen for svineholdet. I 1881 begynder HCS at holde et par søer og sælge nogle smågrise. Den årlige indtægt af svineholdet stiger fra ca. 300 til 6–800 kr.

Der sælges kun med års mellemrum en udsætterko, man lod køerne blive gamle og var ikke så kritiske med ydelsen. Det betød, at der blev mange kalve til overs. De blev opfodt og solgt som fedekalve, når de 2–3 måneder gamle vejede 80–100 kg. Prisen lå meget konstant på ca. 50 øre pr. kg levende vægt.

Køberne var slagtere fra egnen, som kørte rundt til gårdene og opkøbte kvæg, svin og lam. Engang kom der to slagtere i gården samtidig »og så blev prisen jo presset noget op«. Salget af kalve, køer og lam indbragte i 1870'erne ca. 400 kr. om året.

Malkekøer og mælk

Køerne skulle omsætte det meste af høsten af halm, hø og græsning til gødning og mejeriprodukter. Hvad fik man – inden andelsmejeriets tid – ud af køerne ud over gødningen? Ved taksationen i 1878 er der i budgettet regnet med, at de 11 køer yder 1800 pottes (kg) mælk, som udbringes i 8 øre pr. pot, d.v.s. 144 kr pr. ko og ialt 1584 kr. for salg af mejeriprodukter og forbrug på gården af smør, ost og fødermælk.

Denne ydelse pr. ko var ganske pæn. For en række jævnt gode herregårdsbesættninger er ydelsen opgjort til 1675 kg i 1860'erne og 2225 kg i 1870'erne.¹³ På Gjorslev blev udbyttet i 1871 ansat til 2400 kg. Ved taksationer på 12 andre gårde på Stevns i 1870'erne varierer ydelsen fra 1200 til 1800 kg.⁸

Den kalkulerede mælkeværdi på 8 øre pr. kg synes baseret på, at man normalt regnede med at bruge ca. 30 kg mælk til 1 kg smør. Med en pris på 180 øre på jævnt godt sjællandsk gårdsmør gav det en smørværdi på 6 øre pr. kg mælk. Skummet- og kærnemælken blev ofte regnet til 2 øre pr. kg, så har man de 8 øre.

Men fik man mælken udbragt i 144 kr. pr. ko? Fra 1873 noterer HCS i dagbogen, når der sendes nogle bøtter smør – og nu og da lidt ost – med bådføreren til København. Men indtægterne er ikke indført – det synes at have været moderens og søsterens forretning. Først i 1878 oplyses, at der er solgt smør m.v. for 840 kr. 1882–83 er der solgt for 509 kr. og 1883–84 for 817 kr. Disse indtægter ligger langt under, hvad man skulle vente efter mælkeydelsen. Enten har man haft et meget stort forbrug på gården – eller man har fået alt for lidt ud af smørlavningen.

Marens mejeribog

HCS' yngste søster Maren, født 1854, var i 1876 på Emdrupborg højskole. Nu skulle hun stå for »mejeriet«, som moderen vel hidtil har haft opsyn med. Men vilkårene var næppe gode m.h. til lokaler – først i 1880 blev der indrettet særlig mælke- og ostekælder.

I maj 1877 begynder Maren at føre en særlig mejeribog, som findes ført systematisk gennem 1878. Den nymalkede mælk er vejlet og noteret ved hver malkning. Den afskummede fløde er

vejet og opsamlet for 2–4 dage, til man havde 12–14 kg fløde til en kærning, som gav 3–4 kg smør. Der er også noteret anvendt skummet- og kærnemælk til ost, og hvor megen ost der er fremstillet af forskellige typer. Hele året er der ført bog over salget af smør, ost og mælk og de opnåede indtægter.

Mælkeproduktionen blev i 1878 på lidt over 21,000 kg. Antallet af køer anføres et sted som 10, et andet som 11. Regnes med 10½ årskøer, fås en ydelse på godt 2000 kg pr. ko. Smørproduktionen blev 470 kg. Der anføres at være solgt og brugt mælk og fløde svarende til 70 kg smør. Sættes 540 kg smør i forhold til en mælkemængde på 21,000 kg, kommer man til et forbrug på næsten 39 kg mælk til 1 kg smør. HCS har beregnet, at der er brugt 38 kg »hvilket er for meget efter hvad andre bruger«. Der blev fremstillet 205 kg ost af skummetmælk og lidt kærnemælk.

Der blev solgt 327 kg smør. Indtægten var 586 kr. eller 180 øre pr. kg. Det svarer til en jævnt god kvalitet. Prima sjællandsk gårdsmør blev i 1878 noteret til 150–160 øre og prima herregårdssmør til ca. 220 øre. Der blev solgt 130 kg ost a 52 øre, ialt 68 kr., samt fløde og skummetmælk for 183 kr. Salgsindtægterne blev således 840 kr, og i husholdningen blev brugt mejerivarer og mælk for 370 kr. Sættes de ca. 15,000 kg fodermælk, som blev til rest, til 300 kr., så er sødmælken ialt udbragt i godt 1500 kr eller 7,4 øre pr. kg.

Det var et ringe resultat, som især skyldtes for dårlig flødeafsætning om sommeren, når produktionen var størst. På andelsmejeriet, som blev oprettet i 1884, blev i de første år kun brugt 28 kg mælk til 1 kg smør, hvilket svarede til ca. 3,25 pct. fedt i leverandørmælken. Med dette forhold havde HCS i 1878 fået 200 kg smør mere ud af samme mælkemængde, eller med uændret pris en merindtægt på 360 kr. En prisforhøjelse på 30–40 øre på grund af bedre kvalitet ville godt og vel have dækket mejeriets omkostninger. Hjemme var blevet sparet meget arbejde, som kunne anvendes til andre formål, f.eks. til at malke flere og højere ydende køer. Om pigerne var glade for denne ændring er en anden sag.

Udbyttet af smørfremstillingen var næppe bedre på de fleste gårde. Det var ikke usædvanligt, at der blev fra 0,7% til over 1% smørfedt tilbage i skummetmælken, næsten 1/3, som kun blev udnyttet til en langt lavere foderværdi. For landmænd, der som HCS skaffede sig et nøje overblik, har der i disse for-

hold ligget et ekstra stærkt incitament til at virke for oprettelsen af andelsmejerier.

Konjunkturer og økonomisk resultat

Det fremgår tydeligt, at HCS nøje fulgte med i prisforholdene og disponerede ud fra rationelle økonomiske overvejelser. Det første varsel om, at det særlige hvedeventyr en dag kunne være forbi, kommer i januar 1874, da HCS noterer, at » vi har ikke villet sælge hveden på grund af, at priserne er så lave i forhold til bygpriserne, der er kun 13 mk. forskel.« Dette forhold rettede sig jo igen for en tid, men senere opgav han helt hvededyrkingen. Han kommenterede også ofte forholdet mellem priserne på korn og svin. I maj 1877 bemærker han, at flæskepriserne for tiden ikke står i rimeligt forhold til sædepriserne.

Tabel 5. Salgsindtægternes størrelse og sammensætning

	1875– 80	1882– 84	1886– 87	1898	1905	1914
	Kroner pr. år					
Kornvarer	2061	1680	1644	810	672	300
Mejeriprodukter (netto)	840	663	1963	3620	4128	7029
Kalve, køer, lam	396	602	424	787	811	600
Svin og flæsk	313	626	1337	2611	3347	4987
Forskelligt (heste, æg m.v.)	80	373	41	534	231	374
I alt	3690	3944	5409	8362	9189	13290
	Fordeling i pct.					
Kornvarer	55,9	42,5	30,4	9,9	7,4	2,2
Mejeriprodukter	22,8	16,8	36,3	43,5	45,4	52,9
Kalve, køer, lam	10,7	15,3	7,8	9,6	8,9	4,5
Svin og flæsk	8,4	15,9	24,7	31,8	36,8	37,5
Forskelligt	2,2	9,5	0,8	5,2	1,5	2,9
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabel 6. Udgifter og økonomisk resultat.

	1882- 83	1886- 87	1898	1905
	Kroner pr. år			
Salgsindtægter (tabel 5)	3928	5409	8362	9189
Udgifter				
Foderstoffer, mølleregning	373	1542	3113	2587
Markfrø, såsæd, kunstgødn.	74	99	131	186
Dyrlæge, andet vedr. husdyr	52	42	75	56
Smågrise til fedning	32	63	623	533
Håndværkere, materialer	203	247	294	342
Kontant løn incl. tærskning	191	296	555	867
Kontante driftsudgifter ialt	925	2289	4791	4571
Arvefæsteafg., tiender, skatter	508	493	619	574
Terminsydelser på lån	1000	1000	800	832
Kontante husholdningsudgifter	189	583	928	1237
Brænde, kul	94	88	63	89
Private udg. (tøj, læge mv.)	191	201	234	580
Dræning	-	-	-	396
Kontante udgifter i alt	2907	4654	7435	8279
Kontant konsolidering	1021	755	927	910
Renteindtægt, ca.	?	?	?	1000
»Dækningsbidrag« = salgsindtægter minus kontante driftudgifter	3003	3120	3523	4618

Salgsindtægternes størrelse og sammensætning i 1875–80 (mejeriprodukter dog 1878) samt i 1882–84 fremgår af tabel 5. I 1875–80 er solgt produkter for ca. 3700 kr, hvoraf korn udgør over halvdelen. Forbruget i husholdningen af korn, mejeriprodukter og flæsk m.v. kan opgøres til godt 1000 kr., og det udgør således endnu en ret stor andel af den samlede produktionsværdi. I 1882–84 er der ikke endnu sket større ændringer.

1882–83 er det første år, fra hvilket der haves fuldstændige oplysninger om indtægter og udgifter (tabel 6). De egentlige driftsudgifter beløber sig kun til godt 900 kr. Tiende, afgifter og faste skatter har udgjort godt 500 kr, kontante husholdningsudgifter og private udgifter knapt 500 kr. Tilbage er lidt over 2000 kr., hvoraf 1000 kr. er gået til ydelse på det faste lån på 20,000 kr. Til egentlig konsolidering er blevet ca. 1000 kr. HCS indsatte i årets løb netop 1000 kr. i sparekassen.

Der er ikke regnet med afskrivninger, men alle nyanskaffelser og håndværkerudgifter er ført som løbende udgifter. De maskiner, der endnu kan være tale om at anskaffe, er relativt billige og købes som regel sammen med naboer. Bygningerne ændres og forbedres gradvis. Man har håndværkere til et eller andet næsten hvert år, men lønnen er lav og materialerne – fra klinten eller skoven – er billige. Selv større ændringer som flytning af kostalden til en anden længe løber ikke op til 100 kr.

De kontante lønudgifter er små, fordi de to brødre selv udfører en stor del af arbejdet. Tillægges de et arbejdsvederlag på hver 500 kr – i overkanten af årslønnen til en landarbejder på egen kost – og der tillige indregnes værdi af forbruget af egne produkter med 1000 kr. og fratrækkes kostudgifter til folkehold med 540 kr., kommer man til et nettoudbytte på ca. 1950 kr, svarende til en forrentning af den i 1878 ansatte handelsværdi på 45,000 kr. med 4,3%.

Øget intensitet og væksthastighed 1884–1914

Året 1884 er sat som skel mellem to perioder, fordi andelsmejeriet i Holtug blev oprettet dette år. Denne teknisk-økonomiske nydannelse var så tydeligt drivkraften, som – sammen med et øget økonomisk pres – fremkaldte et *temposkifte*, en

Hans Christian Sørensen med husstand m.v. foran den gamle gård, formentlig ca. 1895.

forstærket vækst i produktion og produktivitet, i råvareindkøb og kapitalindsats.

Familien og gården

Efter pres fra godsforvalterens side gik de to brødre i 1888 med til at overtage fæstet på en forsømt gård, som Gjorslev ejede i Strøby. Poul flyttede hen på den og blev gift. Et par år senere fik Poul dog lejlighed til at købe arvefæstet på en gård i Høltug, næsten nabo til Porsager. Det gav mulighed for et nært samarbejde gennem årene om fælles maskiner m.v. I 1896 købte HCS broderens andel i Porsager og blev ene ejer af denne.

I 1893 døde moderen, 82 år gammel. Hun havde stået for styret af husholdningen til det sidste, og hendes sygdom og død omtales meget bevægende i dagbogen.

HCS blev i 1897 gift med den 25-årige Kirstine Tange, som havde været husbestyrerinde på gården siden 1893. Hendes moder var kusine til HCS. De fik to børn, Søren og Hans.

I 1907 byggede HCS en helt ny gård i byens udkant og mere bekvemt beliggende for hovedlodden. I 1909 tilkøbte han byens gamle skolelod på 5 tdl., som lå op til hans egen jord.

De fleste arvefæstegårde under Gjorslev blev i 1850'erne og 1870'erne for beskedne beløb købt til rent selveje. HCS vedblev at være arvefæster al sin tid. Politisk var han konservativ, som de fleste i Holtug sogn, Jacob Fr. Scavenius's hjemsohn, og havde nært samarbejde i lokalpolitik m.v. med godsforvalterne Rasmussen (1882-95) og Danckert. Det var sikkert helt bevidst, at han ønskede at bevare den gamle forbindelse med Gjorslev, som lå i arvefæstet.

Offentlige og faglige hverv

I offentlige og faglige sammenhænge var det især HCS's regnskabskyndighed, administrationsevne og påpasselighed i pengesager, der blev gjort brug af. Han var sikkert opøvet i regnskabsvæsen af lærer Bau, som kom til sognet i 1855, netop som HCS begyndte sin skolegang. Det var også gennem Bau, at han i 1878 fik sit første hverv, nemlig som revisor i »husholdningsforeningen«, den lokale brugsforening, som på Bau's initiativ var oprettet i 1869 som en af de første landbrugsforeninger, og som Bau var formand for i over 40 år til sin død i 1910. Det ret tidskrævende hverv som revisor varetog HCS trofast i over 30 år.

Fra 1883 var HCS medlem af Magleby-Holtug sogneråd i to 3-årige perioder. I den første periode var han medlem af skolekommissionen og overværede som sådan eksaminer i kommunens fire skoler to gange om året. I den sidste periode var han som fattigforstander ansvarlig for driften af kommunens fattiggård, som i 1880 var bygget på en halv gårdlod i Raaby. Efter de to perioder reviderede han i en årrække kommuneregnskabet, og fra 1893 til 1913 var han brandfoged i sognet.

HCS var med fra første færd ved oprettelsen af andelsmejeriet i 1884, og han var kasserer i over 25 år. På faglige områder var han med til at oprette og i bestyrelsen for tyreforening og hesteavlforening. I den sidste var han formand for kåringsudvalget og med til at indkøbe hingste, bl.a. i Oldenborg i 1900. En årrække virkede han som dommer for tyre ved de lokale dyrskuer. I mange år var han revisor i den lokale landboforening.

Andelsmejeriet »Nordstevn«

På baggrund af sine nøjagtige opgørelser har HCS haft overblik over, hvor meget der kunne vindes gennem en bedre behandling af mælken. Han fik i 1880 gravet og indrettet mælke- og ostekælder, men det hjalp ikke meget. I juli 1883 skriver han, at »det har været skidt med mejeridriften i denne stærke varme. Mælken har ikke kunnet holde sig, den er blevet sur straks, derfor er der ingen videre smør blevet, og dårlig kvalitet.«

Det var flere privatmejerier på egnen, men de fristede næppe. Et fællesmejeri på en gård i nabobyen Klippinge var gået fallit i 1877, og en del leverandører mistede penge.

Som bekendt regnes Hjedding mejeri ved Varde, oprettet i 1882, for det første ægte andelsmejeri. I 1883 fandtes endnu kun 10 andelsmejerier, alle i det sydvestlige Jylland.¹⁴ I Holtug kendte man tilsyneladende kun denne form gennem pressen, der meldes intet om personlige kontakter. Lærer Bau har uden tvivl en central rolle, HCS har kunnet anskueliggøre de økonomiske fordele, og når tillige sognefoged Peder Jensen gik ind for en sag, var den næsten sikret.

HCS fortæller i dagbogen d. 6. februar 1884, at »om aftenen var der møde i skolen angående oprettelse af et fælledsmejeri her i byen. Der blev valgt et udvalg til at foretage det videre i sagen.« HCS kommer med i udvalget, som holder møder med få dages mellemrum om »aktiemejeriet«. I maj bliver vedtægterne godkendt, byggegrunden købt og arbejdet udliciteret. Som kasserer skal HCS organisere byggeriet. Der bliver bygget af kridtsten, som tilkøres fra klinten af andelshaverne. Fra Porsager køres 7 læs. Man henter også efter tur murergrus fra stranden og »kirkesand« fra byens fælles sandgrav bag kirken. 12. juli holdes rejsegilde og 7. november går andelsmejeriet i gang med sognefogeden som formand, HCS som kasserer og lærer Bau som regnskabsfører. Den 30. november holdes generalforsamling på mejeriet. »Konerne var med deroppe, der serveredes en kop kaffe og et glas punch«. Til bestyrer var antaget P. Petersen, som var leder af mejeriet på herregården Lystrup ved Fakse.

Den gensidige bistand med kørsel af materialer praktiseredes ved alt større byggeri på gårde eller huse. Også andre gamle former for fællesskab havde levet videre i det stille. Det

var næsten symbolsk, at dagen efter det første møde om mejeriet var HCS sammen med de andre »aktionærer« ude at nedrive den fælles kjørne (malkølle) og fordele materialerne mellem sig. Dette fællesskab havde udtjent sit formål, men nye var på vej tilpasset tidens behov. Man havde også endnu et bylag, »byens råd«, som havde visse indtægter og varetog forskellige sociale opgaver.

Mejeriet skulle selv varetage transporten af mælk. Der blev bygget hestestald, købt heste og vogne og ansat kuske. Det gav meget besvær, og efter få års forløb gik man over til at udlicitere mælkekørslen. Der blev også indrettet en »dampmølle« med en kværn trukket fra dampmaskinen. Det syntes at være en god idé, da vindmøllerne ofte stod stille og behovet for maling af skråning til kvæg og svin var stærkt stigende. Men mejerimøllen ophører tilsyneladende efter et års tid.

Mejeriet i Holtug var det første andelsmejeri på Sjælland. Det gik godt, og der strømmede andelshavere til fra nabobyerne. Man måtte gentagne gange udvide kapaciteten med nye maskiner, og i 1907 blev mejeriet ombygget og moderniseret. Lærer Bau og HCS passede trofast hvervenerne som regnskabsfører og kasserer endnu ved 25 års jubilæet i 1909. Hver måned omkring den 15. henter HCS penge i Store Heddinge til mejeriet, og om aftenen kommer Bau og Petersen (mejeribestyreren) og »hjælper til med at lægge penge i konvolutter« til de efterhånden 300 andelshavere, og næste dag udbetaler HCS pengene i den gamle skole, som er byens forsamlingshus.

Niveauskifte og temposkifte

De samlede salgsindtægter kendes først igen i 1886–87, som er mejeriets tredje driftsår. De er næsten 40% højere end i 1882–84, jævnfør tabel 5. Indtægten fra mejeriprodukter er 3-doblet. Det er nettoindtægten efter fradrag af værdien af foder mælk m.v., så tallene i denne henseende er sammenlignelige. Indtægten af svin er godt og vel fordoblet.

Fra ca. 1883 begyndte landbruget for alvor at mærke prisfaldet. Fra 1882–84 til 1886–87 faldt priserne på korn, svin og kvæg med op imod 20%. Prisen på smør af samme kvalitet faldt med 10–15%, men gennem overgangen fra prisen på gårds smør til prisen på mejerismør opnåedes i realiteten en prisforbedring, som for HCS's vedkommende kan anslås til

6–7%. Hertil kom den kontante fordel af den langt mere effektive udvinding af mælkens smørfedt på mejeriets centrifuge. I modsat retning trak det, at mejeriets omkostninger nok de første år udgjorde mindst 1 øre pr. kg mælk. Til gengæld sparedes arbejde hjemme.

For at udnytte fordelene ved mejeridriften og for at imødegå prisfaldet på de andre produkter øgede HCS hastigt mælkeproduktionen, så den i 1886–87 er 85% større, end i 1878 (tabel 7). Antallet af køer er øget med 30% og ydelsen pr. ko med 40%. Næsten hele stigningen er kommet efter mejeriets start i 1884. Da mælken nu blev udbragt i en langt højere værdi, blev det en klar fordel at anvende mere kraftfoder. Tabel 6 viser, at købet af kraftfoder steg fra under 400 kr i 1882–83 til over 1500 kr. i 1886–87. Ud fra købet af klid og oliekerer kan skønnes, at forbruget blev sat op fra ca. 400 kg til 7–800 kg pr. ko, hvilket stemmer godt med stigningen i mælkeydelsen.

Samtidig er der kommet voksende mængder af skummet- og kærnemælk tilbage fra mejeriet til foderbrug. Man ser, at salgsindtægten af svin og flæsk er blevet mere end fordoblet trods et prisfald på 15–20%. HCS kom nu op på at opfede og sælge ca. 20 svin af forskellig størrelse om året.

Det betaler sig at sælge hvede og byg og købe billigere kraftfoder. I 1886–87 er solgt 124 tdr. korn, men købt 44 hkg majs til svinene og 100 hkg klid til kvæget. Købet af oliekerer er derimod stadig kun ca. 100 kg pr. ko. Som tilskud til et vinterfoder af hør og halm samt om sommeren var klid velegnet, det større forbrug af oliekerer kom først med roedyrkningen.

Man kan få et skøn over den reelle produktionsfremgang fra 1882–84 til 1886–87, når salgsindtægterne korrigeres for prisforskydninger, forskel i høstudbytte, nedgang i forbruget af egne produkter m.v. Fremgangen kan indkredses til at ligge mellem 35 og 40%. Da den er opnået på blot 3–4 år, kan man med rette tale om et *niveauskifte* i produktion og omsætning. Fremgangen er naturligvis mindre, hvis man tager hensyn til den store forøgelse af indkøbet af kraftfoder, men den bliver dog stadig på 20–25%.

Denne stigningstakt kunne naturligvis ikke holdes. Man kan dog ret sikkert beregne, at fra 1887 til 1914 steg produktionen på Porsager med ca 2½ pct. om året i gennemsnit. I årtierne før 1884 udgjorde fremgangen sikkert højst 1% om året. Der var således også tale om et varigt *temposkifte*. Denne

udvikling var ikke enestående, men typisk for et betydeligt udsnit af landbruget.

De økonomiske virkninger

Af tabel 6 ses, at bortset fra foderstoffer har udgifterne ikke ændret sig meget i 1886–87. Dog er de kontante husholdningsudgifter steget kraftigt, fordi forbruget af egne mejeriprodukter og eget korn stort set er ophørt og erstattet med indkøb. Der er atter præsteret en kontant opsparing på 800–1000 kr, hvortil kommer en betragtelig besætningsforøgelse. Kornhøsten var dog også stor i 1886, men høhøsten ringe. Det var først og fremmest gennem den bedre udnyttelse af mælken og gennem den store produktionsfremgang, at det var muligt for HCS at imødegå virkningerne af et stort prisfald og opnå samme gode resultat som i tidligere år.

Malkekøerne den styrende faktor

Efter mejeriets oprettelse blev køerne og mælkeproduktionen den styrende faktor i driften. Selv regnet netto – uden hensyn til værdien af den hjemtagne fodermælk – yder mælken snart halvdelen af indtægterne. Tabel 7 viser udviklingen. Allerede i 1898 er produktionen 3-doblet, og den stiger med yderligere næsten 50% frem til 1914. Den opnåede ydelse pr. ko på 3600 kg i 1898 og godt 4000 kg i 1914 er særdeles god. Kontrolforeningerne på Stevns, som fortrinsvis omfattede de bedre besætninger, havde 1901–07 gennemsnitlige ydelser på 3000–3300 kg mælk med 3,4–3,6% fedt.¹⁷ HCS blev ikke medlem af kontrolforening. Han foretog jævnligt selv prøvemalkninger og fik sikkert kontrolleret fedt pct. i de enkelte køers mælk på mejeriet.

Efterhånden kom avlsarbejdet til at spille en øget rolle ved siden af fodringen. HCS var aktivt med i ledelsen af Holtug tyreforening, oprettet i 1887. Man var ikke udpræget heldige med de indkøbte tyre, og foreningen blev stillet i bero i 1895.¹⁸ HCS købte nu selv tyrekalve til tillæg, således i 1903 »en kalv af fynsk race« på en gård i Magleby. Hans besætning må betegnes som en særdeles god brugsbesætning.

Tabel 7. Malkekøer og mælkeproduktion

	Antal køer	Mælk ialt, kg	Mælk pr ko, kg
1878	10-11	21,000	2,000
1886-87	13-14	39,000	2,850
1898	18	65,000	3,620
1911	19	74,000	3,900
1914	23	93,000	4,040

Efterhånden noterer HCS stadig hyppigere, at han selv passer køerne. Om malkearbejdet meldes intet, det var sikkert stadig pigernes arbejde. Omkring år 1900 var der stor faglig aktivitet omkring bedre malkning. Der blev holdt kursus, hvor nu også drenge og karle skulle lære at malke rigtigt. I 1903 havde flere gårde i Holtug besøg af en malkelærer »som skulle lære os at malke«. Det kostede HCS 4,30 kr.

Det intensive kvæghold var sårbart over for sygdomme. Under epidemierne i 1904 og 1912 kom Mund- og Klovesygen så nær som på nabogårde, men HCS gik fri begge gange. I 1904 fik han en ko med yvertuberkulose slået ned, men sygdommen bredte sig ikke. Værre var den smitsomme kalvekastning. Efter 5-6 tilfælde i 1904 var der enkelte kastere hvert år, værst i 1910 med 10 tilfælde.

Svineholdet fulgte med

Da osteproduktionen havde ringe betydning, måtte mejeriet sætte priserne på skummet- og kærnemælk sådan, at det svarede sig for andelshaverne at tage mælken hjem til foderbrug. Anvendelse af mælken som proteinfoder var en afgørende betingelse for svineholdets vækst og for den danske bacons kvalitet.

Også på Porsager voksede svineholdet stærkt (tabel 4). Flere af hans gode venner og naboer i Holtug var med i Køge andelslagteri fra starten i 1890, men uvist af hvilken grund vedblev HCS at sælge sine svin til slagtere og gik først ind i slagteriet i 1895. Det gav et opsving fra 20-25 leverede svin om året til det dobbelte. Der måtte en ekstra indsats til, da landbrugspriserne

gik helt i bund, men prisforholdet mellem svinekød og majs var ret gunstigt. I 1914 leverede HCS over 80 svin. Svineavlen havde næppe hans interesse i samme grad som heste- og kvægavlen.

Foderstoffer fra hele verden

I januar 1876 var HCS til møde i den nystiftede landboforening for »at høre på foredrag, som holdtes af forstanderen på Thune Landboskole.« Det var Anders Svendsen, som var en varm fortæller for stærkere fodring af kørner. To måneder senere får HCS med bådføreren fra København »200 pund rapskager, som vi skal til at begynde at fodre kvæg med«. Nogle dage efter laver han »en kasse til at hugge olie­kager i stykker i«.

Allerede året efter købes tillige både solsikke­kager, palme­kager, klid og majs, men alt i små mængder. I 1880'erne kommer jordnødkager og især bomuldsfrøkager til. Endnu er klid til kørner og majs til svinene dog de største artikler. Der bruges dog ca. 100 kg olie­kager pr. ko bl.a. af hensyn til smørkvaliteteten. Først da HCS fra 1889 begynder at dyrke roer, stiger købet af olie­kager stærkt. Fra 1896 købes ca. 500 kg olie­kager og lige så megen klid pr. ko. Det giver et nyt hop opad i mælke­ydelsen.

Fra datidens olieudvinding fremkom olie­kagerne som hårde presse­kager, som man selv måtte knuse. Da forbruget øges, anskaffes i 1890 en »olie­kagebrækker« til 35 kr. Samtidig får HCS lavet skillerum i kokrybberne, så kraftfoderet kunne tildeles efter ydelse. Efter 1900 kom olie­kagerne ofte i handelen i knust tilstand, som mel. Vi får også et glimt af den senere dominerende teknik, de brugsfærdige foderblandinger. I marts 1914 skriver HCS, at »jeg har i dag hentet 900 pd. olie­kager oppe i møllen, som hedder Koldings foder­blanding. Den koster 7,35 kr. pr. 100 pd., eller 35 øre mere ned den blanding jeg fik hos Richter (købmand i Store Heddinge), nu kommer det jo an på, om kørner malker så meget mere«. Coldings kontrollerede foder­blanding blev fremstillet efter anvisning og godkendelse af professor H. Goldschmidt – et forhold som vakte voldsom debat. En anden nyhed i de sidste år er soyakagerne – fremstillet af østasiatiske soyabønner bl.a. på ØK's nye soyakagefabrik.

Den indkøbte mængde foder­stoffer var fra 1898 næsten lige så stor som gårdens egen kornhøst og lagde beslag på 30–40%

af salgsindtægterne. Det betød en ekstra forædlingsgevinst – men også en sårbarhed, som blev understreget af den voldsomme nedgang i produktionen, da tilførslerne udeblev under verdenskrigen.

Foderafgrøder i centrum i markdriften

Korndyrkningen vedbliver at optage tre marker, ca. 22 tdl. Fra 1892 hører HCS op med at dyrke hvede og sår rug i hele skiftet med vintersæd. Fra samme tid bruges det sidste stykke helbrak til grønfoder (benyttet brak), og foderroerne erobrer det gamle ærteskifte.

Da jordens gødningskraft øges gennem det store indkøb af foderstoffer, bliver problemerne med lejesæd endnu større, både i rug og byg. Derfor prøves stadig nye sorter. Fra 1907 anvender HCS den meget stivstråede »professor Heinrichs' rug« og fra 1911 nye svenske byg- og havresorter, som var blandt de første resultater af den rationelle planteforædling baseret på fremgangen inden for arvelighedsforskningen.

Foldudbyttet på langt sigt kan kun opgøres sikkert for byg. På Porsager steg udbyttet i tdr. byg pr. tdl. jævnt men beskedent fra 13–14 fold i 1870'erne til ca. 17 fold i 1905–14. Havren steg til samme niveau, medens rugen ikke fulgte med. Det var en almindelig erfaring, at den stærkere fodring og gødskning ikke medførte så store stigninger i udbyttet af kornarterne, som fortalene for denne drift i sin tid havde forventet.¹⁹ Foderafgrøderne kunne langt bedre udnytte gødskningen.

En udbredt skepsis over for foderroernes værdi som foder til malkekvæg blev først overvundet gennem Fjords fodringsforsøg i slutningen af 1880'erne. I Stevns herred var der i 1881 kun 100 tdl., men i 1888 800 tdl. med foderroer. HCS tager først i 1889 for alvor fat på roedyrkning. Han begynder som sædvanligt forsigtigt med et lille stykke, men allerede året efter har han 2 3/8 tdl. med halvt runkelroer, halvt gulerødder. Ved høsten måler han med omhu, hvor mange tønder der er på et læs, og hvor meget 1 td. roer vejer. Der er høstet 840 tdr., ca. 350 tdr. pr. td. land, »et udmærket resultat«. De næste 4–5 år ligger dyrkningen på dette niveau, men øges så til det dobbelte, og der høstes 1600–2400 tdr. om året på 5–6 tdl. Det er mest runkelroer, suppleret med mindre stykker med gulerød-

der og turnips. Fra 1909 dyrkes kålrabi i ca. halvdelen af roeskiftet.

HCS forsøgte med flere arter af runkelroer og købte mest sit roefrø hos Niels Larsen i Sierslev, en af de adskillige landmænd på Stevns, som i slutningen af 1880'erne selv gik i gang med forædling og frøavl. Man såede længe efter engelsk forbillede i opkammet jord, og først i 1912 gik HCS over til at så sine roer på flad jord med radsåmaskine. Tynding, lugning og optagning fik han for en stor del udført på akkord af husmænd og deres koner. En betydelig del af staldgødningen blev nu anvendt til roerne, som efter 1900 tillige ofte fik superfosfat og chilesalpeter. Udbyttet lå på 350–400 tdr. pr. tdl., svarende til 3500–4000 foderenheder. Det var i energi mere end det dobbelte af udbyttet af korn og 4–5 gange mere end den ærteafgrøde, som foderroerne afløste i marken.

Trods langt større besætning og mælkeproduktion blev græsarealet ikke øget. Der blev fodret med roer fra begyndelsen af oktober til langt hen i maj, og den egentlige sommerfodring blev i endnu højere grad end før baseret på grønfoder, som efter behov blev aftøjret eller kørt hjem til staldfoder. Det kunne begynde med grøn rug i maj, efterfulgt af tidligt såede vikker i juni-juli, eller blandinger af vikker, ærter og havre. I mange år såede HCS sølvboghvede i juni til brug i august-september. I 1891 noterer han 2/8, at boghveden nu er tjenlig 5 uger efter såning, »det er meget hurtigt at få en grønfoderafgrøde«. I september havde han ofte gul sennep og turnips. I 1914 har han for første gang lucerne.

Nye redskaber og maskiner

De tekniske nyheder før 1870 – svingplov, små tærskværker, kornrensemaskine – lettede arbejdet og forbedrede dets kvalitet, men sparede ikke meget arbejde. Det skete på bønderbrugene først for alvor med den teknik, som blev taget i brug fra ca. 1890 og fremefter. Udviklingen på Porsager fremgår klarrest af en summarisk oversigt over anskaffelsen af ny teknik. Hvor man er flere sammen, er den anførte pris den samlede pris. Blandt »naboer« er ofte broderen Poul.

	kr.
1872 Ny jernplov hos byens smed	32
1879 Frøsåmaskine (til markfrø) sammen med nabo	50
1880 Jern-ringtromle, med nabo	80
1884 Ny kaste- og blæsemaskine fra byens hjulmand	80
1886 Brådtmaskine (til fremstilling af langhalm), med 2 naboer	20
Halmryster til tærskværket, fra hjulmanden	41
Sæddækkerharve	25
1888 Ny Howardsharve	30
1889 Bredsåmaskine til korn	108
Jernhesterive	56
Ajlepumpe	30
Oliekagebrækker	35
1890 Arbejdsfjedervogn	125
Roeskæremaskine	30
Hjulhakke til roer (til håndkraft)	20
1891 Radrenser til hestekraft, med nabo	45
Damptærskning med lejet privat værk	
1892 Slår græs til hø med lejet slåmaskine	
Damptærskning gennem andelsselskab hvert år herefter	
1893 Mejemaskine (aflægger), med nabo	276
1894 Dobbeltplow (universalplow)	85
1895 Ny tærskemaskine til eget brug	190
1897 Slåmaskine til græs, med to naboer	210
Char a banc (stor »rejsevogn« til heste)	130
1899 Ny amerikansk plov, Oliver	64
Agerslæber nævnt første gang	
1902 Ny mejemaskine, Johnstone, med to naboer	370
1906 Ny mejemaskine, med to naboer	340
1909 Ny dansk plov, Fraugde	
1911 Ny slåmaskine, Osborne, med nabo	220
1912 Mejeselv binder, fra firma HCP.	600
1913 Kultivator (fjedertandharve) nævnt første gang	
1915 Radsåmaskine	390

Den arbejdsbesparende teknik tages for alvor i brug efter 1890. Det store arbejde ved korndyrkningen må nedbringes for at der kan blive mere tid til husdyrholdet og roedyrkingen. Gårdens lille tærskværk havde lettet arbejdet, men ikke sparet megen tid i forhold til tærskning med plejl. Man kunne med 2-3 mand kun tærske en halv snes tønder om dagen, og bag efter var der samme store arbejde med rensning af

kornet som efter plejlen. Med det første damptrukne tærskværk kunne tærskes ca. 100 tdr. om dagen. Grupper på 4–5 gårde hjalp hinanden, således at man kunne samle de nødvendige 12–14 mand foruden fyrbøder og ilægger, som fulgte med værket. Man tærskede hos de 15–16 andelshavere i to runder, om efteråret og efter nytår. Det kostede for HCS 100–150 kr. at få tærsket alt kornet bortset fra rug til langhalm. Senere fik man et værk, som kunne tærskes ca. 150 tdr. om dagen.

Det andet store arbejde ved kornet var høsten med mejered og opbinding med halmbånd. Det var lagt an på, at man kunne samle 10–12 personer – husmænd og andre, som skulle gøre høstdage til gengæld for kørsler m.v. i årets løb. Til selvbinderen kom i 1912, skulle der stadig bruges mange bindere efter aflæggeren. Ud fra normtal og forskellige undersøgelser kan beregnes, at med selvbinder og stort, selvrensende tærskværk var det samlede arbejde pr. tønne korn, incl. jordbehandling m.v., nedbragt til under 1/3 af, hvad det var, da man brugte le og plejl.²⁰

Dræning – og en ny gård

I 1878 blev oplyst, at vandet var afledt ved grøfter, hvor det var nødvendigt. Først i 1902 gik HCS i gang med at rørdre hele marken. Nu var det sikkert et medvirkende motiv, at de åbne grøfter sinkede arbejdet med de nye høstmaskiner. Hver sommer til og med 1907 blev drænet en af de 6 marker. Der findes ingen samlet oversigt over udgifterne, men der ses at være brugt 350–400 kr. om året til gravearbejde og rør, eller ca. 60 kr. pr. tdl. Udgifter til dræning varierede i 1908 fra 40 til 100 kr. pr. tdl.²¹

I løbet af 70'erne og 80'erne blev der flere gange foretaget ændringer og forbedringer af staldene på Porsager, men der skete ingen udvidelse ud over et par fag svinehus. Hvordan fik man plads til det efterhånden mere end fordoblede husdyrhold? Svaret er, at man inddrog de store reserver i form af lader og tærskeloer, som forhen optog mere plads end staldene. Så længe man selv tærskede kornet vinteren igennem, blev mest muligt af høsten sat ind i laderummene. Efter at man i 1891 gik over til at få damptærsket, blev alt det høstede korn sat i stak, da tærskningen jo foregik udendørs. Hø og halm blev efter behov flyttet ind på staldlofterne.

I 1893 lod HCS kostalden flytte fra den østre til den vestre længe, hvor der havde været lade og lo. Her blev plads til 20 køer. I den østre og søndre længe blev gradvis inddraget mere plads til svinehus. Udgifterne til håndværkere og materialer løb aldrig op til mere end 2–300 kr. om året, d.v.s. at den store forøgelse af produktionen blev gennemført med meget små investeringer. Det samme var sikkert tilfældet på de fleste andre gårde.

Når HCS i 1907 besluttede at bygge en helt ny gård, var det sikkert mest begrundet i hensynet til den øgede transport, samt måske ønsket om et nyt stuehus. Med hjemkørsel af 2–300 læs roer og udkørsel af dobbelt så megen staldgødning som før blev det mærkbart, at den gamle gård inde i byen lå akavet for hovedlodden.

Det gik hurtigt. Efter licitation antog HCS i februar 1907 et tilbud på 10,100 kr for bygning af den nye gård, og man gik straks igang med at grave og sætte brønd. I dagbogen gives et levende og detaljeret billede af byggeprocessens forløb året igennem. Til kørsel af mange læs grus fra stranden og 120 læs sten fra klinten ydes som sædvanlig bistand fra andre gårde i Holtug og fra gode venner i Sierslev. 28/4 »var jeg ude at kapre vogne til at køre sten til den nye gård.« 4/5 »kl. 5½ fik jeg telefonbud, at der var udvande (ved stranden) og jeg fik hurtigt 6 vogne derned med rigeligt mandskab, så der blev opkørt 30 læs grus på en god timestid.« 25/5 »havde vi rejsegilde på stuelængen, som varede til 2½ nat med sang, dans og musik«.

Interessant er det at følge nedrivningen af den gamle gård, så snart husdyrene kunne flyttes til de halvfærdige nye stalde, og genbrug af flest mulige materialer i den nye gård – kridtsten, loftsbrædder, brosten og sågar en del af taghalmen. Man kan her fornemme noget af den aktivitet og de problemer, som var forbundet med udflytningen og genopbygningen af så mange gårde efter udskiftningen. Det meste af den gamle stuelænge blev sat i stand og lejet ud.

Den nye gård blev naturligvis grundmuret. Med henblik på kostaldens indretning var HCS sammen med et par håndværkere ovre at se på og måle op i en ny stald i Sierslev hvor grebning, krybber og skillerum mellem køerne var indrettet »efter Hegelunds metode«. Hegelund var en dyrlæge, som i tilknytning til Ladelund landbrugsskole virkede for bedre malkning og staldhygiejne.

Familien og tjenestefolk foran den nye gård ca. 1910.

Hvad kostede det at bygge en ny gård? Ud over tilbudet på 10,100 kr. kom bl.a. kridtsten og tømmer for 11–1200 kr. samt brøndgravning og tækkearbejde m.v., men det hele kom næppe over 12,000 kr. samt gårdens eget arbejde. HCS noterer en nedgang i sine indestående midler på 11,500 kr., som vistnok skal opfattes som hans opgørelse af byggeomkostningerne. Det svarede til blot et års omsætning i driften.

De økonomiske forhold

1898 og 1905 er de sidste år, for hvilke den samlede pengeomsætning på Porsager kan belyses fuldt ud, jævnfør tabel 6. I tabel 5 er desuden anført salgsindtægterne 1914.

Man ser, at den kontante konsolidering eller opsparing – restbeløbet efter at alle årets udgifter er trukket fra salgsindtægterne – i alle de anførte år har ligget på 800–1000 kr. Hertil kommer renter af indestående i pengeinstitutter. De er ikke kendt de første år, men vides i 1905 at have beløbet sig til ca. 1000 kr. Desuden er der sket en gradvis forøgelse af besætningsværdien m.v. Alt i alt er der tegn på en solid økonomi selv i de trykkede tider i 80'erne og 90'erne.

Den samlede opsparing på en enkelt bedrift kan være påvirket af de særlige familieforhold og af gælds- og formueforholdene m.v. Mere oplysende om resultatet af landbruget er det nederst i tabel 6 anførte »dækningsbidrag«, d.v.s. salgsindtægterne minus de direkte driftsudgifter. Dækningsbidraget var i 1898 15–20% større end i 1882–83, skønt salgspriserne var faldet betydeligt. Høstudbyttet var nogenlunde ens. Fremgangen trods prisfaldet er resultatet af øget produktion og produktivitet. Fra 1898 til 1905 steg dækningsbidraget yderligere 30% som følge af højere priser og bedre høstudbytte.

Men hvordan lå den opnåede aflønning af produktionsfaktorerne? For 1905 kan opstilles nedenstående kalkule, hvori indgår visse skøn, som kan diskuteres. Der indgår stadig nyanskaffelser i stedet for afskrivninger, og der er set bort fra besætnings- og beholdningsforskydninger. Formålet er nok så meget at vise sammenhængene, som at komme til et absolut korrekt resultat.²²

Salgsindtægter 1905	9189 kr.
Skønnet forbrug af egne produkter samt »husleje«	<u>900 –</u>
Bruttoindtægt	10089 –
Driftsudgifter incl. afgifter, tiender og faste skatter	5145 kr.
Kostudgift til folkehold, 4½ personer, 70 øre pr. dag	1150 –
Vederlag til brugeren for arbejde og driftsledelse	<u>800 –</u>
Driftsomkostninger i alt	<u>7095 –</u>
Nettoudbytte til forrentning af landbrugskapitalen	2994 –

I 1878 blev ejendommens handelsværdi ansat til 45,000 kr. Salgsprisen på gårde på Sjælland lå endnu i 1905 noget lavere end i 1878.²³ Men da Porsager sikkert var forbedret mere end gennemsnittet, kan man måske stadig regne med en værdi på 45,000 kr. I så fald bliver den opnåede forrentning ca 6½%. Diskontoen svingede i disse år mellem 4 og 6%. En tilsvarende beregning for 1898 fører til en opnået forrentning på ca. 4%. Hvis man for 1905 i stedet for et arbejdsvederlag til brugeren indregner et rentekrav på 5% af hele landbrugskapitalen, fås som

rest en opnået arbejdsfortjeneste for bruger og hustru på ca. 1450 kr.

Som nævnt blev der i 1878 optaget lån i Creditkassen på 20,000 kr med en årlig ydelse på 5%. Dette lån fik HCS i 1887 afløst med et lån i Fakse Sparekasse på 20,000 kr. og med en ydelse på kun 4%. Det vides ikke, hvordan købet af broderens andel af gården i 1896 blev ordnet. Der blev ikke optaget nye lån. Den betydelige opsparing gennem årene bekræftes af, at HCS i 1903 – første gang det oplyses – har indeståender i bank og sparekasse på ca. 20,000 kr. De var i 1907 vokset til godt 30,000, således at HCS efter kontant betaling af den nye gård atter havde indeståender på ca. 20,000, godt og vel svarende til den gamle gæld. Utvivlsomt er formuen atter vokset betydeligt i de gode år frem til 1914.

Ved siden af at være en dygtig praktisk landmand havde HCS utvivlsomt særlig gode anlæg for den økonomiske og handelsmæssige side af landbruget. Men der var sikkert mange andre landmænd, som klarede sig lige så godt i denne periode.

Nogle konklusioner

De omfattende dagbøger og regnskaber fra Porsager tegner et levende og detaljeret billede af de store forandringer, som i perioden 1870–1914 fandt sted på denne og talrige andre danske gårde. De følgende konklusioner har uden tvivl gyldighed for de fleste gårde på denne egn, og måske også for større områder med tilsvarende jordbunds- og afsætningsforhold.

1. Om udviklingen i årtierne før 1870 haves kun få støttepunkter. Mest sandsynligt var der tale om en langsom, jævn vækst lige fra 1830'erne. Kornavlens stod i centrum, men den bedre jorddyrkning skabte større foderressourcer, hvis udnyttelse trak navnlig mælkeproduktionen opad i takt med kornavlens.
2. Trods de høje kornpriser indtil ca. 1880 fastholdt man på denne egn et sædskifte, hvori kornet optog mindre end halvdelen af arealet, og af det høstede korn blev sjældent mere end halvdelen solgt. Bortførslen af næringsstoffer gennem salget af korn m.v. var derfor så ubetydelig, at det billede af rovdrift og udpining af jorden, som ofte er tegnet af perioden ca. 1840–

80, ikke er holdbart. Det var næppe heller gødningsmangel, men snarere ydeevnen af de til rådighed stående kornsorter, som begrænsede fremgangen i kornavlén.

3. De nøjagtige optegnelser fra slutningen af 1870'erne viser, at man på Porsager fik et meget ringe udbytte ud af mælken, ikke blot fordi den opnåede pris for smørret var relativ lav, men navnlig fordi en alt for stor del af mælkens smørfedt blev tilbage i skummetmælken og kun blev udnyttet til en lav foderværdi.

4. Forholdene for smørfremstillingen var næppe bedre på de fleste andre ejendomme. Den øgede viden om de dårlige resultater og om mulighederne for bedre indtjening var sikkert stærkt medvirkende til oprettelsen af andelsmejeriet i Holtug allerede i 1884.

5. Oprettelsen af andelsmejeriet gav stærkt forøgede indtægter fra mælken. Det bidrog – sammen med de faldende priser på korn og især på hvede – til at igangsætte en hastig vækst i husdyrholdet. Der skete i realiteten et niveauskifte, idet den samlede produktion voksede med 30–40% i løbet af blot 3–4 år, hvilket opvejede virkningerne af det generelle prisfald. Derefter øgedes produktionen langsommere, men dog i væsentlig hastigere tempo, end før 1884.

6. Nye omfattende ændringer finder sted fra omkring 1890. Den arbejdskrævende dyrkning af foderroer indføres og udvides hurtigt, der dyrkes mere grønfoder i braksiftet, og der købes stærkt forøgede mængder kraftfoder. For arbejdsmæssigt at klare den øgede intensitet i både markdrift og husdyrhold anskaffes nu høstmaskiner og arrangeres fælles damp-tærskning af kornet.

7. Svineproduktionen får et nyt løft efter tilslutningen til andelslagteri i 1895. Derefter fortsætter frem til 1914 en ligelig vækst i mælke- og svineproduktionen, medens kornsalg et svinder ind.

8. Hvordan fik man finansieret ekspansionen? Trods de »trykkede tider« kunne det på Porsager uden besvær klares over de

årlige driftsindtægter, og der blev endda plads til en betydelig opsparing. De anskaffede maskiner var endnu relativt enkle og billige, og de blev som oftest købt i fællesskab med andre. Hvad bygningsplads angår, var der i de gamle 4-længede gårde betydelige reserver i form af lade- og lorum, som kunne udnyttes, da kornets opbevaring og tærskning ved overgangen til damptærskning blev flyttet uden for. Med beskedne udgifter til håndværkere og materialer blev disse rum omdannet til brugbare stalde.

9. Hvordan skaffede man sig den nødvendige faglige viden? Det giver dagbøgerne et levende billede af. Det skete ad mangfoldige veje. Faglige tidsskrifter, foredrag og de lokale aviser var nogle af dem. Men tillige søgte de yngre landmænd i udstrakt grad råd og direkte praktisk bistand hos hinanden, når noget nyt skulle indføres. Desuden begyndte man så småt, f.eks. med en ny kornsort, og gjorde sine egne iagttagelser og målinger. Og ikke mindst virkede de opløstrende lokale fællesskaber – ikke alene landboforeningen, men også mejeriet og de forskellige avlsforeninger – som virksomme kanaler for spredning af den nye faglige viden, som i stigende omfang blev stillet til rådighed af den fremvoksende forsknings- og forsøgsvirksomhed.

Noter

1. V. Falbe Hansen m.fl.: Danmarks Statistik, 2. bd. 1887, s. 319 og 418–19.
2. K. Bjerke og N. Ussing: Studier over Danmarks Nationalprodukt 1870–1950. 1958, s. 52.
3. Landsbladet nr. 21, 1984, s. 57.
4. S.P. Jensen: Lindencrones landboreformer på Gjorslev gods 1767–71. Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog 1984.
5. O.D. Lütken: Præstø Amt. 1839. Genoptryk 1984, s. 188.
6. S.P. Jensen: Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914. I »Landsbyer på Stevns – før og nu«, hæfte 4, Stevns Museum 1985.
7. 1837–38 Præsteindberetninger over kreaturhold, jordens besætning m.v. Holtug sogn. Rigsarkivet, rtk. 352.184.
8. Taksationsforretninger 1870–98. Stevns-Fakse herreders arkiv. Landsarkivet for Sjælland.
9. Lister over kreaturholdet og arealbenyttelsen 1861–81, Holtug sogn. Rigsarkivet.

10. Om Lars Mathiesen og H.C. Frederiksen, se Dansk Biografisk Leksikon, 2. og 3. udg.
11. Sofie Pedersens erindringer fra sin barndom på en gård i Holtug, nedskrevet ca. 1920. Stevns lokalhistoriske arkiv.
12. I kornarternes kerne findes 0,3–0,4% fosfor (P), og i slagtedyr (levende vægt) regnes med 0,7–0,8% P. Fra Porsager solgtes i 1870'erne 2–3000 kg slagtedyr årl.
13. A. Svendsen: Kvægavl og Kvægopdræt. 3. udg., 1902, s. 149–50
14. Claus Bjørn (red.): Dansk Mejeribrug 1882–2000. 1982, s. 54.
15. Nordstevns Andelsmejeri 1884–1909. Mælkeritidende 1909, s. 991.
16. Bemærkninger om priserne på landbrugsvarer i den omhandlede periode støtter sig fortrinsvis til de prisserier, som findes i Einar Jensen: Danish Agriculture, 1937, 373–82.
17. De sammensluttede sjællandske Kontrolforeningers regnskaber 1899–1907.
18. J.M. Friis: Kvægbrugets udvikling i Præstø Amt i årene 1886–97. 1898. s. 53.
19. Se f.eks. Erhard Frederiksen i Landmandsbogen, 1. bd., 1895, s. 242. og Chr. Christensen i »Gødningslæren og Sædskiftet«, 10. udg., 1910, s. 118.
20. Om arbejdsnormer se bl.a. under Arbejdsberegning i E. Møller-Holst (red.): Landbrugets Ordbog, 1877, og under Arbejdsydelse i Th. Madsen-Mygdal (red.): Landbrugets Ordbog, 1909, samt Det landøkonomiske Driftsbureau: Arbejdsforbruget i dansk Landbrug. Periodiske beretninger 11, 1928.
21. Se »Dræning« i Landbrugets Ordbog, 1909.
22. En værdi af forbrug af egne produkter på ca. 700 kr. og en kostdagspris på 70 øre støtter sig til HCS's egne optegnelser for 1903 og stemmer godt med de tal, som kan udledes af Danmarks Statistik: Danske Husholdningsregnskaber 1909, 3. afd.: Husmænd og gårdmænd. 1914. Et vederlag til bruger og hustru for arbejde og driftsledelse på 800 kr. kan jævnføres med en årsløn til faste landbrugsarbejdere på egen kost på 5–600 kr.
23. Danmarks Statistik: Landbrugsforhold i Danmark siden midten af det 19. årh., 1911, s. 150.

Store Restrup, en gennemorganiseret husmandskoloni ca. 1912–1932

– dens lokale og samfundsmæssige forudsætninger

Af *Anette Stoffersen*

Husmandsbevægelsen opstod omkring 1900 som et oprør og en reaktion på de gennem det 19. årh. totalt ændrede socio-økonomiske strukturer. Landboreformerne havde ikke givet lige muligheder og resultater for bondestanden. Det blev de nye selvejerbønder, som vandt frem økonomisk, politisk og kulturelt og dermed også socialt på bekostning af husmandsklassen. For denne blev landboreformerne starten på de senere så usigtsløse tilstande. Husmændene og landarbejderne blev afløserne af det efterhånden ophævede gårdmandshoveri, og fra midten af det 19. århundrede begyndte en splittelse af den samlede bondestand. Husmandsklassens numeriske størrelse voksede og omfattede i 1880'erne ⅓ af landbobefolkningen. De manglende erhvervsmuligheder betød, at fattigdommen steg i denne gruppe. Staten tog mod slutningen af århundredet de store sociale problemer på landet op til overvejelse. Et af resultaterne blev Statshusmandsloven 1899, som imidlertid blev en skuffelse for husmandsklassen.

Med denne lov nåede den sociale afstand og interessemod-sætningerne mellem det større og det mindre landbrug efterhånden til en kulmination. Skuffelsen over Statshusmandsloven var med til at gøre den begyndende husmandsbevægelse politisk, idet jordfordelingskravene blev et centralt punkt i bevægelsen. Den specielle danske agrarstruktur betød imidler-

Anette Stoffersen, f. 1954, cand. mag. Pædagogikum Skanderborg Amtsgymnasium efteråret 1984. Vikariater samme steds foråret 1985. Har skrevet artiklen: »Befolkningsvæksten« i »1800-tallet«. Kulturhistorisk Magasin fra Strandbergs Forlag. Nr. 2. August 1982. 3. årg.

Hovedbygningen til godset Store Restrup er et trefløjet anlæg opført i 1723 for greve Christian Levetzow. Der blev foretaget flere ombygninger i løbet af 1700-tallet. Hovedbygningen blev sammen med godsets jorder købt af »Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt« i 1912. Fra 1914 blev hovedbygningen ramme om en folkehøjskole, som i 1918 blev omdannet til »Store Restrup Husmandsskole.«

tid, at husmændene, trods modsætningerne til det større landbrug, ikke opstillede et alternativ til det etablerede samfund. Husmandsbevægelsen blev ikke en kontrabevægelse på linie med arbejderbevægelsen. De mange mellemstore landbrug betød, at husmandsklassen trods alt ikke havde svært ved at identificere sig med gårdmændene. Husmændene ønskede selv at få jord og blive »gårdmænd«, blot i mindre målestok.

Dette og de specielle socio-økonomiske forhold i den nordjyske region gav husmandsbevægelsen en eksplosiv start i Aalborg Amt sammenlignet med det øvrige land.

Den socioøkonomiske udvikling i den nordjyske region i sidste halvdel af 19. og første fjerdedel af 20. århundrede

Store Restrup ligger i den tidligere Sønderholm-Frejlev Kommune ca. 12 km. syd-vest for Aalborg ved Aalborg-Nibe-landevejen. Det ligger administrativt i det gamle Aalborg Amt, men kan socio-økonomisk mere rimeligt placeres i en nordjysk re-

gion bestående af det gamle Hjørring og den nordlige halvdel af det gamle Aalborg Amt. I forhold til den øvrige agrare og urbane udvikling i Danmark var den nørrejske region – bortset fra stor-Aalborg – et randområde.

Landbrugsmæssigt, både vedrørende udskiftning, udflytning og overgangen til specialiseret animalsk produktion, lå udviklingen i regionen 20–30 år bagefter det øvrige lands. I »Beskrivelsen over Agerdyrkingen i Nørrejylland« fastslår allerede G. Begtrup, at strukturen i Hjørring og Aalborg Amter var bagefter. Urbaniseringsgraden var lav, og bortflytningen fra landdistrikterne slog først igennem en menneskealder senere end andre steder. Religiøst og folkeligt slog vækkelsesbevægelserne også senere og anderledes igennem. Udviklingen af mere moderne tendenser i handel og transport samt industri – bortset fra Aalborg – var endnu længere tid om at slå igennem.¹ Da forandringerne 20–30 år senere slog igennem i regionen, skete det med større kraft, hurtigere og med mere dybtgående konsekvenser end andre steder. Regionen kunne følge veje og normer, der allerede var skabt præcedens for i store dele af det øvrige land.

Husmandsorganisationen i Aalborg Amt

Husmandsbevægelsen udviklede sig ikke jævnt over hele landet, og i Aalborg Amt gik foreningsdannelsen forholdsvis hurtigere end på landsplan.

Udviklingen i antallet af foreninger og medlemmer var generelt eksplosiv i perioden 1904–10, men især i Aalborg Amt, hvor medlemstallet blev ca. 30-doblet og foreningstallet 23

Forenings- og medlemstal:	hele landet		Aalborg Amt ²	
	foreninger	medl.	foreninger	medl.
1902:	120	6.000	–	–
1904:	140	9.000	3	105
1906:	225	15.800	–	–
1908:	550	29.700	–	2206
1910:	730	39.000	69	2302
1915:	887	53.600	–	4079
(1940)			95	6149

gange større. Udviklingen på landsplan var ca. en 4-dobling af medlemmerne, mens foreningstallet blev 5 gange større. Men ikke blot organisationshastigheden også organisationsgraden blev et resultat af specielle forhold og omstændigheder i den nordjyske region – omend modellen for organiseringen til dels blev en kopi af, hvordan arbejdet blev grebet an i de øvrige landsdele.

Bag dette stod en gruppe folk med baggrund i en bevidst og »radikal« egn. I Østhimmerland havde der hverken været indremissionsk eller grundtvigsk vækkelse. De østhimmerlandske folkehøjskoler havde ikke rod i vækkelsesbevægelser, men var influeret af de bjørnbakske skoleideer med hovedvægten på det oplysende og kundskabsmeddelende. Dette gjaldt såvel Thomas Bjørnbaks højskole i Fjellerad som højskolerne i Bælum og Skelund. Under mottoet »Aand er Magt« ville Bjørnbakkerne gennem oplysning, teoretiske og praktiske kundskaber, udjævne kløften mellem samfundsklasserne.³ Disse ideer lå ikke fjernt fra husmændenes behov og blev fra omkring 1900 en væsentlig del af husmandsbevægelsens program. Dette tog sigte på social-politiske mål, men var nok så meget fagligt og praktisk orienteret.

Initiativtagerne og flere af de tidligst og mest aktive i dette organiseringsarbejde kom da også fra Østhimmerland og havde været på de bjørnbakske højskoler – nogle endda flere gange. De var aktive i de mange husmandsforeninger og kredsforeninger og fra 1914 i den større enhed »Aalborg Amts Sammensluttede Husmandsforeninger«, der udgav sit eget blad »Medlemsbladet for de sammensluttede Husmandsforeninger i Aalborg Amt«. Samtidig oprettede de »Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt«, der bl.a. købte og udstykkede Store Restrup gods til husmandsbrug. Efter udstykningen tog de samme folk initiativ til i hovedbygningen at oprette en højskole, som senere blev omdannet til en husmandsskole.⁴

Først efter udstykningen og højskolens oprettelse tog de nye husmænd over og startede andelsforetagender, politiske og faglige foreninger og sammenslutninger, samtidig med at nogle dannede en lille frimenighedskreds og oprettede en fri-skole. Således udvikledes udstykningen efterhånden til den gennemorganiserede husmandskoloni, som er emnet for denne undersøgelse.

Udstykningsbevægelsen i Aalborg Amt

Husmandsbevægelsen udviklede sig bl.a. som en reaktion imod Statshusmandsloven. Denne lov førte ikke som håbet og forventet til oprettelsen af selvstændige husmandsbrug. Husmandsorganisationen søgte derfor at gøre sin indflydelse gældende ved lovens revision i 1904 og 1909, men uden at det gav et for husmandsbevægelsen tilfredsstillende resultat. Lånegrænsen og det samlede udlån blev ligesom området for låneberettigede hver gang forhøjet og udvidet, men det ændrede ikke ved den grundlæggende mangel på vilje til at sikre oprettelsen af selvstændige husmandsbrug. Der var derfor god grund til, at husmandsbevægelsen sideløbende varetog det i 1904 påbegyndte udstykningsarbejde.

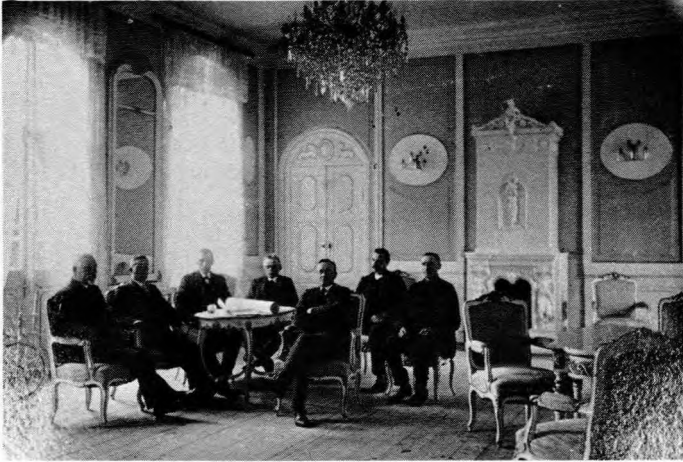
»Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt« stiftedes 27. marts 1909 som resultat af den opfordring, den jyske samvirksomhed udsendte til »februarmøderne« i 1909 om at danne »virksomme udstykningsforeninger i hver amt for derigennem at få jordfordelingen ordnet netop i den ånd, som husmændene kræver det.«⁵

Da foreningen var blevet stiftet, tog bestyrelsen fat på arbejdet med at opkøbe gårde til udstykning. Inden købet af Store Restrup i 1912 havde foreningen oprettet henholdsvis 5, 4, 4, 27, 12 og 28 husmandsbrug med et gennemsnitligt jordtilliggende på hhv. 12, 7, 16, 20, 12 og 19 tdr. land.⁶

Købet og udstykningen af Store Restrup

Da udstykningsforeningens bestyrelse i september 1912 købte Store Restrup af godsejer Weidemann for 400.000 kr., blev en senere sagnomspunden handel afsluttet.

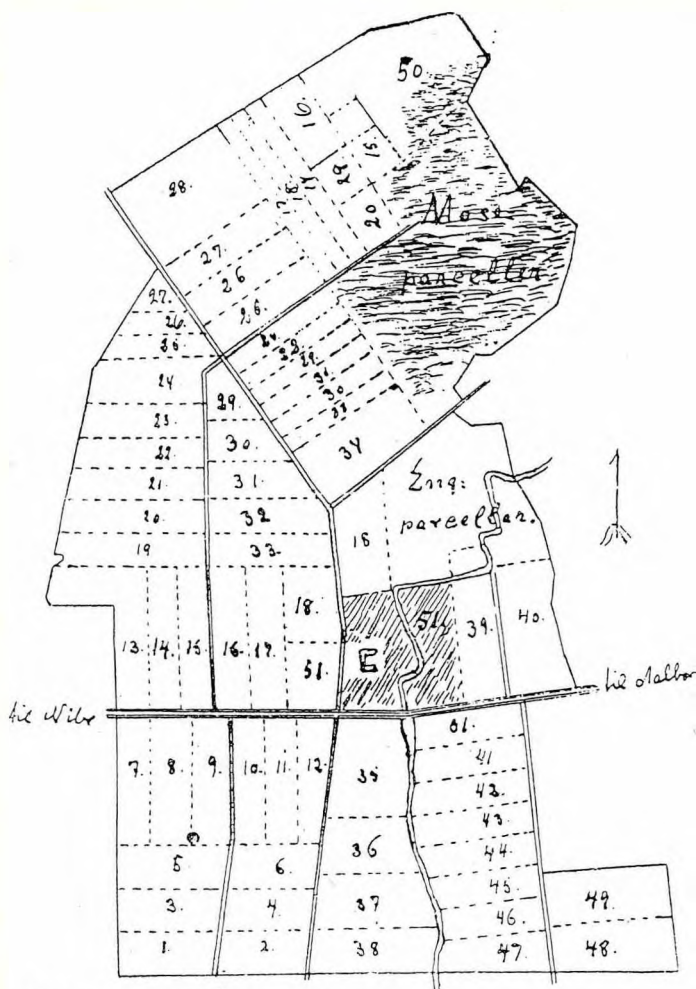
Købet omfattede både hovedbygningen og jorden. Ligesom ved de øvrige udstykninger, foreningen foretog, blev der nedsat et *administrationsudvalg*, bestående af tre medlemmer af udstykningsforeningens bestyrelse. Dette udvalg skulle administrere hele udstykningen, d.v.s. udparcelleringen og bebyggelsen af lodderne og alt dertil hørende. Til at tage sig af godsets daglige drift, indtil alt var realiseret og udstykningen foretaget, ansattes som normalt i foreningens arbejdspraksis en *bestyrer* og i dette tilfælde også en *forvalter*. Efter købet holdt

Udstykningsforeningens bestyrelse lod sig efter handelens afslutning sejrssikkert fotografere i Riddersalens rokokomøbler, som handelen var ved at strande på. Begge parter ville have møblerne, og først da godsejeren gav sig, og husmændene fik møblerne for 15 tdr. havre, kunne slutsedlen underskrives. At husmændene følte dette og ikke mindst hele handelen som en stor sejr og en triumf for husmandsbevægelsen, ses tydeligt på billedet. »De ny godsejeres« attituder afspejler den iver og stolthed, hvormed husmandsbevægelsen gik til kamp mod godsejerklassens undertrykkelse og fornedrelse af husmands- og landarbejderklassen.

udstykningsforeningen flere gange auktion over godsets besætning, maskiner og afgrøder.

Udstykningen faldt i to etaper, idet man i første omgang ingen bestemte planer havde for hovedbygningen. Derfor blev det besluttet at holde ca. 550 tdr. land udenfor udstykningsplanerne, da hovedbygningen sandsynligvis ville være vanskelig at sælge uden eller med kun meget lidt jord. Først da man i 1913 besluttede at sælge hovedbygningen til en højskole, blev udstykningen af de sidste 550 tdr. land planlagt.⁷ Resultatet af udstykningen blev 50 husmandsbrug, som adskilte sig væsentligt fra de statshusmandsbrug, der blev udstykket efter 1899, 1904 og 1909 lovene. Gennemsnitstilligendet var efter 1899-loven 5,37 tdr. land, efter revisionen i

Kort over det udstykkede St. Restrup.⁸

Første etape af udstykningen skete på den vestlige del af jordene og omfattede 33 brug – numrene 1 – 33 på kortet. Ved anden etape blev der udstykket 17 brug – numrene 34–50. Højskolen, som har nr. 51, omfattede foruden hovedbygningen 41 tdr. land park, 34 tdr. land agerjord, 8 tdr. land mose og 225 tdr. land skov, som dog hurtigt solgtes fra. Alle parceller fik eng- og moselodder og brugene blev ved anden etape af en størrelse, der væsentligt svarede til første udstyknings parceller.

1904 6,7 tdr. land og efter den anden revision 7,6 tdr. land. På Store Restrup blev gennemsnittet ca. 20 tdr. land. Et enkelt brug var på kun 9 tdr. land, det største var på ca. 35 tdr. land; men de fleste lå på mellem 15 og 25 tdr. land.⁹

Økonomien i udstykningen og dermed starten for de nye husmænd blev god, men dette skyldtes ikke staten og kun i ringe grad Statslånefonden. Udstykningsforeningen lånte pengene til købet i Diskontobanken i Aalborg. Brugene blev finansieret ved lån i Viborg Kreditforening – og ikke i Husmandskreditforeningen på grund af deres størrelse – og ved 2. prioriteringslån i Statslånefonden.¹⁰

Hvert brug kostede ca. 12.000 kr. De to finansieringsmuligheder, kreditforeningslånet og 2. prioriteringslånet i Statslånefonden dækkede ca. 10.350 kr.

Der manglede derved ca. $12.000 \text{ kr.} \div 10.350 \text{ kr.} = \text{ca. } \dots 1.650 \text{ kr.}$
 + kurstab ved kreditforeningslånet ca. 750 kr.
 + besætning og redskaber ca. 1.500 kr.

3.900 kr.¹¹

Dette ville betyde, at husmanden skulle eje ca. 4.000 kr. for at kunne komme i besiddelse af et brug på Store Restrup, hvilket var helt urealistisk. Når det imidlertid blev muligt for parcellisterne at erhverve de store brug uden at stille med en stor egenkapital, skyldtes det den bonus på 32% af udstykningens overskud, der blev udbetalt til de nye husmænd.

Den sjællandske samvirksomheds udstykningsforening udbetalte ikke bonus, idet overskuddene fra de enkelte udstykninger blev opsamlet i et reservefond til understøttelse af foreningens forskellige aktiviteter. Overskuddene blev imidlertid ikke så store som i de jyske udstykningsforeninger, da den sjællandske forening fra starten solgte billigst muligt. De jyske udstykningsforeninger tilbød derimod parcellisterne jorden til markedspris plus dækning af påløbne omkostninger. Af denne pris skulle $\frac{1}{10}$ af overskuddet gå til udstykningsforeningens reservefond, mens resten blev udbetalt i bonus til hver enkelt parcellist i de respektive udstykninger. De afsluttede hvert udstykningsregnskab for sig i modsætning til landsdelsforeningerne – eksempelvis den sjællandske.¹²

Det synes umiddelbart en omvej ikke at sælge billigst muligt fra starten, men først at tage dagens jordpris på egnen for siden at udbetale en stor bonus. Det gav imidlertid store fordele ved prioriteringen, idet de lån, som skulle optages, blev ydet på baggrund af brugspriser, som var forholdsmæssigt høje. Herved blev lånene relativt større end lånemulighederne gav basis for.

Udover at brugene blev gunstigt finansieret, blev de også gunstigt projekteret – bl.a. var udstykningsforeningen også med i byggeriet, som derved blev billigere, end hvis de enkelte havde skullet bygge hver især. Dertil kom, at de nye husmænd overtog brugene tilsået, at de ikke skulle betale skatter og afgifter det første år, ligesom de ikke skulle betale papiromkostninger i forbindelse med handelen. De fik andel i et vandværk til 30.000 kr., som udstykningsforeningen anlagde. Dette sparede de enkelte parcellister for at bekoste private borer, hvilket gjorde økonomien omkring det enkelte brug yderligere fordelagtig.¹³

Det var således på baggrund af Aalborg Amts Udstykningsforenings gode handel, dens velorganiserede arbejdsform og specielt gode finansieringsform samt en række andre gunstige faktorer, at det blev muligt at få store brug på fordelagtige vilkår. Altså ikke gennem gunstige låne- og prioriteringsmuligheder ydet af staten – omend Statslaanefondens udlån af 2. prioriteringslån i afhændede parceller blev brugt. Til sammenligning kan det oplyses, at Statshusmandsloven ved revisionen i 1909 gav mulighed for at låne 6.500 kr. (undtagelsesvis 8.000 kr.) og i 1914 blev lånegrænsen 8.000 kr. (undtagelsesvis 10.000 kr.). Utilstrækkeligheden i statens låne- og prioriteringsmuligheder i et udstykningsarbejde som det på Store Restrup fremgår således tydeligt.¹⁴

Der blev ikke oprettet statshusmandsbrug på Store Restrup, men det betyder ikke, at foreningen ikke ved andre udstykninger benyttede sig af Statshusmandsloven. I forbindelse med netop denne udstykning vedtog bestyrelsen dog på forhånd, at den nødig ville oprette statshusmandsbrug, når der ville blive mulighed for, at folk med små midler kunne komme i besiddelse af så stor en jordlod, at der ville blive arbejde nok i hjemmet.¹⁵

Udstykningen behæftedes med betingelser og klausuler. Flere ting peger i retning af, at Udstykningsforeningen helt fra starten arbejdede på at gøre netop denne udstykning til noget specielt. Det hænger sammen med flere ting. Størrelsen af udstykningen har selvfølgelig i sig selv været med til at øge den store omhyggelighed, som prægede dette udstykningsarbejde. Beslutningen om ikke at oprette statshusmandsbrug er allerede nævnt. Dertil kom en række klausuler og betingelser, som foreningen vedtog skulle opfyldes af de kommende parcellister på Store Restrup, hvilket ikke skete i forbindelse med nogen af de andre udstykninger, foreningen foretog.

Der blev opstillet en prioriteret liste over, hvem der kunne komme i betragtning til jordkøb ved udstykningen. Fortrinsret havde 1) medlemmer af udstykningsforeningen og deres børn, 2) børn af husmandsforældre, som arbejdede ved landbruget og som ikke havde haft jord før. Interesserede skulle indgive skriftlig begæring med oplysning om, hvorvidt de opfyldte disse krav, og hvor meget jord de ønskede. Trods dette blev ansøgerantallet 270, hvoraf de 40 var medlemmer af udstykningsforeningen. Derudover vedtog bestyrelsen en klausul i købekontrakten, som pålagde køberne kravet om tilbagebetaling af indtil 20% af købesummen for jord ved et eventuelt salg inden 5 år. Hertil kom en klausul om, at parcellisterne ikke kunne få udbetalt mere end 65% i bonus. Resten skulle gå i udstykningsforeningens kasse.¹⁶

Det var således først og fremmest foreningens egne medlemmer, folk med rod i husmandsbevægelsen og folk, der kendte noget til landbrug i forvejen, som kom i betragtning ved udstykningen. Men det skulle samtidig være unge folk, som endnu ikke havde haft jord; det skulle ikke være flakkere og spekulanter. Med 20%-reglen ville foreningen yderligere søge at undgå, at udstykningen blev offer for spekulation og Store Restrup en gennemgangslejr.

Dette sidste lykkedes imidlertid ikke. Der blev nok tale om økonomisk stabilitet, men mange solgte meget hurtigt igen, og i 1932 var der kun 21 af de oprindelige 50 husmandsfamilier tilbage. I 1940 var antallet nede på 17. Mange brug havde endda skiftet ejer flere gange. At spekulanter var på færde, viste sig allerede under udstykningen, hvor 20%-reglen fik flere til at trække sig med det samme; men dermed var kontinuiteten altså alligevel ikke sikret. Det er svært at forklare, hvorfor

så mange hurtigt flyttede. Man har tidligere henvist til uegnethed til at drive landbrug og mangel på slægts- og hjemstavnsfølelse. At trænge bagom det sidste ville imidlertid kræve en større og helt anden type undersøgelse end den her foretagne. En økonomisk begrundelse synes det ikke at være rimeligt at give. Men for mange, som allerede havde prøvet at være byarbejdere, var det måske alligevel ikke sagen at vende tilbage til jorden?¹⁷

Vurdering

Trangen til at vise, hvad husmændene ville og kunne, og den omhu projektet helt fra starten var omgærdet med, var måske også til dels fremprovokeret af den opmærksomhed købet straks blev mødt med. I visse kredse eksisterede en foragt for dette »herregårdsslagteri«. På egnen vakte salget skepsis, idet man mente, at i stedet for een god skatteyder ville man få en stor flok fattiglemmer til byrde for sognet – en mistro, husmændene dog hurtigt fik manet i jorden.¹⁸

Udstykningsforeningen i Aalborg Amt var med til at øge selvbevidstheden hos husmændene, hvilket bl.a. kom frem i forbindelse med oprettelsen af højskolen i hovedbygningen på Store Restrup.

»A.S. De Nordjyske Husmænds Højskole paa Store Restrup« / »Store Restrup Husmandsskole«

Det var Aalborg Amts Udstykningsforening, der i 1913 tog initiativet til at oprette højskolen efter først at have afholdt et debatmøde om sagen. Ideen var, at skolen skulle rejses på baggrund af en aktietegning blandt husmændene i de fem nordjyske amter – Hjørring, Aalborg, Randers, Thisted og Viborg. Hvis hver husmand i disse amter tegnede sig for en aktie à 10 kr., ville startkapitalen kunne blive 100.000 kr. Samtidig med at aktietegningen skulle fungere som en slags temperaturmåling på sagen, skulle den sikre skolens overlevelse, ved at flest muligt blev ejere og dermed sandsynligvis agitatorer for skolen. Skolens økonomiske grundlag skulle sikres, men det skulle være med baggrund i husmændenes egne rækker; man ville ikke tegne aktier blandt andre organisationer.¹⁹

Aktietegningen gav imidlertid ikke et resultat, som talte til fordel for sagen, idet kun husmændene i Aalborg Amt og interesserede enkeltpersoner tegnede aktier. Til gengæld besluttede husmændene på Store Restrup at tegne aktier for 10.000 kr. af deres bonus fra udstykningen. På denne baggrund besluttede udstykningsforeningens generalforsamling at gøre det samme. Da mindstekravet til den aktietegnede startkapital på 50.000 kr. var nået, blev der trods den manglende opbakning i forhold til de oprindelige planer udarbejdet vedtægter og indkaldt til stiftende generalforsamling. Den 8. august 1914 blev aktieselskabet »A.S. De nordjyske Husmænds Højskole paa Store Restrup« stiftet.²⁰

Modstand, råd om forsigtighed og alt andet end opmuntrende bemærkninger mødte initiativtagerne også på anden måde. Fra de jyske og sjællandske samvirksomheders organer »Husmandshjemmet« og »Husmanden« og fra en dermed sammenhørende avisdebat i »Aalborg Venstreblad« lød der generelt advarsler imod at realisere ideen. Den kraftigste advarsel kom dog fra fællesformanden for »De samvirkende jyske Husmandsforeninger« og landsorganisationen »De samvirkende Husmandsforeninger«, Jørgen Nielsen, som udtalte, at så fremt planerne havde noget på sig, så burde de for deres egen og for husmandsbevægelsens egen skyld hurtigst muligt dropes. De tre allerede eksisterende husmandsskoler – »Kærehave«, »Borris« og »Fyns Stifts Husmandsskole« – var efter hans mening tilstrækkelige, og en ny skole ville »for tiden« ikke have nogen mission blandt husmændene.²¹

Disse udtalelser vakte megen harme hos de nordjyske initiativtagere, som beskyldte Jørgen Nielsen for at optræde despotisk og formynderisk. Denne modstand, som startede allerede før debatmødet om sagen, slog imidlertid ikke de nordjyske husmænd ud. Tværtimod udnyttede de – d.v.s. udstykningsforeningens formand Jens Jensen – Jørgen Niensens udtalelser agitatorisk og demagogisk, idet han spurgte forsamlingen på debatmødet: »Er han da den, der skal stadfæste Værket? . . . er vi jyske Husmænd ikke frie Mænd?«. Denne tendens til selvstændighed og bevidsthed om egen styrke i den nordjyske del af bevægelsen kom også til udtryk i forbindelse med den planlagte aktietegning, hvor Jens Jensen bl.a. udtalte. »Men vil de andre ikke være med, kan vi så herligt løfte Opgaven alene her i Aalborg Amt.«²²

Baggrunden for selv at ville og modstanden mod for megen centralisme hang sandsynligvis sammen med husmandsbevægelsens organisationsstruktur. Den sjællandske del af bevægelsen var meget centralt styret sammenlignet med den jyske, hvor amterne i såvel det faglige som det social-politiske arbejde var meget selvstændige. Amtssammenslutningerne, de amtsvis organiserede udstykningsforeninger o.s.v. gjorde det hele mere lokalt end i de landsdelsorganiserede enheder, men måske også mindre professionelt – i hvert fald i starten. Men denne lokalfølelse var sandsynligvis med til at øge interessen for og aktiviteten i bevægelsen.

Hvorfor oprette en højskole?

Når husmandslederne og husmændene med dem overhovedet ville oprette deres egen højskole, var det selvfølgelig ikke bare af prestigemæssige grunde eller for at sætte »kronen på værket«, som Jens Jensen bl.a. også udtrykte det.

Ideen var, at husmændene skulle have en højskole, hvor de kunne holde møder og faglige kurser, et samlingssted for hele bevægelsen. Samtidig var formålet at få flere husmandsbørn på højskole. I forhold til gårdmandsbørn var det få husmandsbørn, som kom på højskole. Landbrugsskolernes fagundervisning passede kun dårligt til det lille landbrugs behov for faglig dygtiggørelse. Husmandsbørnene havde ikke råd til at komme både på folkehøjskole og landbrugsskole. Husmandsskolerne ønskede derfor at forene de to højskoletyper.²³

På denne baggrund kan det synes mærkeligt, at disse husmænd oprettede en folkehøjskole. Når det imidlertid i første omgang blev en folkehøjskole og først senere en husmandsskole, hang det sammen med flere ting.

Folkehøjskolen oprettes

Hvilken slags højskole, der skulle oprettes, vakte som omtalt også bred debat og diskussion. Der var fortalere for alle skoletyper: folkehøjskolen, husmandsskolen, landbrugsskolen og havebrugsskolen. Hverken initiativtagerne i udstykningsforeningen eller medlemmerne af det udvalg, som skulle arbejde for skolens oprettelse, var entydigt afklaret eller enige om, hvad målet for deres arbejde skulle være. Ønskerne gik mest i

retning af en skole, som ikke var ren fagskole, men som gav undervisning i højskolefagene og var orienteret mod samtiden og samfundet.

Det eneste, som stod fast, var, at man ønskede at oprette en højskole, og at den ikke skulle kaldes en husmandsskole. Det var imidlertid ikke husmandsskolens indhold, men dens navn, man var imod. Meget betegnende var der en tendens til, at skoletypen blev diskuteret mere som et navneproblem end som et indholdsproblem. På den stiftende generalforsamling havde skolens navn, således som det eneste punkt skabt debat. I nordjyske øren synes ordet husmandsskole at have vakt så degraderende associationer, at det for enhver pris skulle undgås. En husmandsskole gav indtryk af noget middelmådigt og ned-sættende, rent socialt, som passede meget dårligt til det venstredominerede område og til mentaliteten hos flere af de folk, som var med i beslutningsprocesserne. Det bekræftes af K. Balle, som blev forstander på Store Restrup ved højskolens overgang til husmandsskole i 1918. I forbindelse med sin til-trædelse skriver K. Balle senere:

»Vi (Balle og bestyrelsen for højskolen) fastholdt dog Husmandsskolenavnet, da vi syntes, at det vilde være noget af en Faneflugt at forlade Navnet, når vi dog beholdt skolefor-men. . .« Og videre: »Navnet Husmandsskole skadede øko-nomisk i de første mange Aar.«

»I befolkningen i Nordjylland var der ret stærk modvilje mod skolens overgang til husmandsskole. Nogle var mod-standere af at have fagundervisning sammen med højsko-lefag, andre, og det var de fleste, kunne ikke lide navnet. Det var ikke nær så fint som højskole.«

»Når købmændene i Aalborg skulle skrive mig en regning, kviede de sig ved navnet, enten skyndte de sig at skrive høj-skole, eller lidt forlegne spurgte de: Hvad er det nu for en skole, De er forstander for?«²⁴

Mange frygtede, at det ville sætte klasseskel at kalde skolen en husmandsskole. Forholdet til det større landbrug og den ud-præget venstrevælgende landbefolkning har således spillet ind, trods husmandsbevægelsens styrke i amtet. De hverken ville eller havde råd til at udelukke potentiel støtte og elevtil-gang fra alle klasser. Når ikke engang husmandslederne »turde« bruge navnet ved skolens oprettelse, hang dette sam-

men med flere ting. De kendte netop det lokale sindelag og mentaliteten hos flertallet af husmændene, som havde svært ved at tilslutte sig klassestandpunktet i bevægelsen. Mange af de nordjyske husmænd var venstrehusmænd, som flertallet i amtet. Derfor måtte der tages hensyn til, hvad der var muligt ved oprettelsen ud fra lokale hensyn.

Det har sikkert også haft betydning, at husmandsskolen på dette tidspunkt endnu ikke havde fundet sin endelige og karakteristiske form. Den var endnu ikke blevet en integreret del af husmandsbevægelsen. Sidst, men ikke mindst, den fremtidige forstander J. N. Brande, som udstykningsforeningens formand havde kontaktet allerede før det første møde, ville kun acceptere på den betingelse, at skolen blev en folkehøjskole.²⁵

Linien på Store Restrup Folkehøjskole

Med valget af J. N. Brande til forstander og dennes ansættelse af K. Ravnholt som højskolelærer fik de nordjyske husmænd en højskole, hvis linie var stik modsat husmandsskolens.

Husmandsskolens ide var, som omtalt, at forene folkehøjskolen og landbrugsskolen. Den var fagligt og praktisk orienteret. De almindelige højskolefag blev ikke opgivet, men den nærmeste fortid og samtiden fik en vigtigere plads end på folkehøjskolen.

Linien på Store Restrup højskole blev den nye inderliggjorte grundtvigianisme, der i modsætning til Grundtvig selv glemte den folkelige dimension. Både J. N. Brande og K. Ravnholt er typiske for denne åndelige højskole og denne retnings distancering fra det faglige, praktiske og kundskabsmeddelende til fordel for en idealistisk beskæftigelse med tingene. Det primære var for dem at vække livet og den enkeltes vækst. At deres skolesyn var stik modsat husmandsskolens hele ide og praksis, ses bl.a. af J. N. Brandes udtalelser om højskolens opgave før sin tiltrædelse:

»Den vil søge at holde sig klart, at *Hovedformålet er at vække Ungdommen og sætte den i Gang – lære den, at det gælder ikke blot om at blive dygtig i det praktiske Liv, men at der er Værdier, som ligger over det materielle, og ved hvis Tilægnelse Livet først naar sin fulde Rigdom og Skønhed.*«

Senere skrev han: »Højskolens Opgave er nemlig en ganske anden end f.eks. Landbrugsskolens eller en anden Fagskoles Opgave. . . Højskolen giver vel Kundskaber; men de er for den langt mere Midlet end Målet, og den kan efter hele sin Natur ikke inlade sig på at give nogen særlig Fagundervisning. . . Jeg tror, det vil være et ubodeligt Tab, om Højskolen i det hele vrages, eller om den selv underskriver sin Dødsdom ved at blive Fagskole.«²⁶

Helt på samme linie skrev K. Ravnholt om højskolens opgave bl.a.:

»Den er ingen Fagskole« og »den er ingen Kundskabskole. . . Det er ikke det materielle, det, der kan måles i Penge, den tager Sigte paa. Kortest udtrykt er Højskolens Opgave: Menneskets Vækst efter Menneskelivets Bestemmelse.«²⁷

Med disse syn på højskolens opgave kan det knap undre, at den fagundervisning, der var lagt op til i vedtægternes § 2, ikke blev til noget, mens Brande var forstander. Dette var en stor skuffelse for dem, der havde været med til at oprette højskolen.

Linien ændres og husmandsskolen oprettes

Forstanderskiftet efter J. N. Brandes død i december 1917 gav anledning til en længere debat og vurdering af skolen. Efter nogle års skolevirksomhed var det blevet klart for mange, at Brandes linie kun dårligt svarede til det, man fra starten havde villet. Pludselig syntes aktionærer, bestyrelse og de lokale husmænd meget målrettede og bevidste om, hvordan skolen burde være. Der kom flere meningstilkendegivelser om, at skolens linie skulle ændres. »Der skulle lægges en Plan for Skolens Drift særlig saaledes, at der blev afholdt korte Kursus, for at Skolen kunne blive, hvad den skulle være, Husmændenes Skole, dog saaledes at Højskoleafdelingen bibeholdtes.« D.v.s. en undervisning svarende til husmandsskolens princip.²⁸

Efter forslag fra flere aktionærer og parcellister på Store Restrup og efter opfordring fra flere hundrede husmænd i amtet blev den erfarne husmandsskolelærer K. Balle, »Kærehave«, valgt til forstander. K. Balle tog imod opfordringen på den be-

tingelse, at skolen blev ændret til en husmandsskole såvel af navn som af gavn. Bestyrelsen og K. Balle blev hurtigt enige om linien og forpagtningsbetingelserne, og dermed blev skolen ændret til en husmandsskole under navnet »Store Restrup Husmandsskole«. Dette skete dog ikke uden en smule modstand – mest m.h.t. navnet – på generalforsamlingen, hvor det hele skulle sanktioneres.²⁹

De mange aktionærers ønsker og bevidsthed om den højskole, de havde være med til at rejse på Store Restrup, havde helt klart undergået en udvikling i den korte tid, J. N. Brande nåede at være forstander. Skolens indhold og form havde fået bred interesse blandt de nordjyske husmænd, og jeg mener derfor, at valget af forstander og skoletype anden gang blev resultat af et meget bevidst og målrettet valg i modsætning til første gang. Der var ganske vist stadig aktionærer, som gik ind for skolens fortsættelse som folkehøjskole, men det var helt klart et lille mindretal, som blev nedstemt på generalforsamlingen.

Forstander Balle udtrykte husmandsskolens opgave således, at den skulle »give de Unge det, som de trænger haardest til: Højskolens Livssyn og Sang og Landbrugsskolens og Havebrugsskolens praktiske Viden«. Folkehøjskolen skulle derimod give de unge et personligt forhold til kristendommen.³⁰

I St. Restrup husmandsskole kombineredes landbrugsskolen og folkehøjskolen i såvel de almindelige 3 og 5 måneders højskoleophold som i de for husmandsskolen så vigtige og karakteristiske korte kurser på 8 eller 11 dage for allerede etablerede husmandskoner og husmænd. På disse kurser og på formandskurserne blev den faglige og praktiske anskuelsesundervisning ledsaget af 'almindelige' højskoleforedrag og -undervisning. Dertil kom husmands- og bevægelsesorienterede emner som f.eks. georgismen, skatter og monopoler, jordspørgsmålet i aktuel og historisk belysning. Bevægelsens yndlingsforfattere som Johan Skjoldborg og Jeppe Aakjær var ofte på programmet, men samfundslære eller socialøkonomi doctret i form af georgisme indtog en meget central plads i repertoiret. Skolen etablerede den nære kontakt mellem bevægelsen og organisationen på den ene side og husmændene og husmandskonerne på den anden. Samtidig blev den en spredt af bevægelsens ideologi – ikke mindst gennem sine kurser for for mændene for lokal- og kredsforeninger.

Denne linie karakteriserede ikke blot »Store Restrup Husmandsskole« men også »Fyns Stifts Husmandsskole«, efter at en af bevægelsens chefideologer, Jakob E. Lange, var blevet forstander der. Som Balle udtrykte det i sine erindringer, opfattede han sit arbejde på husmandsskolen som et arbejde i husmandsbevægelsens tjeneste.³¹

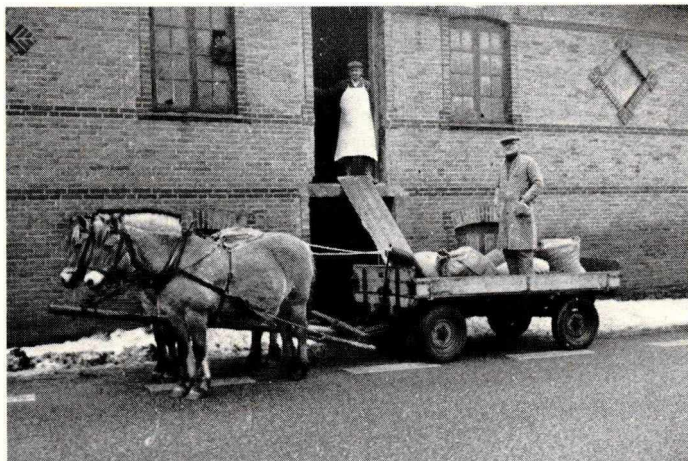
Livet i kolonien

Da udstykningen var foretaget og højskolen oprettet, var udstykningsforeningens rolle udspillet. De nye husmænd begyndte da at udfylde de skabte rammer sammen med højskolens forstander og lærere. Disse skulle sammen give kolonien kød og blod.

»Store Restrup og Omegns Husmandsforening«

Denne forening er et oplagt udgangspunkt til forståelse af livet i kolonien, da den ikke blot var den første og mest centrale forening i kolonien. Det var også derfra, mange initiativer og ideer til videre organisering kom. Foreningen fungerede som en slags borger- og politisk vælgerforening på tværs af partiskel, men tog også fællesøkonomiske opgaver op – som f.eks. andelsmøllens oprettelse. Derudover udførte den i overensstemmelse med husmandsbevægelsens program alle de »klassiske« husmandsforeningsopgaver. Ud over det rent faglige havde foreningen også et socialt og kulturelt sigte. På netop dette punkt adskilte husmandsbevægelsen og husmandsforeningerne sig fra landboforeningerne og de fleste andre erhvervsorganisationer, som kun tog det faglige og fagpolitiske op.³²

Initiativet til at stifte husmandsforeningen blev taget allerede før, de sidste husmænd havde fået deres ejendomme bygget færdig. Selvom der eksisterede husmandsforeninger i landsbyerne omk. Store Restrup, valgte de nye husmænd at oprette deres egen forening, som tre mindre byer tilsluttede sig. Styrkeforholdet i dette samarbejde var helt klart, at foreningen blev domineret af »restrupperne«, som besatte formandsposten i hele den her behandlede periode.

Mølleren og en kunde ved St. Restrup Andelsmølle. Vognen er forspændt et par af de små norske fjordheste, som udviklede sig til at blive husmandsbrugets hest. Denne passede i størrelse og anskaffelsespris for det lille jordbrug. St. Restruphusmanden Karl Thomsen udførte et specielt stort arbejde med at indkøbe og sætte et stort avlsarbejde af denne hest i system. Det blev en god økonomisk forretning for husmandsbruget. Karl Thomsen var i en periode bl.a. formand for den jyske samvirksomheds husdyrbrugsudvalg, men også lokalt var han meget aktiv på husdyrbrugets område.

»Store Restrup Andelsmølle og Vandværk«

Til godset Store Restrup hørte en gammel vandmølle, som havde fungeret som mølle, ligesom den havde produceret elektricitet til hovedbygningen og altså fra 1915 til højskolen. Efter udstykningen pumpede den vand til det fælles vandværk, udstykningsforeningen anlagde. Møllen og vandværket købte husmandsforeningen af udstykningsforeningen og omdannede dem til andelsselskabet »Store Restrup Andelsmølle og Vandværk«. Dette selskab købte møllen + 1½ tdr. land jord af udstykningsforeningen for 8.500 kr. mod udstykningsforeningens anlægsudgifter på 30.000 kr.

Alle måtte nødvendigvis være andelshavere i vandværket, men var ikke dermed tvunget til også at være med i andels-

møllen. Til at bestyre den daglige drift af selskabet ansattes en møllebestyrer med bolig i møllen. Denne passede vandværket og formalede korn for andels- og ikke andelshavere.³³ Det første andelsforetagende blev således hurtigt etableret, mens andelsmejeriet først blev bygget efter en årrække.

»Store Restrup Andelsmejeri«

Når Store Restrup husmændene oprettede et andelsmejeri – i overensstemmelse med de allerede udviklede landøkonomiske normer og traditioner – er dette interessant i sig selv. Det viser bl.a., hvorledes husmændene selv tog flere og flere opgaver op og udviklede udstykningen til en gennemorganiseret husmandskoloni med flere foreninger og institutioner.

Hvad der imidlertid er nok så interessant, er den forudgående strid, som var opstået mellem husmændene og de lokale gårdmænd i nabolandsbyen Sønderholm, da de i fællesskab forsøgte at oprette et andelsmejeri.

Den 25. maj 1919 var der stiftende generalforsamling for et fællesmejeri. 99 andelstagerere havde meldt sig og der blev forhandlet og holdt 9 ordinære og ekstraordinære generalforsamlinger frem til april 1920, hvor selskabet opløstes på en ekstraordinær generalforsamling på grund af en strid i bestyrelsen.

Striden blev gjort til et procedurespørgsmål, men havde snarere rod i et klasse modsætningsforhold. Mejeriet skulle ligge i Sønderholm, og adskillige af gårdmændene var interesseret i at sælge en byggegrund. Der opstod uenighed om mejeriets placering, hvilket førte til indstævninger, trusler om retsforfølgelse o.s.v. og til sidst som nævnt til selskabets opløsning. »Restrupperne« og nogle »sønderholmere« ville ikke have mejeriet placeret nede midt i Sønderholm by, hvor byens mange gårde havde deres ajlebeholdere liggende. Af hensyn til faren for udslip af ajle til mejeriets vandforsyning, men også af hensyn til de hestetrukne mælkevogne, ønskede disse mejeriet placeret i byens udkant og lidt oppe i forhold til Sønderholm bykerne, så mælkevognene ikke skulle tage hele den stejle bakke mellem byerne.³⁴

Et andet og mere væsentligt moment i striden var andelsbetingelserne. Husmand Marinus Langeland skriver i sine erindringer:

»Det kneb for os at blive optaget i Bondelaget i de om-
liggende Landsbyer. Vi havde ikke noget godt Ord paa os, vi
var vel for rebelske i vor Opfattelse. Vi tilbød vor Nabo-
landsby Sønderholm Andelsfællesskab i et Mejeri, som
skulle bygges i deres By; men de turde ikke give os lige og al-
mindelig Andelsret. Det var jo mærkeligt. Vi var en By med
50 Hjem og nærmeste Nabo til Mejeribyen, noget lignende
har vist aldrig før fundet Sted i vort Lands Mejerivæsens Hi-
storie. Vi var for frisindede til at lade os binde ved ind-
skrænkninger i vor andelsmæssige Ret, og Resultatet blev,
at der blev bygget to Mejerier til Skade for hele Egnen«. ³⁵

At husmændene på Store Restrup blev opfattet som frisindede
og rebelske, fremgår i flere sammenhænge; hvad Marinus
Langeland til gengæld ikke fortæller noget om her, er de prak-
tiske og fornuftsmæssige momenter i striden, som ikke passer
ind i hans klassebevidste historie om gårdmændene, der ikke
ville acceptere husmændene på lige fod.

Ingen af parterne lod sig slå ud af striden. »Sønderhol-
merne« vendte forhandlingsprotokollen, begyndte på en frisk
og byggede deres eget mejeri, som modtog den første mælk al-
lerede okt. 1920. Restrupperne fik knap så hurtigt deres mej-
eri bygget. Men 7. april 1921 blev der holdt stiftende general-
forsamling, og 30. september samme år startede mejeriet.

Mejeriets start blev imidlertid lidt problematisk. Det måtte be-
gynde med færre leverandører end de 50 husmandsbrug på
Store Restrup, da der også indenfor kolonien opstod en deling
på mejerispørgsmålet. Mens der blev bygget på Store Restrup,
henvendte 12 »restrupperne« sig til Sønderholm Mejeri for at
blive leverandører til dette. De tegnede en 5-årig kontrakt,
hvorved »de tolv apostle«, som de blev kaldt, gik fra Store Re-
strup Andelsmejeris potentielle grundstamme på 50 leveran-
dører. ³⁶

Når de svigtede, hang det bl.a. sammen med, at de var øko-
nomisk bange for det lille foretagende som Restrup Mejeri. De
var venstrehusmænd og ikke radikale og socialdemokrater
som de fleste på Store Restrup. De hørte ikke til blandt de ak-
tive, og kun et par af dem var medlemmer af husmandsfor-
eningen. Det bekræftes således: »De tolv, der kørte til Sønder-
holm, det var alle venstrefolkene. Det var lokale (gårdmands-)
sønner, som følte sig for gode til at være sammen med hus-

Mejeriet på Store Restrup blev af en helt speciel type, som var beregnet på forholdsvis få leverandører, hvilket mejeriet også blev nødt til at starte med, idet det begyndte med kun 37 andelshavere. P.g.a. stor konkurrence om det byggeri, der var til at få på dette tidspunkt, kom mejeriet til at koste 58.000 kr., hvilket trods alt må have hjulpet på den ellers vanskelige start.

mændene. De havde deres egen omgangskreds andre steder i Sønderholm, Frejlev o.s.v.³⁷

Det politiske og bevidstheden om klassemæssige tilhørsforhold var udpræget både indadtil i kolonien og udadtil. En af »apostlene« var som sin kone fra en af de lokale gårde. De holdt sammen med gårdmændene i Sønderholm og deltog ikke i livet på Store Restrup. Sådan forholdt det sig med flere. Det er således en sandhed med modifikationer, når man læser og af lokale folk får at vide, at der ingen klasseforskelle var på Store Restrup. Det gælder »måske lige med undtagelse af gårdmandssønnerne«, der altså bevidsthedsmæssigt følte sig som tilhørende en anden klasse.³⁸

Når gårdmandssønnerne valgte den sikre løsning – at slutte sig til de allerede veletablerede gårdmænds mejeri – var det ikke kun af økonomiske grunde. Nok turde de 12 måske ikke rigtig blive økonomisk medansvarlige for det meget lille andelsforetagende på Restrup, men bærekraften blev jo kun rin-

gere af, at de svigtede. Deres bevidsthed om at være husmændene klasse- og standsmæssigt overlegne har spillet ind. De holdt sammen med de gårdmænd, de var i familie med og ideologisk og politisk enige med. De opfattede måske på linie med dem deres klassefæller som værende for »radikale« i deres standpunkter. Havde de økonomiske argumenter været de vægtigste, havde flere sikkert meldt sig ud af Sønderholm Mejeri, da de kontraktmæssigt kunne gøre det, men det var der altså kun få, der gjorde.³⁹

Husmandsforeningen som politisk vælgerforening

Ud over at husmændene anlagde andelsmølle, mejeri, vandværk og lign., varetog de koloniens liv ved at tage økonomisk-faglige, politiske, sociale og kulturelle opgaver op. Som allerede nævnt, var det fra husmandsforeningen mange af initiativerne kom.

Da der første gang efter udstykningen skulle være sognerådsvaleg – d.v.s. i 1917 – arrangerede husmandsforeningen valg møder og prøvevalg, og den oprettede et valgforbund med andre husmandsforeninger, der sammen med håndværkere og landarbejdere opstillede en fælles kandidatliste, som et dertil nedsat agitationsudvalg propagerede for. Det var således husmandsforeningen, der tog initiativ til at sikre husmændene og de klasser, de følte sig solidariske med, flest mulige pladser i sognerådet og dermed indflydelse på den lokale politik og udvikling. Resultatet blev i 1917, at 'restrupperne' fik to i sognerådet, forstander Brande og Peter Langeland – altså kun en husmand, men dette blev bedre ved de følgende valg.

Marie Langeland overdriver derfor lidt, når hun i sine erindringer skriver: »Ved det første sognerådsvaleg måtte tre store bønder vige sædet for de fattige stympere fra Store Restrup. Det var et hårdt slag for gårdmændene, en af konerne var grædefærdig og sagde: Skal de nu have lov til det Søren?«⁴⁰

Citatet afspejler klassebevidstheden og bekræfter husmændenes initiativ og aktivitet for at få indflydelse i det gårdmandsdominerede lokalsamfund, som kolonien lå i. Husmændene var klar over det nødvendige i at slutte sig sammen. Samtidig var de også bevidste om den modstand og skepsis, kolonien var omgærdet af på egnen. De mødte det i mange sammenhænge, bl.a. i kravet om kontantbetaling, hvilket ikke

var normalt på landet på den tid. Allerede ved udstykningen havde der, som omtalt, været frygt for, at herregården og godsejeren som en stor skatteyder blev erstattet af en flok husmænd, som ville blive en byrde for sognet.

Modstanden bundede imidlertid ikke kun i det økonomiske, som husmændene hurtigt fik manet i jorden. Den havde, som citatet ovenfor viser, også rod i den politiske trussel, de mange nye husmænd som samlet størrelse udgjorde for den lokalt dominerende klasse. Dette var de klassebevidste husmænd dog omvendt også fuldt klar over, som det bl.a. også fremgik under behandlingen af andelsmejeriet.

Husmandsforeningen som borgerforening

Det var også husmandsforeningen, som tog fat på skolespørgsmålet, oprettelsen af et forsamlingshus og andre fællesspørgsmål for kolonien. Forsamlingshuset blev dog aldrig nogen realitet, da højskolens riddersal sammen med gymnastiksalen blev en slags forsamlingshus på Store Restrup. Det sociale liv og den lokale selskabelighed, der udgjorde en væsentlig dimension, udfoldede sig i høj grad på højskolen. Dette gælder møder, foredrag, generalforsamlinger i de efterhånden mange foreninger, dilettant-komedier, høstfester, jagtfester, runde fødselsdage, jubilæer, sølvbryllupper o.s.v.

Kontakten mellem højskolen og kolonien blev på alle måder tæt og familiær. F.eks. blev forstander Balle og hans kones sølvbryllup holdt som et kaffeselskab med bl.a. koloniens beboere som gæster. En højskoles betydning for en egn afhænger af begge parter. Når Store Restrup Husmandsskole blev det centrale samlingssted for husmandskolonien, hang det ikke kun sammen med, at skolens lokaler blev brugt som lokaler for koloniens aktiviteter. Skolens og koloniens aktiviteter blev på flere punkter fælles. Husmandsskolen blev et fagligt og kulturelt kraftcenter, som husmændene også ydede deres part til. Der var ikke tale om, at husmændene blot modtog – og husmandsskolen alene gav. F.eks. underviste nogle af husmændene på husmandsskolens korte kurser, og kolonisterne havde haver og marker af en standard, som kunne og blev brugt til anskuelsesundervisning. Det var et af husmandsskolens pædagogiske midler. Husmandsskolen havde desuden eget landbrug og gartneri, som blev udnyttet på samme måde. På utal-

lige måder supplerede husmandsforeningen, husmandsskolen og husmændene og deres koner således hinanden.⁴¹

Husmandsforeningens »klassiske opgaver«

Det vil være umuligt at give et blot nogenlunde realistisk billede af omfanget af det økonomisk-faglige arbejde i »St. Restrup og Omegns Husmandsforening« og det nære samarbejde, den på dette område havde med kredsforeningen. Det indtog en central plads i foreningens arbejde og fulgte husmandsbevægelsens program for, hvordan det skulle gribes an.

Planteavlsarbejdet blev, som generelt i bevægelsen, taget op først. Foreningen arrangerede planteavlskurser, men kun indtil husmandsskolen i 1918 tog dette arbejde op i form af de såkaldte 8- og 11-dages kursus. Den anlagde også en forevisningsmark, som allerede udstykningsforeningen havde reserveret jord til, men som overgik til kredsforeningen efter nogle år. Dermed fik alle kredsens foreninger gavn af den til markmøder, men selvfølgelig havde Store Restruphusmændene specielt megen nytte af den.⁴²

Husmandsforeningen arrangerede også planteavlsudstillinger og anstillede konkurrencer forud for såvel de lokale som kreds- og amtsudstillingerne, så disse kunne blive så store, flotte og ansporende som muligt. Konkurrencemomentet og denne stillen til skue var et generelt træk ved husmandsbevægelsens »gulerodspædagogik« og bestræbelser for at udvikle det faglige arbejde. Vinderne af de lokale konkurrencer gik videre til kredsudstillingen og så fremdeles. Mange af Restruphusmændene var meget aktive både som dommere og fremavlere i dette arbejde, ligesom flere sad i kredsforeningens planteavlsudvalg og var med til at lede dette arbejde. En stor fejl ved denne form for fagligt arbejde var, at det mere blev et spørgsmål om produkternes udseende end f.eks. deres foder værdi. Da arbejdet heller ikke ændrede og udviklede sig, men fortsatte i samme spor, blev det efterhånden utidssvarende.

De ændrede økonomiske konjunkturer og strukturer under og efter 1. Verdenskrig var medvirkende årsag til, at husmandsbevægelsens faglige udvalg opfordrede foreningerne til at tage husdyrbrugsarbejdet op. 1920'erne blev husdyrbrugsarbejdets store periode, uden at planteavlens dog blev opgivet. *Fjerkræavlen* blev startet først, da den passede godt for det lille

brug. Der blev desuden dannet kvægavlsforening, kontrolforening, gedeavlsforening, svineavlsforening og hesteavlsforening.

I sammenhæng med såvel planteavlssarbejdet som husdyrbrugsarbejdet blev der perioden igennem holdt faglige foredrag og møder, undertiden i forbindelse med besøg i forevisningsmarken, markvandringmøder eller planteavlstudstillingerne.

»St. Restrup og Omegns Husmandsforening« blev således med sit økonomisk-faglige arbejde et eksempel på en husmandsforening med alle sider af husmandsbevægelsens faglige programpunkter. Aktivitetsniveauet var meget højt, så vidt jeg kan vurdere. Iflg. »Medlemsbladet for de sammensluttede Husmandsforeninger i Aalborg Amt« lå aktiviteten i denne forening og kredsforeningen – »Nordvesthimmerlands Husmandskreds« – langt højere end i de øvrige.

»St. Restrup og Omegns Husmandsforening« fremstår som noget markant såvel i kredsen som i amtet. I kredsforeningens faglige udvalg, i dens markforsøg, i konkurrencer og på udstillinger spillede »restrupperne« en stor og aktiv rolle. Ved husmandskredsens planteavlstudstilling i 1920 skrev »Medlemsbladet« bl.a.: »Man lægger straks Mærke til, at det var fra St. Restrup, de særlig fine Ting er kommen, hvilket er meget naturlig, der bor de mange dygtige Husmænd Side om Side, og som saadan lærer den ene af den anden.«⁴³

Politisk orienterede møder og foredrag blev der holdt mange af. I husmandsbevægelsen var der en kraftig tendens til, at alt blev gennemsyret af bevægelsens program og ideologi. Således blev f.eks. generalforsamlingerne og planteavlstudstillingerne ledsaget af foredrag af faglig og bevægelsesrelevant karakter. Emnerne kunne være jordspørgsmålet, georgismen, retsstatsprincippet, »Husmandens og husmands ungdommens situation og mulighed for at få jord på rimelige betingelser«, »Den moderne Husmand og Husmandsbruget og Kravet om Jord til alle, der har Lyst til at dyrke den«, »Len og Stamhuse deres opståen og afvikling« og »Kvindernes valg- og stemmeret«. Det var foruden højskolens forstandere og lærere husmandsbevægelsens aktive forkæmpere og talsmænd, lokale og fra det øvrige land, som kom og holdt disse foredrag. Af navne kan nævnes: Jens Jensen, Als Brohuse, forstanderne J. N. Brande og K. Balle, Mads Jensen, Aale, Niels Frederiksen, lærer Fi-

sker, Almind, Carl Nielsen, Aabybro, H. C. Nielsen, Svinning, landbrugsminister Kristen Bording, Jens Holdgaard m.fl.⁴⁴

Folkelige og kulturelle foredrag og oplæsningsaftener med emner af blandet social, kulturel og folkelig karakter afholdt foreningen også, og til disse var periodens folkelige digtere og husmændenes yndlingsforfattere de foretrukne sammen med lokale forfattere. Det var navne som: Jeppe Aakjær, Johan Skjoldborg, Harald Bergstedt, Martin Andersen Nexø. Af lokale forfattere: Thomas Olesen-Løkken, Jens Thise, Hune og Hans Poulsen, kommunelærer i Støvring og oplæser Sigurd Daubjerg, der var god til flere dialekter. Dertil kom selvfølge- lig forstandere og lærere på højskolen/husmandsskolen, præster og andre venner af husmandsbevægelsen.⁴⁵

Husmandsbevægelsens generelle kulturelle og social-politiske bestræbelser blev således i høj grad taget op af »St. Restrup og Omegns Husmandsforening«, men alligevel udgjorde det faglige oplysningsarbejde den største del af foreningens aktivitet, når man vægter de to kategorier mod hinanden. Lederne i dette arbejde synes ikke at have tilhørt de politisk aktive i bevægelsen, hverken lokalt eller på landsplan.

Frimenigheden og friskolen

Frimenighedskredsen på Store Restrup tilhørte fra sin start den store »Himmerlands Frimenighedskreds«, hvor Rasmus Anker-Møller var præst fra 1916 til 1941, hvor kredsen blev delt i Trængstrup-Støvring og Sõttrup-Løgstørkredsen. Store Restrupkredsen valgte at fortsætte med Rasmus Anker-Møller som præst, hvorved den – fra da af som selvstændig kreds – kom til at høre sammen med Sõttrup-Løgstørkredsen, indtil Rasmus Anker-Møllers død i 1954. Da besluttede kredsen, at hver især kunne søge den præst, man havde lyst til i stedet for at få een ny præst. Kredsen var meget lille, ikke særlig aktiv og i starten ikke rigtig stabil.

Ifølge K. Ravnholt havde der i en periode før 1923 været gjort forsøg på at samle en del af husmændene omkring frimenighedspræst Rasmus Anker-Møller til månedlige gudstjenester, men ordningen var løbet ud i sandet efter 1½ år. Hvorfor denne gudstjenesteordning var begyndt, hvornår den var hørt op, hvor mange, der havde været med og hvorfor den 'løb ud i sandet', giver Ravnholt imidlertid ikke noget svar på. Hvornår

Rasmus Anker-Møller igen begyndte at holde gudstjenester på Store Restrup, er også et spørgsmål, som kilderne ikke umiddelbart besvarer, men det står fast, at der senere dannedes en stabil frimenighedskreds, hvor Rasmus Anker-Møller kom og holdt gudstjenester een mandag aften hver måned frem til 1954.⁴⁶

Denne kreds udgjordes fra slutningen af 20'erne og 30'erne igennem af ca. 10–12 familier. Ved at sammenholde navnene på disse familier med navnene på ejerskiftelisterne, udarbejdet på baggrund af skøde- og panteprotokollerne, viser det sig, at kun et par af de familier, som sluttede sig til kredsen i 20'erne, hørte til blandt »nybyggerne«, ligesom »halvandet par«, der sluttede sig til så sent som i 30'erne. De øvrige af kredsens medlemmer var flyttet til Store Restrup senere end de husmænd, som havde fået jord ved udstykningen.

»Tilflytterne«, som var med i frimenigheden, var bl.a. Chr. Poulsen og hans kone, der flyttede til Store Restrup i 1920. Han blev primus motor i frimenigheden og formand for friskolen fra dens start i 1928 til 1934. Mejeribestyrer Sofus Jensen og hans kone Laura, som også hørte til kredsen og måske især følte et behov for friskolens oprettelse, flyttede først til Restrup i 1926, da han var blevet bestyrer på mejeriet. Familien Fristrup, som flyttede til Restrup i 1922, meldte sig ind i frimenigheden og ud af Folkekirken i 1926 p.g.a. meningsforskelle og uoverensstemmelser med sognepresten i Sønderholm. Striden afslører bl.a., at den højkirkelige præst i det radikale og kulturelt selvstændige og generelt sækulariserede husmandsmiljø på Store Restrup synes at have set en vis fare og trussel mod sin kulturelt og kirkeligt dominerende stilling i sognet. Flere tilflyttere kom til omkring samme tidspunkt, ligesom enkelte familier, der købte ejendomme i 30'erne, sluttede sig til.

Et fast led i kredsen var samtidig de skiftende højskolelærere og deres familier – foruden forstander K. Balle, som også sad i sognets menighedsråd. En enkelt familie tilhørte frimenigheden og havde børn i friskolen uden at bo på Store Restrup, nemlig mejeribestyrer Baltsen og familie fra Restrup Enges Mejeri.⁴⁷

Flertallet af de familier, som udgjorde frimenighedskredsen i 20'erne, var således flyttet til Store Restrup fra 1920 og fremefter, hvilket til en vis grad forklarer, hvorfor »det løb ud i sandet i første omgang«. Jeg mener, at der er mest grund til at for-

mode, at der har været færre interesserede i starten, end der senere blev. Samtidig kan man slutte, at kredsen i hvert fald eksisterede i 1926, da familien Fristrup meldte sig ud af folkekirken. Gudstjenesterne er således sandsynligvis begyndt igen omk. midten af 20'erne.

Gudstjenesterne blev holdt i hjemmene indtil 1937, hvorefter friskolen blev brugt, indtil man i 1943 og et par år frem begyndte at holde gudstjenesterne i Sønderholm Kirke for om muligt at få flere med. Dette blev dog opgivet, og man vendte tilbage til friskolen.

Når der overhovedet kom til at eksistere en lille og efterhånden stabil frimenighedskreds på Store Restrup fra midten af 20'erne, hang det sammen med »tilflytternes« baggrund. Disse familier, som blev grundstammen i frimenigheden og som også var aktive omk. friskolens oprettelse, stammede fra frikirkelige miljøer i Hanherred og Vesthimmerland. De kom fra Vedsted, Øster Svenstrup, Klim, Vust, Vesløs, Søttrup og Trængstrup. Astrid Skovmand Christensen, som er den eneste fra kredsen, der idag tilhører Søttrupkredsen, kom selv fra et friskolelærerhjem i Vedsted, hvor hendes far havde været med til at starte frimenigheden. Hendes mand Anders Christensen kom fra Trængstrup, og før de flyttede til Store Restrup i 1934, havde de været med i frimenigheden i Støvring.

Dette at danne en frimenighed langt oppe i dette århundrede var en uproblematisk affære sammenlignet med frimenighedsdannelserne i Thy, på Mors og i Himmerland i 1880'erne, hvor det godt kunne give problemer og uoverensstemmelser med de kirkelige myndigheder. Når den levedygtige frimenighedskreds på Store Restrup i det hele taget blev dannet, havde det imidlertid sammenhæng med netop frimenighedsdannelserne på Mors, i Hanherred og i Vesthimmerland i forrige århundrede, idet flere af kredsens medlemmer ikke blot stammede fra, men for fleres vedkommende tilhørte disse menigheder allerede før, de flyttede til Store Restrup. De havde rod i og var vant til denne bestemte tradition og form for kristent fællesskab, som de derfor ønskede at fortsætte i Store Restrup. Når enkelte nye sluttede sig til dette menighedsfællesskab, var det af andre årsager end gammel tradition. De kunne så til gengæld slutte sig til noget, som var blevet en del af det nye miljø. Kredsen var ganske vist lille, men det ændrer ikke ved tendensen.⁴⁸

Det blev således p.g.a. tilflytningen fra frimenighedskredse – og ikke fordi husmandsmiljøet eller husmandsbevægelsen opfordrede til frimenighedsdannelse, at frimenighedskredsen blev en levedygtig realitet. Det var også p.g.a. denne tilflytning, at Store Restrup Friskole blev etableret.

Store Restrup Friskole blev etableret så sent som 1928, altså 15 år efter udstykningen. De oprindelige husmænd havde taget skolespørgsmålet op allerede i 1914 og med jævne mellemrum i årene derefter. Store Restrups placering midt i kommunen og midt mellem skolebyerne Sønderholm, Frejlev og Tostrup betød, at skoledistrikterne splittede kolonien, så dens børn skulle gå i tre forskellige skoler. Husmændene indsendte derfor i 1914 det første andragende til sognerådet om at få bygget en kommuneskole i nærheden af Store Restrup. Da der var tale om 50 nye hjem, hvor nogle allerede havde og flere ville få skolesøgende børn (folketællingen 1916 angiver for Store Restrup Mark 60 familier og 336 personer), synes det efter datidens skolestørrelser forståeligt og rimeligt nok, at man ønskede en kommuneskole oprettet.

Sognerådet afviste imidlertid ansøgningen denne og de følgende gange. Som begrundelse anførtes det, at der ikke var basis for nogen skole, når der var plads på de øvrige kommuneskoler. Det blev dog nødvendigt at udvide Sønderholm Skole i 1919! Endvidere blev det sagt, at afstanden ikke var længere end det tilladte, og at der ikke var penge til det. Kolonien forblev således skolemæssigt delt.⁴⁹

I forbindelse med disse skolediskussioner blev det et par gange foreslået at løse skoleproblemerne ved oprettelse af en friskole. Dette har der imidlertid ikke været tilstrækkelig klangbund for, selvom flere gik ind for sagen. Denne skoleform var fremmed for de fleste af husmændene, som stammede fra Nordjylland, hvor vækkelsesbevægelserne og de deraf affødte traditioner manglede totalt – kun Vesthimmerland havde haft nogen vækkelse med frimenighedsdannelse. Peter Langeland, der kom fra Østhimmerland og havde været på bjørnbakske højskoler i Østhimmerland, hvor anti-grundtvigske og fritænkeriske holdninger var almindelige, mente f.eks. (som den gode socialdemokrat, han var), at det var bedre at gøre kommuneskolen så god, at den var god nok til alle.⁵⁰

Forstander Balles ældste datter Sigrild Balle var lærer for disse børn. Villiam Larsen deltog i denne undervisning p.g.a. problemer og uoverensstemmelser med kommuneskolelæreren i Sønderholm, som slog og gjorde forskel på folks børn. Villiam fortælles at have været meget dårlig til at høre på det ene øre, fordi han havde fået lusinger i skolen. Villiams forældre hørte til de aktive omkring friskolens oprettelse, selvom de ikke tilhørte frimenighedskredsen. Moderen og faderen var sammen og enkeltvis revisorer for friskolen i perioden 1928 til 1934, hvor faderen Lars Larsen blev formand for skolens bestyrelse, hvilket han var indtil 1940. Fire af de seks børn kom fra hjem, som tilhørte frimenighedskredsen.

Den første friskoledannelse startede i form af hjemmeundervisning for 6 elever i årene omkring 1922–23. Den fortsatte kun nogle år. Den senere oprettede friskole blev ikke resultat af en forvokset privatundervisning, hvilket ofte har været starten på friskoledannelse. Det var først, »da mejeribestyrer Jensens piger skulle i skole, at der blev dannet friskole«. Moderen kom fra et frimenighedsmiljø i Hanherred, faderen var fra Sjælland og de tilhørte begge frimenighedskredsen på Store Restrup. Denne baggrund betød altså, at de ønskede en friskole til deres børn. Det var især frimenighedskredsens

medlemmer, som var aktive omkring skolens start i 1928 og bygningen af friskolen i 1932.⁵¹ Den begyndte med 20 elever i spisestuen hos højskoleparret Maria og Kristian Kolding, som var kommet til Store Restrup i 1927. De var begge seminariueuddannede og havde været friskolelærere i Oksbøl. De var således vant til at undervise børn, og de underviste begge i friskolen på Store Restrup i den første tid. Skolen begyndte med 20 børn, og tallet steg hurtigt lidt, hvorefter det stabiliseredes omk. 25, før det begyndte at stige, således at det omk. slutningen af 40'erne og begyndelsen af 50'erne lå på 40-50 børn.⁵²

Da pladsen hurtigt blev for trang hos Koldings og børnetallet for stort i forhold til det tilladte, blev der i 1932 bygget en friskole på en grund købt af højskolen. I friskolen var der foruden klasseværelse en lærerbolig, og samme år blev der ansat en lærerinde, dog således at Kr. Kolding fortsatte med at have enkelte timer indtil 1944. Denne første friskole blev p.g.a. det store børnetal udvidet i 1956, således at skolen desuden fik en gymnastiksal. Den fungerede indtil 1977, hvor den måtte lukke p.g.a. svigtende tilgang af børn. Børnetallet toppede omkring det tidspunkt, hvor skolen blev udvidet, og faldt derefter langsomt fra midten af 50'erne.⁵³

Når sagen så forholdsvis let og hurtigt lod sig realisere, hang det sandsynligvis ikke mindst sammen med, at der ligesom ved den første lille friskoledannelse var lærerkræfter, husrum, gymnastiksal og lignende lige ved hånden. Marie og Kr. Kolding, som var vant til frimenighedskirke og friskole, var lige flyttet til Store Restrup og stillede deres hjem til rådighed for sagen, da den kom på tale igen. Højskolens gymnastiksal kunne bruges, indtil friskolen som omtalt fik sin egen i 1956. En sportsplads var også blevet anlagt på Store Restrup. I forhold til myndighederne gav friskoledannelse heller ikke større vanskeligheder i 1928 sammenlignet med de kampe, »de stærke jyder« hundrede år tidligere havde måttet udkæmpe med myndighederne for retten til at bestemme over deres børns undervisning og andre med dem for at få lovgivningsmagten til at følge efter. Med tilsynsloven for folkeskolen i 1933, der også omfattede friskolen, vandt friskolerne efter ca. 80 års kamp endelig den store sejr, at forældrekredsen fik overladt ansvaret for tilsynet, hvis den ønskede det.⁵⁴

Motiverne til at arbejde for oprettelsen af en friskole på Store Restrup var blandede, og de aktive i forældrekredsen havde

ikke identiske interesser. For nogle var der tale om opposition til det offentlige skolevæsen, for andre var bevæggrunden ønsket om en friskole i sammenhæng med tilhørsforholdet til den grundtvigske frimenighedskreds, hvortil kom ønsket om friskolens specielle undervisningsprincipper. For en del var der måske blot tale om, at man ønskede en skole på Store Restrup.

Skolen blev oprettet og drevet af en skolekreds, som var præget af grundtvigske tanker på det kirke- og kulturpolitiske område, uden at der dog var sammenfald mellem friskolens forældre-kreds og frimenighedskredsen. Dens undervisning var præget af grundtvigsk-koldske ideer såvel i metode som indhold, uden at skolens vedtægter var særlig præcise i deres krav til indhold og form. Pkt. 1 og 5 lød således:

»Skolens opgave er at skaffe undervisning i almindelige Skolefag for skolepligtige Børn i St. Restrup.«

»Enkeltheder angaaende Skoleordning og Skolegang, saavel som Optagelse af Børn udenfor St. Restrup afgøres af Bestyrelsen i Samraad med Læreren.«

Flere af lærerinderne var uddannet på friskoleseminarium og havde rod i grundtvigske fri- og valgmenighedskredse. Skolen var således i sit udgangspunkt en grundtvigsk-koldsk friskole.⁵⁵

Den udviklede sig helt klart til en egnsskole, som mere eller mindre tilpassedes den generelle samfundsudvikling, ligesom den selvfølgelig kom til at bære præg af sin forældre-kreds. Jeg mener imidlertid ikke, at skolens start kan forklares uden i sammenhæng med frimenighedskredsens eksistens. Derfor er det rimeligt af korrigere hovedværket om de danske friskoler, hvor der om Store Restrup Friskole står, at den blev oprettet væsentligst, fordi egnens beboere ønskede deres egen skole, da børnene søgte tre skoler.⁵⁶

Koloniens børn var ganske vist delt på tre forskellige skoler, og der havde flere gange været fremsat tanker om at få bygget »egen« kommuneskole. At skoleproblemerne kunne løses ved, at der blev oprettet en friskole, havde også været foreslået, men friskolen blev først en realitet, da frimenighedskredsens størrelse og sammensætning blev parret med et stærkt ønske om en friskole for dens medlemmers børn. Først da blev initiativet taget, og andre interesserede gik med på ideen.

Friskolen blev egnsskole, men den blev aldrig eneste skole for koloniens børn. Der blev også efter friskolens oprettelse sendt børn til kommuneskolerne, og een familie sendte ikke nødvendigvis alle sine børn til friskolen eller kommuneskolen – hvilket ikke synes at have været økonomisk begrundet. Det afgørende var ofte, hvem der var lærer i de respektive skoler.

Repræsentativiteten

Var denne gennemorganiserede husmandskoloni på St. Restrup repræsentativ for husmandsbevægelsen i Danmark?

Den blev i samtiden trukket frem som et mønstereksempel. Den blev hvert år stillet til skue for inden- og udenlandske besøgende som et håndgribeligt resultat af husmandsbevægelsens store og vellykkede arbejde. Ideologien blev bekræftet, hvilket havde en selvforstærkende effekt, ikke mindst indad i kolonien, hvor det også blev et spørgsmål om at leve op til myten. Kolonien blev en levende myte, som det derfor bliver vigtigt at forholde sig kritisk til, når man beskæftiger sig med kolonien.

Kommunikationen og vekselvirkningen mellem Store Restrup og organisationsnettet var stor, netop fordi nogle af koloniens folk indgik i dette net, som i allerhøjeste grad udgjordes af Tordenskjolds soldater. Beskæftiger man sig med husmandsbevægelsen som en helhed, lærer man et antal personer at kende, som man støder på igen og igen; og til disse hørte altså nogle af Store Restrup husmændene, foruden nogle fra amtsbevægelsen.

Man må derfor huske på, at kolonien snarere var undtagelsen end det normale, når man er nede på lokalt plan. Men fordi den svarede til og levede op til ideerne, blev den god at trække frem. Jeg mener ikke, husmandskolonien på Store Restrup var repræsentativ. Dette forhindrer selvfølgelig ikke, at man alligevel må give den Restrup husmand ret, som skriver: »Jeg tror at kunne sige, her er Husmandsbevægelsens inderste Ide fuldbyrdet.«⁵⁷

Et mere typisk eksempel på den gennemsnitlige husmandsbevægelse er uden tvivl det resultat, som træder frem i en mindre undersøgelse af husmandsbevægelsen på Års-egnen⁵⁸ i perioden 1895–1925. Her volder det til tider problemer at finde sporene af husmændenes aktivitet, trods det at der ikke var

tale om nogen »død« egn. Foreningsprotokollerne og kildematerialet i det hele taget er meget summarisk og fattigt på oplysninger samtidig med, at husmændenes interesse for at bevare deres egen historie har været ringe. Alt synes at have været meget konfliktløst og lidet markant. Der var ikke de skarpe politiske-, faglige- og foreningsmæssige skel mellem husmændene og gårdmændene. Dobbelt medlemskab af husmandsforeningen og landboforeningen var snarere det normale end det atypiske. Der var på Års-egnen tale om en konfliktløs koncentration omk. den landbrugsfaglige udvikling, mens husmændene på Store Restrup og i flere områder i Aalborg Amt markerede sig selvstændigt i foreningsmæssige, politiske, ideologiske og faglige sammenhænge og på flere punkter havde konflikter med det lokale gårdmandssamfund. Flere af husmændene på Store Restrup hørte til blandt de mest aktive og klassebevidste. Hermed stemmer de overens med store dele af amtsbevægelsen, der da også var atypisk i forhold til den jyske del af bevægelsen som helhed.

Afsluttende bemærkninger

Statshusmandsloven og husmandsbevægelsens udstykningsforeninger var med til at åbne op for erhvervsmuligheder i Aalborg Amt. Her bød den manglende industrielle udvikling, den lave urbaniseringsgrad og andre deraf betingede erhverv ikke på tilstrækkelig mange muligheder for at søge bort fra landet og ind i andre erhverv.

Især de østhimmerlandske husmænd var hurtige til at tage tråden op og sætte skub i den udvikling, som Statshusmandsloven ikke gav tilstrækkelig gode muligheder for. Husmandsbevægelsen i Aalborg Amt fik sine stærkeste og mest klassebevidste impulser fra Østhimmerland.

Den geografiske og åndelige skillelinie ned gennem Aalborg Amt betød dog, at Store Restrup ikke alene fik impulser fra Østhimmerland, idet tilflytningen fra de stærkt åndeligt bevidste og frikirkelige miljøer i Vesthimmerland også kom til at sætte sit præg på kolonien. Dermed blev Store Restrup en blanding af de stærkeste åndelige, politisk, socialt og klassebevidste miljøer og strømninger i Øst- og Vesthimmerland.

Det er med udgangspunkt i institutionerne og husmændene som gruppe eller klasse overfor det omgivende, gårdmands-

dominerende og generelt »konservative« lokale landbomiljø, man kan tale om kolonien som en enhed. Det var ensartetheden og enigheden blandt de mest klassebevidste og aktive i husmandskolonien, det omgivende lokalsamfund forholdt sig afvisende overfor, ligesom enkelte i kolonien på samme måde afviste husmandsmiljøet politisk, ideologisk, socialt og kulturelt.

Koloniens indre liv var domineret af det faglige og social-politiske arbejde, som husmandsbevægelsens program også lagde så stor vægt på. I takt med dette arbejde udviklede der sig en bestemt kulturform gennemsyret af bevægelsens ideologi, som de aktive husmænd og deres koner sammen med husmandsskolen gjorde deres for at udvikle og styrke i nær kontakt med husmandsorganisationen.

K. Ravnholt bebrejdede i 1923 i sin bog om St. Restrup husmændene, at de endnu ikke var begyndt at tage kulturelle og folkelige opgaver op, men kun økonomiske, faglige og politiske. Han klagede specielt over, at der ikke havde været fællesinteresse for at løse skoleproblemet ved at oprette en friskole, og at gudstjenesteordningen med Rasmus Anker-Møller var løbet ud i sandet. Det mener jeg delvis hang sammen med en manglende forståelse for eller i hvert fald accept af husmandsbevægelsen og husmandskulturen som sådan. Denne samlede sig jo netop om det faglige og det social-politiske, som var bevægelsens program.⁵⁹

Dette program kom til at gennemsyre såvel møder og foredrag som bevægelsens kulturformer, hvor de var mest rendyrkede – og det mener jeg, de var på Store Restrup i den her behandlede periode. Husmandsbevægelsens ideologi var sekulariseret i sammenligning med gårdmandsbevægelsens. Og når Marinus Langeland i sine erindringer »Ad sandede Veje« skriver, at husmandsskolen næsten blev husmandskoloniens kirke, er dette ikke alene et godt billede på husmandsbevægelsens og husmandskulturens væsen og indhold, men også på livet i kolonien på Store Restrup.⁶⁰

Mange af husmændene havde været byarbejdere – omend første generations arbejdere – og flere kom fra kirkeligt indifferente miljøer i Østhimmerland og havde været på bjørnbakke højskoler. Netop denne baggrund hos flertallet betød, at der ikke var basis for noget videre kristent fællesskab i det stærkt bevidst bevægelsesorienterede husmandsmiljø. Det kir-

kelige liv var da heller ikke særlig aktivt hverken i frimenigheden eller i sognemenigheden – som selvfølgelig ikke kun udgjordes af husmændene på Store Restrup og Restrup Enge (udstykket til statshusmandsbrug fra Store Restrup Gods i 1900).

Husmandsbevægelsens politiske program, som var inspireret af Henry George's ideer, stillede krav om jord og oprettelsen af selvstændige husmandsbrug. Husmandsbevægelsen tog georgismen til sig og gjorde den ikke blot til klasse- men samfundsmodel. Således udtaltes det i bevægelsens første program 1902:

»Da husmandsbruget som selvstændig driftsform beviselig er den fordelagtigste form for landbrug, såvel for samfundet som for den enkelte, og derfor kan ventes at blive den almindeligste (og i fremtiden muligvis den eneste) driftsform for dansk landbrug, kan husmandssagens udvikling ikke væsentlig bygges på bidrag fra staten, eller andre samfundsklasser, eller på lignende undtagelsesregler, men kun derpå, at husmandsklassens lige retsstilling med de andre samfundsklasser fuldt ud anerkendes gennem lovgivningen«. ⁶¹

At denne utopi ikke blev til virkelighed, ved vi. Men husmændene nåede langt i realiseringen af deres sociale utopi, som med udgangspunkt i specielle danske agrarforhold måske endda ikke var så urealistisk. Der blev langt op i dette århundrede oprettet selvstændige husmandsbrug, og Danmark blev også på dette område et forbillede for mange lande. Men med samfundsudviklingen efter 1930'ernes økonomiske krise, var tiden for husmandsbruget slut. Udstykningen fortsatte dog helt op i 50'erne.

Da Store Restrup blev udstykket, var tiden imidlertid ikke løbet fra det lille jordbrug, ligesom ideologien stadig var relevant og troværdig. Kolonien blev et resultat af husmandsbevægelsens første blomstringstid. Den blev i samtiden trukket frem som et eksempel til efterfølgelse. Selvom udstykningen var noget specielt og atypisk for husmandsbevægelsen, ændrer det ikke ved den omstændighed, at kolonien på mange måder blev en fuldbyrdelse af husmandsbevægelsens inderste ide.

Noter

1. Statistiske Meddelelser 4. række bd. 24 hefte II: Danmarks jordbrug 1850–1905, Tabel IV s. 38–39, Kbh. 1907.
Begtrup, G.: »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørrejylland«, bd. VI, 2. del, Kbh. 1810, Aalborg Amt s. 184–85, Hjørring Amt. s. 407–408.
2. Hansgaard, Torben: »Landbrugsrådets tilblivelse« bilag VI s. 282 Kbh. 1976.
Skrubbeltrang, F.: »Den danske husmand« bd. 1, s. 261–64, s. 301, Kbh. 1952.
Buksti, J. A.: »Et enigt landbrug?« s. 43, Aarhus 1974.
3. Nedergaard, P.: »Personalthistorisk, sognehistorisk og statistiske Bidrag til en Dansk præste og sognehistorie, 1849–1949 (1957)«, bd. V, s. 164, 183, 225 og 256, Kbh. 1957.
Vinther, J. C.: »Det kirkelige liv i Østhimmerland« fra Aalborg Stiftsbog 1959, s. 46–50.
4. Generelt og specielt her for de aktive personers indsats henvises til de mange redegørelser i mit speciale: Anette Stoffersen: »Man bygger sig hjem – Studier omkring husmandskolonien Store Restrup med særligt henblik på de kulturelle institutioner i tiden 1912 til 1932.« Aarhus Universitet 1983. (upubl.)
5. Skrubbeltrang, F.: »Den danske husmand«, bd. 1, s. 288–90 og 295, Kbh. 1952.
6. De tre første og mindste udstykninger blev foretaget efter køb og udstykning af mindre gårde i Vårst, Skelund og Gandrup og de tre næste ved udstykning af gårdene Smorup, Raakildegaard og Bjørnsholm.
Ravnholt, K.: »St. Restrups Historie«, s. 16, Kbh. 1923.
Forh.prot. for Udstykningsforeningen 1909–1912.
7. do 12. sept., 1., 7., 15. og 16. okt. 1912, 3. og 16. jan., 19. marts og 24. sep. 1913.
8. Kort over det udstykkede Store Restrup. Kopi fra »Lokalhistorisk Forening i Frejlev-Nørholm-Sønderholm Sogne« beroende hos Store Restrup lokalhistoriske arkiv.
9. Boldsen, F. C.: »Nutidens og Fremtidens Husmandsbrug i Danmark og vore Nabolande, med særligt Henblik paa Statens Støtte hertil«, s. 15–18, Kbh. 1916.
Ravnholt, K.: »St. Restrups Historie«, s. 20, Kbh. 1923.
10. »Aalborg Venstreblad« 23. juni 1913.
Boldsen, F. C.: anf. v. s. 38ff.
Forh. prot. for udstykningsforeningen 1. okt. 1912.
11. Udregnet på baggrund af tal for 30 brug hos Boldsen s. 39ff, 1906-lovens tilbud om 2. prioritetslån på $\frac{1}{2}$ af vurderingssummen til ejendomsskyld. Skrubbeltrang skriver, at brugene kostede ca. 11.000 kr., men dette var uden besætning, Skrubbeltrang, F., bd. 2, s. 31, Kbh. 1952.

12. Boldsen, F. C.: s. 58ff., Kbh. 1916.
Jeppesen, P. V. Drusebjerg: »Husmandsbevægelsens Historie gennem 25 Aar.« s. 311–314, Kbh. 1927.
13. Forh. prot. for Udstykningsforeningen 7. okt., 2. dec. 1912, 3. jan., 19. marts 1913.
Boldsen, F. C., s. 57, Kbh. 1916.
Skrubbeltrang, F., bd. 2, s. 30ff, Kbh. 1952.
14. Skrubbeltrang, F., bd. 1, s. 294, bd. 2, s. 23, Kbh. 1952.
15. Forh. prot. for Udstykningsforeningen 1. feb. 1913.
16. Forh. prot. for Udstykningsforeningen 18. okt. 1912.
»Medlemsbladet for de sammensluttede Husmandsforeninger i Aalborg Amt« 3. aug. 1921.
17. Udskiftningen er udregnet på baggrund af ejerskiftelisterne, som er opstillet på baggrund af Skøde-panteregister for Sønderholm Sogn. Realregister B 35 D. sp. 109, 110, 111. 1848–1922, 1898–1960, 1915–1960.
Kolding, Kr.: i »Fra Himmerland og Kjær Herred«, XXX, Aarvog for Historisk Samfund for Aalborg Amt, 1941, s. 110–101.
At økonomiske forklaringer ikke slår til, er dokumenteret i en undersøgelse foretaget af Frede Ågreen, speciale AUC 1983.
18. Kolding, Kr., anf. v. s. 97ff.
Ravnholt, K.: Kbh. 1923, s. 25.
Langeland, Marie: »Marie og Peter Langeland«, s. 2, Aalborg 1971.
19. Forh. prot. for Udstykningsforeningen 8. nov. 1913.
»Aalborg Venstreblad« 22. okt. 1913, 10. nov. 1913 og 26. jan. 1914.
20. Forh. prot. for Højskolen 4. juli 1914.
»Aalborg Venstreblad« 6. juli 1914.
21. »Husmandshjemmet« 19. okt. 1913.
»Husmanden« 1913 ref. i »Husmandshjemmet« 9. nov. 1913.
»Aalborg Venstreblad« 2. okt. 1913.
22. do 22. okt., 10. nov. 1913.
23. Lange, J. E.: »Erindringer fra halvfjerdsindstve år«, s. 135, Odense 1938.
24. K. Balle var uddannet indenfor gartneri og kom 1907 til »Kærehave«, hvor han underviste i bl.a. havebrug og samfundslære. Han var forstander på »St. Restrup Husmandsskole« fra 1918 til 1948. »St. Restrup Husmandsskoles Aarsskrift«, s. 22, 1940.
K. Balles Erindringer i »Husmandshjemmet«, nr. 24, 1951.
25. Forh. prot. for højskolen 4. dec. 1913.
26. »Højskolebladet« sp. 207, 1915.
»Højskolebladet« sp. 4–5, 1916.
27. Ravnholt, K.: »Fra St. Restrup. Højskoleforedrag«, Aalborg 1920, s. 51ff.
28. Forh. prot. for højskolen, 1. feb. 1918.

29. Forstanderne forpagtede højskolen af aktieselskabets bestyrelse. Forpagtningskontrakterne var 5-årige, således at forpagtningsbetingelserne blev genforhandlet hvert femte år. Forstanderne betalte skatter, afgifter, forsikringer og afdrag på lån mod så til gengæld at have ret til at drive skolevirksomhed og det tilhørende landbrug og gartneri for egen regning og risiko.
30. »Medlemsbladet for de sammensluttede Husmandsforeninger i Aalborg Amt« 31. juli, 1918.
31. K. Balles Erindringer i »Husmandshjemmet«, nr. 24, 1951.
32. Buksti, J.: »Et enigt landbrug?«, s. 37–38, 42–43, Aarhus 1974.
33. Forh. prot. for husmandsforeningen 5. aug. 1914.
Forh. prot. for St. Restrup Andelsmølle, 1. sep. 1914.
34. Forh. prot. for Sønderholm Andelsmejeri, 25. maj 1919. *ibid.* maj. 1919 – april 1920 og mundtligt Sv. Stoffersen.
35. Marinus Langeland fik, ligesom sin bror Peter Langeland, et husmandsbrug på Store Restrup. Begge var særdeles aktive i husmandsbevægelsen i Aalborg Amt. De stammede fra Østhimmerland, hvor de også havde været på højskole og tilhørte »Sydøsthimmerlands Husmandskreds« også kaldet »det røde hjørne«, hvilket hentyder til kredsens politiske engagement. I sine erindringer: »Ad sandede Veje. En gammel Hedebondes Liv og Minder«, Kbhvn. 1949, hvor han i stort og småt fortæller om dagligdagens arbejde og erfaringer, skildrer han sine forældres og sin egen kamp for at tjene til dagen og vejen. Denne kamp med hendens lyng og ikke altid flinke gårdfolk at tjene hos var bl.a. med til at gøre ham aktiv i husmandsbevægelsen og i arbejdet for at skaffe jord til oprettelsen af selvstændige husmandsbrug. Således var han i 1909 med til at stifte »Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt«, i hvis bestyrelse han sad fra foreningens start og indtil 1917. På Store Restrup blev han særlig aktiv indenfor planteavlsarbejdet.
Om mejerisagen s. 231 ff.
36. Forh. prot. for Sønderholm Andelsmejeri 7. april, 23. juni, 27. sep. 1921.
37. Jeg har kun medlemslisterne for nogle spredte år, men da en husmandsforening ikke er noget, man er medlem af det ene år og ikke det næste, mener jeg ikke, dette ændrer billedet.
Sv. Stoffersen bekræfter dette mundtligt.
38. Arne Fristrup, Sv. Stoffersen.
39. Forh. prot. for Sønderholm Andelsmejeri og for St. Restrup Andelsmejeri sammenholdt med ejerskiftelisterne.
40. Forh. prot. for Husmandsforeningen 18. jan., 1. marts, 2. marts, 6. april 1917, 14. jan. 1921, 1. feb. 1925, 2. marts 1929.
Forhandlingsprotokol for Sønderholm-Frejlev Kommunes Sogneråd, marts 1917.
Langeland, Marie: »Marie og Peter Langeland«, s. 43, 1971.

41. Forh. prot. for Husmandsforeningen 22. sept. 1916.
Arne Fristrup og Sv. Stoffersen.
»St. Restrup Husmandsskoles Aarsskrift« 1940, s. 24, 27–29.
42. Se husmandsbevægelsens program f.eks. hos Skrubbeltrang, F.:
»Den danske husmand« Kbh. 1952, bd. 2, s. 38–39.
Forh. prot. for Husmandsforeningen 5. aug. 1914, 28. jan. 1915, 8. sep., 7. okt., 7. dec. 1916, 29. sep. 1917, 9. feb. 1918.
»Husmandshjemmet« 2. april 1916.
43. »Medlemsbladet for de sammensluttede Husmandsforeninger i Aalborg Amt« 3. nov. 1920.
44. Forh. prot. for Husmandsforeningen 8. sep. 1916, 18. jan. 1917, 17. og 27. feb. 1918, 20. dec. 1918, 4. feb. 1920, 13. sep. 1920, 31. marts 1923, 23. maj 1923 og 6. sep. 1926.
45. ibid. 1. dec. 1917, 14. og 27. sep. 1919, 19. marts 1920, 19. marts 1921, 23. marts 1922, 3. jan. 1923, 21. juni 1924 og 15. okt. 1928
46. Himmerlandskredsene var indtil 1916 et anneks til Klim Frimenighed, der blev stiftet i 1883 – samme år som den første frimenighed i Vesthimmerland blev dannet. Højmark, A., Hansen, U.: »De grundtvigske fri- og valgmenigheder«, Odense 1944, s. 445–449.
Ravnholt, K.: »St. Restrups Historie«, Kbh. 1923 – altså må det være før 1923, se s. 48.
Mundtligt Astrid Skovmand Christensen og Arne Fristrup.
47. Astrid Skovmand Christensen, Sv. Stoffersen og Arne Fristrup.
48. Lindhardt, P. G.: »Vækkelse og kirkelige retninger«, Århus 1978, s. 113.
49. Forh. prot. for Sønderholm-Frejlev Sogneråd 16. marts, 23. april 1914, 1. feb. 1916, 22. juni 1916, 11. dec. 1919, 23. april 1921, 18. jan. 1922.
50. Ravnholt, K.: »St. Restrups Historie«, 1923, s. 47–48.
Langeland, Marie: »Marie og Peter Langeland«, Aalborg 1971 s. 54ff.
51. Nissen, G.: »Bønder, skole og demokrati«, Christiansfeld 1973 s. 132.
Bestyrelseslisterne for Friskolen, specialets noter s. 13–14.
»Bjergposten« no. 4, 1980, s. 76.
Astrid Skovmand Christensen, Arne Fristrup og Sv. Stoffersen.
52. Ankerstrøm, A.: »Friskolen gennem hundrede År«, Odense 1946, bd. 3, s. 172, 220–221.
»St. Restrup Husmandsskoles Aarsskrift« 1949, s. 62.
»Bjergposten« (Den lokalhistoriske forenings medlemsblad) no. 4, 1980, s. 78.
Forh. prot. for Friskolen 20. marts 1928.
Regnskaberne for Friskolen m.h.t. børnetallet, 1929, 1930, 1931.
Forhandlingsprotokollerne for Sønderholm-Frejlev Sogneråd 20. dec. 1928, 19. dec. 1929, 18. dec. 1930, 17. dec. 1931.

53. Forh. prot. for Friskolen 20. feb., 19. juni, 6. nov. 1931, 4. feb. 1. marts og 13. juli 1932.
Forh. prot. for Højskolen 23. juni 1931, 24. juli 1932.
54. Ankerstrøm, A., anf. v. bd. 3, s. 172.
For loven om »Folkeskolens Styrelse og Tilsyn og Tilsynet med private skoler« se Rigsdagstidende, tillæg C, Ordentlig Samling 1932–33, sp. 2306–2307.
55. Forh. prot. for friskolen 20. marts 1928.
Nissen, G., anf. v. s. 138 ff.
56. Ankerstrøm, A., anf. v. bd. 3, s. 172.
57. St. Restrup Husmandsskoles Årsskrift 1940, s. 41.
58. Barbara Dunn: »Op fra dybet. Bidrag til en lokalhistorisk undersøgelse af husmandsbevægelsen, Års 1895–1925, upubl. konferensopgave. Århus Universitet 1981.
59. Ravnholt, K.: »Fra St. Restrup. Højskoleforedrag«, Aalborg 1920.
Ravnholt, K.: »St. Restrups Historie«, Kbh. 1923, s. 43–49.
»Medlemsbladet for de sammensluttede Husmandsforeninger i Aalborg Amt«, 6. og 20. okt. 1920.
60. Langeland, Marinus: »Ad sandede Veje. En gammel Hedebondes Liv og Minder«, Kbh. 1949, s. 232.
61. Kolding, Kr.: »Danmarks Retsforbund«, Aabenraa 1958, s. 49.

Anton Ove Poulsen – en husmand fra Salling

Af Erik Bach Andersen

Fhv. husmand Anton Ove Poulsen er et af de ca. 250 mennesker, som i løbet af 1984 har bidraget til erindringsindsamlingen Projekt Landboliv 1920–1984.

Dette projekt er iværksat af S sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver i Viborg Amt og er finansieret via jobskabelsesordningen. Der har siden projektets start i februar 1984 løbende været ansat 5–7 projektmedarbejdere, som sammen med de enkelte lokalhistoriske arkiver har fundet frem til personer, der har været villige til at fortælle deres erindringer. Det har – som projektets navn antyder – drejet sig om landbrugere eller om mennesker med erhvervmæssig tilknytning til landbruget.

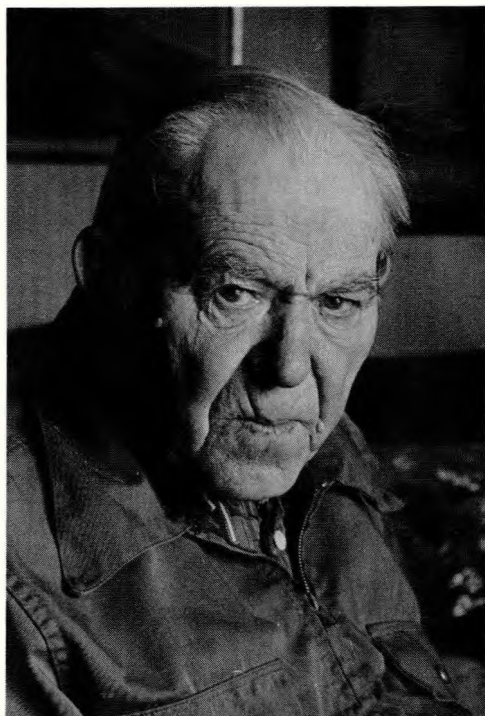
Som det fremgår har indsamlingen både geografisk, erhvervmæssigt og socialt rettet sig mod en meget bred kreds af meddelere. Der har altså ikke været tale om nogen specialiseret undersøgelse vedr. bestemte forhold inden for landbruget. Formålet med projektet har kort fortalt været at få mennesker til at fortælle om deres liv og deres arbejde, – at indsamle beretninger, der i kraft af deres helt personlige synsvinkler kan få betydning for forståelsen af landbrugets historie i dette århundrede.

Projektet har modtaget enkelte skrevne erindringer; men i langt de fleste tilfælde har erindringerne form af interviews, som er indspillet på kasettebånd. De følgende sider er baseret på et interview, som en af projektets medarbejdere, lærer Åge Meyer har taget med Anton Ove Poulsen d. 25.05.1984.¹ Interviewet fandt sted i Anton Ove Poulsens hjem i Junget.

Interviewet er på 150 minutter, og båndene vil for eftertiden blive opbevaret på Sundsøre Lokalhistoriske Arkiv i Jebjerg –

Erik Bach Andersen, cand. phil., f. 1952, ansat ved S sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver i Viborg Amt som projektleder. Har publiceret Foreningsarkiver fra Viborg Amt, Thisted 1984.

*Anton Ove
Poulsen i sit
hjem 16.04.85.*

iøvrigt sammen med et ældre interview med Anton Ove Poulsen, som imidlertid ikke er blevet brugt i denne forbindelse.

Anton Ove Poulsen er født den 12. februar 1898 på Skove Hede i den nordøstlige del af Salling, hvor forældrene Kristoffer og Grethe Poulsen havde en ejendom på 13 td. land. Anton var den yngste af to drenge, – han havde en storebror, der var 6 år ældre end han selv. Efter at have gået syv år i Grætrrup skole arbejdede Anton hjemme på forældrenes ejendom, indtil han som syttenårig fik plads som tjenestekarl på Bakkegården i Junget. Samtidig med at Anton flyttede hjemmefra købte forældrene en anden ejendom.

I 1919 blev Anton Poulsen gift med Anna Præst fra Lindum. Straks efter brylluppet måtte Anton ind som soldat i 9 måneder. I tre år boede Anton med sin kone ved Antons forældre i

Grætttrup. I 1922 købte de en statsejendom på den nyudstykkede Jungetgårds Mark. De byggede dette brug op fra grunden med nye bygninger, redskaber, dyr o.s.v. Anton har drevet ejendommen indtil 1982, hvor han begyndte at leje jorden ud.

Anton og Anna Poulsen har fået seks børn, hvoraf den første døde som tyveårig. Siden 1954, hvor Anna døde, har Anton boet alene på ejendommen. Han har igennem mange år været medlem af brugsforeningen, mejeriet, husmandsforeningen og den lokale radikale vælgerforening.

Barndomshjemmet

Rammen om Anton Poulsens barndom var en lille ejendom på Skove Hede, som ligger ned til Risgaard Bredning. Antons mor kom selv derfra, og da hun blev gift, overtog hun stedet sammen med sin mand. Gammelmor, som hun blev kaldt, blev boende på stedet, indtil hun døde.

Da forældrene blev gift, var der kun et lille stuehus og tre små agre ned mod et kær. Antons far købte noget hedejord til, så det samlede areal kom op på 12–13 tønder land.

Han byggede til huset flere gange, efterhånden som han fik råd. For at spare blev en del af tilbygningerne opført af ler. Han havde en form, hvori han selv lavede stenene af ler og sand.

I starten havde familien kun meget lidt at gøre med. Fire køer, som også blev brugt som trækdyr. Anton Poulsen fortæller, at køerne ofte ikke kom på marken. For at spare slog faderen græsset og kørte det hjem til dem.

Ved siden af landbruget drev faderen fiskeri på fjorden. Ad den vej kunne han skaffe kontanter til huse, samtidig med at familien kunne få fisk på bordet som tilskud til en ellers ikke særligt afvekslende kost. Som Anton fortæller i det følgende, bidrog også moderen til hjemmets indtægter.

Væven i soveværelset

Min mor vævede. Vi fik lavet noget om i sovekammeret, og der havde hun en væv af rigtige egestolper. Hun vævede en masse, – dynevår for eksempel. De her rigtige gammeldags dynevår,

som er meget gæve til betræk og sager til stole. Dem vævede hun en masse af – og solgte. Hun vævede også for andre folk. Der sad hun inde i sovekammeret og klammerede med den.

Skytten var en rund tingest med nogle spoler hen til, hvor garnet gik. Så var der noget islæt – eller hvad de kalder det. Det var bomuldstråde – og de sad ligeså tæt. Og så var der en indretning, der kunne skifte, når hun trådte på en pedal.

Min gammelmor sad og spolede. Garnet skulle på nogle spoler, der kunne sidde i skytten. Spolerne var sommetider lavet af tækkerør, og nogle var lavet af træ. Hun satte dem på rokken og spolede garnet op på dem. Og så knyttede min mor en knude på det, når det slap op. Jo – sådan gik det til.

Når den her skytte blev slået for hårdt til, røg den ned til den anden side, så det gav et rabalder. Så vidste jeg, hun talte til mig med det samme. Det var somme tider, jeg ikke var så god til at høre – for jeg vidste jo nok, jeg skulle ind og samle den op. Det var min pligt.

Der sad hun og vævede. Hun kunne tjene en krone om dagen, når hun begyndte om morgenen og tog aftenen med – og når gammelmor lavede føden. Så kunne hun tjene en krone. Det var kapital den gang. Det er der jo ikke mange, der tænker på i dag. Vi er faktisk ligeglade, om vi har en krone mere eller mindre.

Gammelmor

Min gammelmor var levende, indtil jeg var en halv snes år. Hun gik og lavede forskellige ting. Jo, det var godt nok at have hende boende.

Hun var en gammel skrap kone. Jeg kan huske engang, vi havde fejlet bryggerset. Der var en tønne gravet ned udenfor, som vandet kunne løbe ned i, når vi havde vasket gulv. Og der samledes noget blæver i. Hønsene gik og skrabede i dét, der var fejlet ud. Der var nok nogle larver i det.

Der var en kok – den havde sådan en flot hale. Jeg havde fundet nogle visne stængler og gik og pikkede til kokken. Og så hoppede han.

Så blev gammelmor gal og skældte ud. Jeg prøvede en gang til – og så fik jeg bukserne ned og fik tæsk.

Så sagde min bror til hende: »Er det nu ikke snart nok?«

»Hold kæft, din beskidte dreng, ellers kan du få nogle med,« – sagde hun så. Det kan jeg tydeligt huske, også om jeg ikke var ret gammel.

Men hendes mand var død ret tidligt og hun havde altså gået omkring og tigget – slet og ret. Sådan – på nogle forskellige gårde, når de slagtede.

Det var der nogle koner, der gjorde. For hvis de meldte sig til kommunen, blev den ejer af deres hus. Og det ville gammel-mor ikke. Men det fik en ende, dengang min far blev gift med min mor. Da ville hun nemlig have været afsted. Så sagde far: »Nej, jeg skal nok sørge for føden.«

Nej, hun har ikke selv fortalt det; men man kunne jo ikke undgå, at få det at vide. Det fortalte både far og mor. Det var nok ret naturligt dengang. De små i samfundet var nødt til det for at få føden. Hun havde haft børn, der ikke var voksne, dengang manden gik til. Og de kunne jo ikke leve af sådan et hjørne jord.

Far fiskede

Far fiskede – men ikke til stadighed. Han og en gårdmand nede i Skove havde en jolle og nogle torskeruser. Der var masser af torsk.

Torskene skulle laves i penge. Så vidt jeg husker, kostede de 8 øre pundet. Men de ville godt ro til Himmerland for at komme af med dem. Skrubber og rødspætter spiste vi selv. I dag skulle en rødspætte jo være en meget pæn fisk; men det var ikke noget, de solgte dengang.

Om vinteren når der var is, satte de sommetider garn ude på fjorden. Det har jeg også været med til sammen med min far. Omkring ved 1940 – jeg tror, det frøs helt op til 28 grader. Jeg kan nemlig huske, at dengang vi skulle til land, opdagede vi, at vores fingre var ved at blive hvide. Det vil altså sige, at der var frost i dem. Så måtte vi tilbage og have dem ned i vandet for at få det »trukken af.« Den gamle vidste jo, hvordan det skulle gøres.

Når der var is, satte vi *ned* ved at slå huller. Vi havde en lang stangelægte og en fork. Så kunne vi køre med lægten fra det ene hul til det næste. Så var der et stort hul. Der satte vi garnet ned. Her blev iskagerne sat op på kanten af hullet for

at folk ikke skulle rende i det. Det var jo farligt. Så var dér et bette hul allerbagest. Her blev den sidste snor så sat op og gjort fast. Vi skulle have sat en lang snor i igen, når garnene skulle op på isen. Det gjorde min far altid, og så stod han og hev fiskene af. Jeg skulle så rykke garnene tilbage igen. Sådan gik det til.

Det var ude i dybet. Det var det eneste sted, man kunne tage fisk om vinteren. Der er et sted derude vi kalder Æ Narre Dyb. Der går en revle skråt ind mod Himmerland til to sider – og der er kun halvt så dybt. For ikke svært mange dage siden, så jeg et skib derude – og et andet, der var ved at trække det fri. Det havde glemt, at se efter på kortet.

Bagning i den store ovn

Vi havde en rigtig bageovn. Vi bagte i al fald, dengang jeg var dreng. Jeg tror endda min morbror i Skove altid fik bagt ved os, når vi bagte. I begyndelsen, kan jeg huske, bagte vi også rugbrød. Så skulle vi have gemt noget dej – og det var surdej. Jeg kan huske, vi har været ovre ved Rasmus Thorsens i Brokholm og hentet noget, fordi vores var gået til. Det skulle så blandes imellem melet – rugmel og vand.

Min gammelmor skulle fyre ovnen op. Det var i et andet rum, man skulle fyre. Der var sådan et skorstensrum. Og så skulle den sorte mand jages ud. Når ovnen stadigvæk var sort indvendig, var den for kold til at bage i. Ville ovnen ikke blive gloende nok, havde gammelmor nogle knipper lyng, hun smed ind. Så blussede det vældigt op, – og så blev ovnen gloende.

I ovnen fyrede vi ellers med tørv. De kaldte det en skrue. Min gammelmor, hun strammede den an derinde. Skruen var hvælvet – og så med halm indeni. Så skulle det brænde. Og var det ikke nok, havde hun så nogle knipper lyng at smide ind.

Jeg tror, vi bagte en halv snes sigtebrød. Om sommeren kunne det godt blive et bette gran mullent. Så skar de det groveste væk. Det ragede ikke så vidt. De var ikke slet så kritiske som nu.

Brødene blev sat på enden i en kurv ude i laden. Der var mere svalt. Der kom et tæppe oven over dem. Dem skulle vi have spist, inden vi skulle have bagt flere. Med rugbrød blev

det sådan, at vi kom til at købe dem. Vi lavede dem ikke længere selv.

Skolen

Grætrup skole var toklasset: fra syv til ti år, og fra ti til fjorten. Der var kun en degn. Det gik udmærket. Jeg har ikke kendt en eneste skidt, der kom ud af den skole.

Jeg var nær kommet galt afsted, – men det kan være, man ikke skulle fortælle sådan en historie.

Den første gang, jeg kom i skole, havde jeg fået besked på, at jeg skulle være stille og ordentlig. Og hvis jeg skulle et nødvendigt ærinde, så skulle jeg rejse mig op og spørge, om jeg måtte bede om det.

Jeg kom til at sidde ved August af Lars Rytters. Det var vores nabo – vi måtte sidde med hvem vi ville den første dag. Og så kom det over mig, at jeg skulle ud og af med en tår vand.

Og så rejste jeg mig op og sagde: »Må jeg bede om at gå ud og pisse?«

»Ja værsgod« – sagde degnen, og så grinede de forbistrede knejtede jo, så de var lige ved at revne. Og det syntes jeg ikke, der var nogen grund til. Jeg syntes jo selv, jeg var kommet så nogenlunde pænt fra det. Men jeg fandt da ud af, hvordan det skulle være.

Om sommeren var vi sommetider nede at bade, Så var degnen med. Ved pigerne var sykonen med. De skulle være der, indtil vi var færdige. De skulle sørge for, at vi kom i land. Der var ikke noget med badedragt dengang. Det tror jeg slet ikke, der var noget, der hed. Men pigerne var jo altså også ved sykonen – og drengene ved degnen.

Ja, jeg fik da i hvert fald lært at svømme. Det lærte vi nu os selv. Vi var jo sommetider nede at bade, når vi ikke var i skole.

Det var ikke hver dag, vi var i skole. De store gik fire dage om vinteren og to dage om sommeren. For de små var det omvendt.

Hvor langt der var til skole ved jeg ikke. Vi satte jo skråt over hen til et dige. Det fulgte vi sommetider. Der var en skolevej, som var købt – den blev nu brugt til markvej også. Men det var ikke altid vi fulgte den. Det var jo med at gå, for der var ikke noget, der hed at cykle dengang. Det var en luksus.

Vi skulle gå igennem både sne og alt muligt. Der var ikke noget, der hed gummistøvler dengang. Det var træsko. Når vi så fik træskoene fulde af sne, skulle vi have halmvisken ud og have sneen banket af. Og så gik vi i sne igen. Der var ikke noget, der hed, at sådanne markveje blev ryddet op nogen tider.

Jeg fik altid sukkermellemadder med i skole. Jeg regner med, det er derfor, jeg er levende, for de siger det er så usundt. Jeg kunne godt få andet med – det skete en enkelt gang. Men det var almindeligt, at jeg skulle have et par skiver brød med noget margarine eller smør og så puddersukker. Jeg tror ikke, jeg brød mig om andre ting. Det var skik.

Børnenes arbejde

Ja, vi kunne godt få skolegang og arbejde til at gå op på sådan en bette ejendom. Men vores far var god til at få os sat i arbejde. Vi fik ikke lov at gå ledige, og det var nok også gavnligt. Vi fik ikke lov at råde os selv. Han var ikke urimelig; men vi skulle lystre – og det skulle være lige med det samme, det skulle ikke være om fem minutter. Jeg kan ikke huske, at min far har banket mig. Men vi lystrede – det er helt afgjort. Jeg tror ikke, vi turde andet.

Vi skulle hjælpe med, hvad vi kunne; det var min far god til at finde ud af. Vi havde en gammel knævremaskine – en amerikansk maskine til at så roer med. Den skulle vi andre knægte æfor og trække i. Jeg har den forresten – den står oppe på loftet endnu.

Jo, den var sej at trække. Det var også derfor, vi skulle spændes for. For ellers skulle den voksne, der styrede maskinen, jo skubbe den alene – og det kunne blive ar sej.

Vi var tiest to knægte for. Det var ikke altid min bror; det kunne være en nabosøn. Så trak vi løs, og så fik vi 5 eller 10 øre hver. Ja, ja – vi fik noget for det. Det var nok også klogt nok – for at vi ikke skulle blive for trætte af det.

Vi skulle hjælpe ved alle ting. Jeg var ikke svært gammel, inden jeg skulle harve. Og inden man blev alt for gammel, skulle man prøve at pløje. Det var med en gammeldags plov med langjern, som vi kaldte det. Der var ikke forplov, og der var ingen hjul. Man skulle selv styre den, så den tog en passende fure.

Vi skulle samle sten – det var snart det allerværste. For når det havde regnet, og når vi havde harvet, ville der ligge mange sten. Jeg tror nok vi fik 5 øre for hver spandfuld. Flintestenene skulle samles i én dyng, så kunne vi læsse dem på en vogn med en skovl eller en ting. Flintestenene kørte de i vejen – og der var jo lang vej derned.

Pikstenene, som vi kaldte dem – altså kampestenene – skulle være i en anden dyng. Dem skulle vi bruge til at pikke med på gårdspladsen. Så det skulle være i orden. Og det var vi altid kede af, kan jeg huske, for det fik aldrig ende. Når vi havde igen eller hvis det regnede, var der ligeså mange sten.

Anton Poulsen blev hjemme ved forældrene de første år efter konfirmationen. Der var god brug for ham. Hans 6 år ældre bror var forlængst rejst hjemmefra. Broderen var iøvrigt kommet alvorligt til skade, da han blev sparket af en hest. Han måtte opgive landbruget og begyndte i stedet at læse til dyrlæge. Studierne blev finansieret ved nogle lån, som faderen optog, og som broderen betalte tilbage, da han var færdig med studierne.

Da Anton Poulsen var sytten år, solgte forældrene moderens barndomshjem, hvor de havde boet siden de blev gift. I stedet købte de et brug af samme størrelse i Gættrup, hvor jorden var bedre.

Samtidig med, at forældrene flyttede, fik Anton plads som tjenestekarl på Bakkegården i Junget. Det var dog ikke forældrenes flytning, der var årsag hertil. Anton fortæller, at han under alle omstændigheder ville ud at tjene.

Tjenestekarl på Bakkegården

Far solgte stedet på Skove Hede og flyttede til et andet og bedre sted i Grættrup. De flyttede samme dag, som jeg flyttede i min plads på Bakkegården i Junget. Det var 1. november.

Jeg tjente på Bakkegården i tre år. Det var en gård på 4 td. hartkorn. Der var noget hedejord og plantage til gården. Jeg kan ikke huske, om det var 30 tønder land, der var hjemme – agermark. Jeg tror det var sådan noget.

Sønnen fra en anden ejendom havde tjent på Bakkegården. Jeg tror det var ham, der sagde til manden, at han kunne fæste mig. Og så kom jeg derover.

350 kr. om året, 365 dage. Ja, vi skulle ikke arbejde om søndagen, bortset fra at passe hestene.

Der var ingen faste aftaler om frihed. Det var der overhovedet ikke noget med – ikke spor. Men *skulle* jeg have en eftermiddag fri til en ting, så kunne jeg også få det. Og man kunne godt få en dag fri til at komme hjem en tur.

På Bakkegården havde vi inddelt dagen i fire kvarte. Det var gammeldags. De fleste andre gårde var begyndt med det ny – at blive ved at køre en halv dag, og så ikke slet så lang tid.

Når vi havde kørt ude et par timer, skulle vi hjem og have æ formiddagsmellemmad – en tår kaffe og så en mellemmad. Så skulle vi have middagsmad. Når så klokken var halv fem eller fem, skulle vi hjem og have eftermiddagsmellemmad. Så skulle vi ud at køre igen indtil klokken var halv otte. Så kom vi hjem og skulle have vor nætter. Det var gerne grød eller noget. Ja, det var ret sent. Så rendte vi heller ikke meget i byen.

Men det var gammeldags. Det var ikke andet end to gårde, der havde det sådan. De andre var slået om og havde inddelt dagen i to halve. Vi havde de fire kvarte. Sådan var det – og det var sikkert bedst ved hestene. De kom jo lige ind og fik et gjøwt det stød vi fik æ eftermiddagsmellemmad.

Det var ikke jævnlige, jeg havde fri. Men når jeg spurgte manden om det, kunne jeg få fri. Jeg skulle jo ikke røgte, jeg skulle passe hestene. Jeg skulle skære hakkelse. Det var med håndkraft, og jeg skulle have det gjort enten om aftenen eller om morgenen inden kl. 6. Og når jeg spurgte, kunne jeg altid få ham til det – men det var ikke hele tiden.

Der var jo ikke langt hjem, og så kørte jeg hjem om aftenen. Det var ikke skik, at gå meget i byen.

Jeg var somme tider til baller. Jeg dansede ikke; men jeg kunne da se på det. Det var tiest i Grætrup forsamlingshus – men også i Junget. Der var en gymnastiksal begge steder. Der var nu hverken gymnastik eller fodbold. Det har jeg aldrig været med til. Det er nok kommet senere.

Der var også mange gange jeg hjalp pigen med at malke om søndagen. Det var ellers ikke noget jeg *skulle* gøre. Manden skulle selv malke dem; men han var ikke god til det. Hans fingre var gigtkrogede og stive. Når køerne så ikke rigtigt ville lægge mælken ned, blev han gal. Så gav han dem én af skammelen. Og det blev det jo meget værre af.

Så sagde han til pigen: »Du kommer satan ta' mig til at bytte

køer med mig, for jeg kan ikke få dem til at lægge mælken ned.«

Men det blev jo lige galt med det andet hold. Og det var fordi han ikke kunne malke – han duede ikke til det.

På Bakkegården var der foruden mig en pige og en tjenestedreng. Drengen var der om sommeren. Pigen var der hele året – det skulle de have sådan et sted. Manden var ugift. Han havde en søster; men hun var væk meget af tiden.

Karlekammeret var et bette rum ind fra gangen. Der var et firkantet hul i væggen – og ellers var der mørkt. Der kunne lige stå en seng. Vi kunne da også nå at kravle i den – der var såmænd ikke meget plads.

Den første vinter, jeg var der, lå jeg ved manden – det var vist i pigekammeret. Hans fødder var gerne noget kolde. Det brød jeg mig nu ikke så meget om. Jeg fik ham skiftet ud med pigen med tiden.

Ægteskab og militærtjeneste

Der var en pige på Bakkegården. Hende kiggede jeg lidt efter. Ja, jeg rendte nu efter hende i flere år; men jeg blev altså ikke gift med hende. Hun flyttede til Sjælland, og der ville jeg ikke over.

Så kunne jeg finde en anden. Og det gjorde jeg da selvfølgelig – det er da rimeligt.

Hvordan jeg traf min kone? Ja, det ved jeg snart ikke. Jeg havde da set hende et sted og var kommet til at snakke med hende. Hun var henne fra Lindum. Hendes far hed Kræn Præst, og hun tjente på en gård heroppe. Men jeg traf hende i hvert fald.

Jeg tror, vi blev gift i 1919. Brylluppet skulle have været til hendes fødselsdag. Det var den 13. oktober; men da vi kom til præsten, var der en begravelse den dag. Så lod vi det være til dagen efter – og vi nåede det ligegodt.

Brylluppet blev holdt ved min svigerfar i Lindum. Det var ikke nogen stor bryllupsfest. De havde nemlig haft sølvbryllup om sommeren. Så kom det til at se sådan ud, at vi helst skulle giftes – og så kunne det ikke hjælpe at lave en forfærdelig redelighed. Der var kun den nærmeste familie. Nu havde de jo holdt stort gilde og haft telt til sølvbrylluppet. Nej, småfolk

kunne ikke holde gilde altid. Det kunne der ikke blive penge til.

Jeg kom ind til militæret den 24. oktober samme år – som infanterist i Viborg. Nogle kunne jo trække sig fri; men der var jeg uheldig.

Min mor døde før jul, og så kom min kone ned til min far. Der fik hun en dreng; men han døde som 20-årig af hjertebetændelse.

Efter soldatertiden kom jeg hjem til min far, og vi var hjemme, indtil vi købte ejendommen her.

Et statshusmandsbrug på Jungetgårds mark

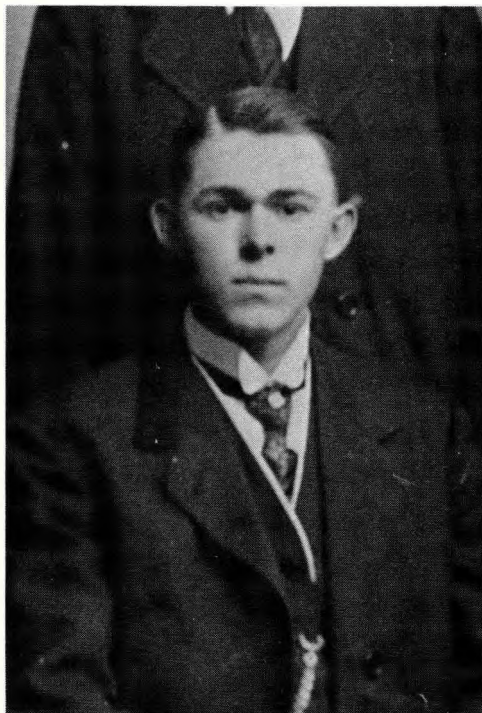
Vi købte ejendommen her i 1922. D.v.s. vi fik jorden i 1922. Der blev udstykket 10 husmandsbrug fra Jungetgård.² Jeg kan ikke huske, hvor meget vi skulle give for jorden; men da vi havde fået bygget, tror jeg, vi havde for en god snes tusinde. Det var med i aftalen, at vi skulle rive en lade og to staldbygninger ned på Jungetgård. Så fik vi selv stenene og tømmeret.

Jeg kan huske, da vi havde revet sidemurene ned på laden, så skulle vi have gavlen væltet. Der satte vi nogle lange lægter imod. Så satte vi gavlen i slyng. Det er det mest livsfarlige, jeg nogen tider har set. Vi skulle jo sætte gavlen i slyng, og så skulle den væltes udad. Og det var vi så heldige, at den gjorde. Ellers var vi blevet begravet – det var sørme et højt hus.

Familie og bekendte hjalp ved at rive bygningerne på Jungetgård ned. Vi var mange. Vi skulle jo gøre hver eneste mursten fra de tre huse ren med en murerhammer. Jeg sled en murerhammer op ved det. Selv halve sten brugte vi. De kunne bruges til indermur. Der måtte ikke gå noget til spilde. Nej, det tog skam lang tid. Det har nok taget en månedstid – det tænker jeg, det har.

Så skulle vi have kørt sten og tømmer op. Nu er der jo en bette dæmning på vejen dernede, og så er der gravet ud her foroven. Men dengang var det næsten ligesom om, det var op ad en fjordsbakke.

Min far havde et par halvnorske heste, og jeg havde en bette islænder, som jeg havde fået af ham. Den blev så spændt foran

*Udsnit af
sessionsfoto
o. 1916
(Sundsøre
Lokalhistoriske
Arkiv).*

stjerten inden vi skulle op ad den brink. For ellers kunne de jo ikke slæbe det op.

Der var mange læs at slæbe op. Pikstenene, som vi også gravede op fra et stykke af gårdspladsen, brugte vi til syld (d.v.s. fundament) og sådanne ting. Der skulle spares, hvor der kunne.

Jeg lavede ikke ret meget selv. Murerarbejdet var der en Dres Kiilborg, der havde. Han havde akkord, og skulle have 1335 kr. for at mure. Han skulle selv lægge arbejdsmand til – og han fik 50 øre i timen. Det var jo ikke kæmpesummer dengang.

Jeg skulle selv lægge materialer til. Der var ikke nok i det, jeg havde fået på Jungetgård. Men bjælkerne her i stuehuset og ude i laden er derfra. Vi fik ny spær-træ over det hele og ce-

mentsten på taget. Så har jeg senere fået plader på. Tøm-
rerarbejdet havde vi to snedkere fra Junget til. De skulle have
400 kr. – at dele. Vinduer og døre fik vi lavet i Thise. Det var
ikke mange penge, vi gav for et.

Jeg har ikke skrevet det op nogen steder, men jeg vil tro, at
både jord og det hele har kostet en god snes tusind. Vi fik stats-
lån i det. Jeg havde selv en bette gran penge – og det kan være
far har hjulpet lidt til. Jeg kan såmænd ikke huske, hvordan
det gik.

Smedearbejdet havde vi så ved siden af. Det var begrænset,
hvad det blev til. Det var Grætrup-smeden – ham var vi nabo
til. Harve og sådan noget, det lavede han til mig. En svensk-
harve og en sæddækker. Senere fik jeg en fjedertandsharve –
men det var ikke moderne dengang.

Sæddækkeren var firkantet, noget lig en svenskharve. En
svenskharve var jo trekantet. Sæddækkeren skulle ikke gå så
langt ned i jorden – den skulle vi bruge til at harve kornet ned
med. Der blev jo sået med hånden. I dag bruger man jo svensk-
harven til at hænge op som knagerække.

Jeg fik også plov nede ved smeden. Den var med hjul på. Jeg
tror, den var brugt. Men ploven var god nok.

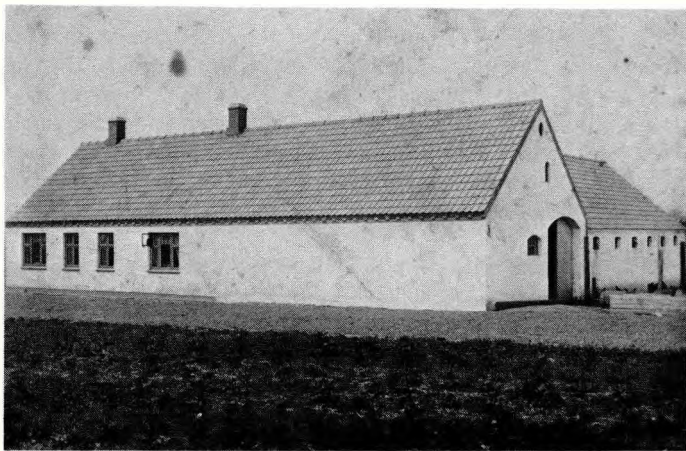
Jeg skulle have en vogn. Den lavede Grætrup-smeden også.
Peter Snedker heroppe lavede nu træarbejdet. Det var en
gammeldags vogn med fjælsider. Den var ikke med gummihjul
og sådan noget. Hjulene var med jernringe omkring – træ med
jern udenom.

Ellers var der ikke noget, man skulle have. Ja, jeg havde en
kildemand (d.v.s. en brøndgraver) til at lave en brønd. Den
blev lavet med en firkantet træramme og en rulle med sving.
Så hev vi spandene op på den måde. Sådan var det allevegne.

Dyrene

Jeg fik en fynsk kvie ude i Skive. På Himmerland fik jeg en
sortbroget og en grå ko. Så havde jeg da tre. Så købte jeg en
blåskimlet ko på auktion nede ved Stinne Rasmussens far.

Jeg fik to grisesøer af min far. Da skulle jeg godt nok betale
noget for dem. Og jeg fik en hest af min far. Det var en bette is-
lænder. Det var den, der var mor til de to halvnorske, min far
havde. Så købte jeg én af en mand nede i Grætrup: En rød is-

Anton Poulsens ejendom kort tid efter opførelsen (billedet tilhører ham selv). Der er ikke siden foretaget væsentlige ombygninger. Ejendommen er set fra sydøst.

lænder. Så det var såmænd ikke så meget, at være kørende med. Når de skulle pløje, ville de gerne stå og gnave lidt, når de kom til enden nede ved bakken. Der var noget græs. Så fik de et bette pust – og så kørte vi løs igen.

Nej, det kunne godt tage noget tid.

Jeg kan ikke huske, hvad jeg skulle give for dyrene; men det var ikke store summer. Jeg tror nok, den fynske kvie var den dyreste.

Den blev så krydset med korthorns. Vi havde jo ikke andre tyre heromkring. Det var jo blevet så moderne med de korthorns; men der var vist ikke så farligt meget mælk i dem. Ikke så meget som i de andre.

Dengang var det godt, hvis en kvie kunne give 20 pund mælk. Det var vældig godt; men nu vil de jo helst have dem til at give det dobbelte. Til at begynde med malkede vi dem tre gange om dagen. Det var skik dengang.

Havreål og ukrudt

Der er ca. 12 td. land til ejendommen – med eng. Selve engen og bakken er 4 td. land. Men midten af engen er slet ikke eng. Det er simpelthen en sandrimme, som fjorden har lavet – måske for tusind år siden. Sandet er godt nok gult; men det er fordi, der har groet noget ovenpå. Det er akkurat, som om det var fjordsand. Og det er det sikkert også.

Hvilke afgrøder vi startede med? – Ja, vi skulle da have nogle roer sået. To års gøde – det var skik. Der var 8 års gøde (ialt) og to års gøde (med rodfrugt). Det bliver omkring en tønne land i hver. Og der var otte tønder (land ialt).³

Så satte vi korn i det andet. Det første år havde vi korn i det hele, så nær som det stykke, vi havde rod i. Petersen på Jungtgaard skulle levere noget – men ikke nok. Det var med i handelen. Det var blandsød. Mest byg – men der var et bette gran havre i det. Det var noget, Petersen havde købt et andet sted.

Men så viste det sig altså, at der var havreål i jorden. Petersen havde dyrket korn i den jord i 12 ud af 13 år. Der havde kun været rod i én gang. Det var havreål, og det kendte vi slet ikke her. Det var der ingen herinde i Salling, der kendte.

Havreål er en slags elendig tynd orm, som kravler ind i havrens rødder og æder dem. Havren gik helt væk i store pletter. Men der var samtidig sat kløver i det stykke vi havde havre i. Det var der altid.

I den anden ende af marken var det bedre, og så syntes jeg, jeg ville prøve at så havre igen. Men det var lige galt. Der var masser af år, hvor jeg ikke havde havre. Det kunne ikke nytte noget. Det var fordi, der var kørt med for megen havre – det er rimeligt.

Der var sået havre på en tønne land. Jeg gik og slog det til høvederne, for der var kløver i det, og det blev jo til ene kløver. Jeg tror der blev et usselt bette læs korn på den tønne land. Det var det hele. Så måtte jeg passe på. Der var ikke andet for, end at så byg. Men hestene ville jo helst have havre.

Ukrudtsbekæmpelse? – det var der ikke noget der hed. Men der var noget, der hed ukrudt. Det var tidsler.

Vi bandt neg op med tidsler. Selve båndet, vi bandt med, lavede vi af tidsler. Og det var nogle – næsten lige så tykke som en bettefinger. Det kunne sagtens gå med toppen. Den skulle vrides omkring – og så skulle vi have tidslerne omkring ne-

gene, når far havde høstet. Så skulle de rykkes hårdt til, og enden skulle drejes omkring og stoppes ned. Det var de her tykke tidselender, – der sad alle de visne blade. Det var noget frygteligt noget at have med at gøre. Det var uhyggeligt. Og hvor der ikke var slet så mange tidsler, var der fuld af agerkål. Det var der ikke at gøre ved.

Det første middel mod ukrudt, jeg hørte om, var en slags salpeter. Det var sort – i pulverform. Det skulle vi strø, når der var dug om morgenen. Men man skulle passe på ikke at blive ved at gå i de samme bukser, for så tog det også skindet på benene. Det var helt farligt – men der var altså også gødning ved det. Det var en slags kvælstof.

Mekaniseringen af Anton Poulsens brug gik langsomt. Høstarbejdet klarede han i mange år ved at alliere sig med faderen, som havde en slåmaskine med aflægger. Han kom så og slog kornet for Anton, som til gengæld hjalp faderen med at binde kornet op.

En overgang havde Anton en lignende ordning med sin nabo, der i fællesskab med andre naboer igen ejede en slåmaskine. Således kom Anton hvert år til at binde korn op tre steder – ofte med det resultat, at der ikke var tid til at få kornet rejst op i tide.

Først mange år efter at han var startet, købte han sammen med naboen en brugt selvbinder.

Tærskningen blev også klaret i fællesskab med naboerne. Anton Poulsen havde dog oprindeligt tænkt sig at tærske med plejl. Men da kornet som regel blev kørt meget sent ind, rådede faderen ham til at anskaffe sig en håndtærsker. Tærskeren blev så udlånt til naboerne, og ofte gik man sammen om at tærske de forskellige steder.

Motoriseringen af Anton Poulsens brug foregik i et lignende tempo. I de første 10–15 år klarede han sig med en hesteomgang, som han fik stillet op ved enden af laden. Den købte han af en anden husmand på Jungetgårds mark, da denne anskaffede sig en flytbar vindmølle. Hesteomgangen blev afløst af en petroleumsmotor, som Anton beholdt indtil midten af 50'erne, da der blev lagt kraft ind i ejendommen.

Krisen i trediverne

I trediverne blev det helt skidt. Vi må tænke på, at vi ikke havde ret meget til at begynde med, når det nu var så mægbe-skidt. Der var jo ikke noget, der hed at sprøjte dengang. Ukrudtet skulle man have væk på en anden måde.

Agerkål var faktisk ikke til at udrydde. I kornet var der ikke noget at gøre, det var så tæt. Men man fik jo noget udryddet, når man havde to stykker roer – så fik man gjort noget rent.

I trediverne var det rivskidt. Der var en mand, der handlede noget med grise – en gammel ungkarl. Han kom og kiggede på mine grise. Jeg tror, det var 14, jeg havde – ved én so. Også pæne grise. De var da ikke så frygteligt store, men de var da store nok til at sælge. Han købte grise op til gårdmændene – og de skulle jo helst være store.

Han kiggede på dem, og så gik han igen. Så kom han ugen efter, og spurgte, om jeg havde nogen grise. »Ja det har jeg da,« sagde jeg. Han kiggede på dem igen. Så gik han ud og satte sig på sin cykel. Han sagde ingenting!

Så blev jeg jo egentlig noget gal i hovedet – for han kunne da sige noget i hvert fald.

Så kom jeg til ham – jeg skulle til Selde og have handlet noget. Så stoppede han mig, og så sagde han:

»Vil du sælge dem grise?«

»Nej, det vil jeg ikke,« sagde jeg.

»Jeg vil give 15 kr. for æ styk,« sagde han.

»Nå, men det vil jeg ikke,« sagde jeg.

»Jeg vil give dig 16,« sagde han.

»Nå, men det vil jeg ikke,« sagde jeg.

»Jeg vil give dig 17!« råbte han så.

Så sagde jeg: »Jamen, du kan slet ikke købe dem.« Og så kørte jeg, for jeg var nu blevet godt gal på ham.

Og grisene fik jeg lov til at beholde. Dem skulle jeg købe kornet til – de 14 grise. Jeg skulle have dem født op.

Den første, jeg solgte, vejede 60 kg – altså 120 pund. Det skulle de jo veje. Den kostede 30 kr. Og de andre kostede så to-tre-fireogtredive.

Ja, jeg havde korn nok. Det købte vi da. Det købte vi på vek-sler. Nej, det var ingen god forretning. Jeg havde været bedre tjent med at sælge grisene – men nu var jeg jo blevet gal. Han

kunne da for pokker have spurgt om, hvad jeg ville have for dem – men de skulle selvfølgelig værre større.

Jeg solgte også en ko der i trediverne. Den tror jeg, jeg fik nogen og halvtreds kroner for. Den var da ikke smaskfed, men det var da en god ko – en, der skulle slagtes. Jeg tror nok, det var 56 kr., jeg fik for hele koen. Og det var vel mest skindet, der kostede noget.

Jo, det var sørgelige tider, det kan du tro, det var. Og da var vi kommet til krylt, så det nogenlunde kunne gå – så krisen hjalp til den forkerte side.

Vi skulle var jo ikke mig alene. Det var over det hele.

Vi skulle have veksler at køre på. Det var vi nødt til. Men jeg havde det altid sådan, at jeg havde så mange penge, at jeg kunne betale det, der skulle betales ud. Da kunne man få en veksler på 3 måneder. Så jeg havde det altid sådan, at jeg kunne afdrage på det.

Men min nabo hernede, han røg da ved det. Ja, han rejste. Han var nu så uforsigtig, at han købte både i Brugsen og ved købmand Lars Hedegaard. Og så gik han hen og sagde, at han hverken ville eller kunne betale. Jeg sagde også til ham, at det, syntes jeg ikke, var godt. Han blev jaget ud omgående.

Jeg var egentlig kommet til at skylde nogle penge i Brugsen. Det var da ikke mange hundrede kroner. Og jeg var næsten ræd for, at jeg ikke kunne få skrevet – de havde aldrig sagt noget til mig. Det kunne jo ikke hjælpe at komme til at skylde for meget hen.

Jeg stod og restede noget kraftfoder, og jeg restede også noget korn. Så kom min kones bror hened. Jeg siger – jeg ved sørme ikke, hvad jeg skal gøre ved det – jeg skal have fat i noget.

»Du kan da køre hen til Lars Hedegaard og få noget.«

Så siger jeg: »Lars Hedegaard – ham har jeg da aldrig handlet med. Så kan jeg da ikke komme hen og blive skrevet.«

»Jow, det ka' a da nemt gøre,« sagde han. Og så kørte han hen og fik noget korn og noget kraftfoder.

Så kom jeg jo til at handle ind begge steder. Men jeg snød ikke nogen af dem. Så det gik hver gang.

Men strålende tider var det langt fra at være. Det var småt allevegne.

Ene på ejendommen

Under krigen blev forholdene som bekendt bedre for landbruget, og Anton Poulsen mærkede det også.

Anton udvidede ikke sit brug – besætningen vedblev at være på 4-5 køer plus unghøveder og 2 søer. Men den langsomme modernisering af bruget fortsatte. Midt i halvtredserne anskaffede han sig en malkemaskine, og i 1964 købte han en lille Ferguson-traktor.

De sidste forbedringer fik hans kone dog ingen glæde af. Hun døde pludseligt i 1954. Og Anton har siden været ene om at passe ejendommen.

Hun lå ude ved kilden og var død. Så hun havde ikke pintes ihjel. Det var pludseligt. Det var en ting, der var gået lige i hjertet.

Vi sad og spiste, for jeg ville op og se en film sammen med min nabo – for æ kvindfolk regnede det ikke. Så jeg havde noget travlt. Og så pludselig holdt hun op med at spise. Jeg ville lige til at spørge hende, om der var nogen ting i vejen. Så begyndte hun at spise, og så syntes jeg: der er ingenting.

Så kom der bud dengang, vi var halvt færdige med filmen. Hun var syg, sagde de – men hun var altså død.

Ja, det var tidligt, hun døde. Det er længe at gå alene. Jeg vil ikke råde nogen til det.

Noter

1. I forbindelse med den skriftlige bearbejdelse af interviewet har jeg forsøgt at gengive Anton Poulsens sprog så direkte som muligt. Imidlertid har en vis redigering været nødvendig. Af hensyn til læseligheden er ordstillingen i bisætninger mange gange ændret, ligesom stedord flere steder er erstattet af det ord, de henviser til. Som det vil ses, har jeg bortredigeret interviewerens spørgsmål. Interviewet er desuden ikke gengivet i sin helhed.
2. Anton Poulsen har siden fortalt, at et firma i Skive, en lokal husmandsfører og en udstykningsforening har været involveret i udstykningen (udstykningsforeningen har iflg. Anton Poulsens oplysninger formentlig dækket hele Sallingområdet).

3. Otte års gøde er et udtryk for vekseldrift, hvor jorden er inddelt i 8 stykker med skiftende afgrøder. To års gøde betyder her, at to af de otte stykker er tilsået med rodfrugt: runkelroer og kålrabi. Omdriften for hver af de 8 stykker ser iflg. Anton Poulsen sådan ud: rodfrugt – korn – rodfrugt – korn (m. kløver) – græs – græs – korn. Udtrykket »gøde« i forbindelse med vekseldrift henviser formentlig til økonomiseringen med gødning.